

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

**XARİCİ ÖLKƏLƏRİN
DÖVLƏT VƏ HÜQUQ**

TARİXİ

DƏRS VƏSAİTİ

hüquqşünaslıq ixtisası

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 28.06.04-cü il tarixli,
582 sayılı əmri ilə dərs vəsaiti kimi
təsdiq edilmiş və qrif verilmişdir.*

ÇAŞIOĞLU

2004

34(09)
+ C51

Polis Akademiyası rəisinin müavini,
hüquq elmləri doktoru, dosent

N.H.Cəfərli.

«Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi» kafed-
rasının baş müəllimi **N.Q.Xəlilov.**

«Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi» kafed-
rasının müəllimi **B.R.Nəsirov.**

243650

Rəy verənlər: BDU-nun «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi
və tarixi» kafedrasının baş müəllimi,
hüquq elmləri namizədi, dosent

E.Q.Nəbiyev.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti-
nin yanında Dövlət İdarəçilik Akade-
miyası «Dövlət İdarəçiliyinin hüquqi
təminatı» kafedrasının dosenti

R.A.Əkbərov.

Redaktor: Hüquq elmləri namizədi, dosent

M.B.Əhmədov.

Korrektor: **K.K.Cəfərova**

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi (dərs vəsaiti)

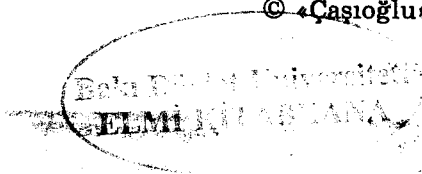
Bakı: Çasıoğlu – 2004. 240-s.

0501000000-997

X

082-04

© «Çasıoğlu» nəşriyyatı, 2004

ÖN SÖZ

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoymuşdur. İnkişaf etmiş dünya ölkələri sırasında özünə layiqli yer tutmaqdan ötrü Azərbaycan Respublikası dövlət quruculuğunu müasir tələblərə uyğunlaşdırmağa başlamışdır. Bu sahədə xeyli işlər görülmüş, ictimai həyatın bütün sahələrində köklü iqtisadi və siyasi, o cümlədən hüquqi islahatlar aparılmışdır. Bütün bu məsələlərin həlli üçün qabaqcıl dünya dövlətlərinin dövlət quruculuğu təcrübəsini dərinlən öyrənmək zərurəti meydana çıxır. Buna görə də ayrı-ayrı dünya ölkələrinin dövlət və hüquq tarixinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi öz predmetinə görə hüquq elmidir.

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında "Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi" fənninin tədris edilməsinin məqsədi müdavim və dinləyiciləri ayrı-ayrı dünya dövlətlərinin yaranması, inkişafı, dövlət quruluşu və hüquq sistemi ilə tanış etməkdən ibarətdir. "Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi" fənnindən tərtib edilərək müdavim və dinləyicilərin ixtiyarına verilən dərs vəsaiti məhz bu məqsədi daşıyır.

Bu vəsaitdə qədim, orta əsrlər və müasir dövrlər çərçivəsində əsas dünya ölkələrinin dövlət və hüququ xronoloji ardıcılıqla işıqlandırılır. Ayrı-ayrı dövlətlərin meydana gəlməsi və inkişaf xüsusiyyətləri, onların ictimai və dövlət quruluşu, hüququn əsas mənbələri və sahələri açıqlanır.

Dərs vəsaiti hazırlanarkən Bakı Dövlət Universitetinin "Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi" kafedrasının müdiri, Azərbaycan Respublikası MEA-nın müxbir üzvü, professor M.F.Məlikovanın ümumi redaktəsi ilə hazırlanmış "Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi" fənni üzrə yazılmış dərslik əsas götürülmüş, eləcə də bu sahədə olan digər ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur.

Tədris proqramına uyğun olaraq tərtib olunmuş bu dərs vəsaiti müdavim və dinləyicilərə bütövlükdə dövlət və hüquq tarixi ilə bağlı biliklərin mənimsənilməsinə yardım edəcəkdir.

MÖVZU: XARİCİ ÖLKƏLƏRİN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİNİN ANLAYIŞI VƏ PREDMETİ

P L A N:

1. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixinin anlayışı və predmeti.

2. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixinin metodları və onun hüquq elmləri sistemində yeri.

3. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixinin öyrənilməsinin polis əməkdaşları üçün əhəmiyyəti.

1. XARİCİ ÖLKƏLƏRİN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİNİN ANLAYIŞI VƏ PREDMETİ

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi-ictimai həyatın dövlət və hüquq hadisələrini öyrənən elmdir. Hər bir elm öz tədqiqat predmetinə, öyrənilən hadisələrin və onların qanunauyğunluqlarının dəqiq müəyyən olunmuş dairəsinə malik olur.

Nəzəri-tarixi hüquq elmlərindən biri olan dövlət və hüquq tarixi öz öyrənmə predmetinə görə hüquq elmidir. Ümumi tarixdən fərqli olaraq, dövlət və hüquq tarixi cəmiyyəti bütövlükdə tədqiq etməklə məşğul olmur. Bu elm dəyişiklik və yeniliklərlə, çiçəklənmə və tənəzzüllə müşayiət olunan konkret ölkələrin yaranması və inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi ayrı-ayrı dövlətlərin dövlət və hüququnu öyrənərkən qarşılıqlı əlaqədə, bir-birinə qarşılıqlı təsirdə təzahür edən dövlət və hüququn nisbəti haqqındakı ümumnəzəri müdaxilələri rəhbər tutur.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixinin xüsusiyyəti məhz ondadır ki, ilk baxışda onun predmetini bir-biriylə qarşılıqlı əlaqədə, lakin nisbi müstəqilliyə malik olan sanki iki ünsür – dövlət tarixi və hüquq tarixi təşkil edir.

Cəmiyyətin yaranması onun həyatının dövlət kimi mütəşəkkilləşməsindən əvvələ təsadüf edir. Bir vaxtlar cəmiyyət mövcud idi, dövlət isə yox.

Dövlət xüsusi ictimai təşkilatdır və ibtidai icma hakimiyyət təşkilatından fərqli olaraq ictimai işləri idarə etməklə məşğul olan xüsusi orqanlardan ibarətdir.

Dövlət ictimai inkişafın məhsuludur. İqtisadi, sosial, psixoloji və başqa qanunauyğunluqlar nəticəsində insan cəmiyyətinin müəyyən yetkinlik mərhələsində yaranan dövlət cəmiyyətin əsas idarəçilik sistemə çevrilir.

Dövlət tarixən inkişafda olan hadisədir. Cəmiyyətin irəliyə doğru inkişafı ilə dövlət də, onun məqsəd və vəzifələri, idarəetmə qurumları və funksiyaları da dəyişir. Buna müvafiq surətdə dövlət anlayışına baxışlar da, ictimai həyatda dövlətin rolu və təyinatına münasibət də dəyişir. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə və ayrı-ayrı ölkələrdə bütün bu proseslərin necə getdiyi və inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlətçiliyin və dövlət quruluşunun xarakterinə əhalinin milli tərkibi, onun özünəməxsus mədəniyyəti, ərazi ölçüsü, coğrafi vəziyyəti, xalqın adət və ənənələri, dini baxışları və başqa amillər təsir göstərir.

Dövlət özündə onun yaranması, inkişafı, tənzümlü və yox olması fazalarını cəmləşdirən sonsuz dairə üzrə inkişaf edir.

Sivilizasiyalı cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində dövlət mexanizmi (aparatu) də müxtəlif struktur və funksiyalara malik olmuşdur. İnsan cəmiyyəti tə-

rəqqi yolu ilə irəliləyərək bütövlükdə özünün normal fəaliyyətini təmin edə biləcək dövlət orqanları yaratmışdır. İnsan cəmiyyətinin müxtəlif inkişaf mərhələlərində dövlət mexanizminin öz xüsusiyyətləri, özünəməxsus strukturu olmuşdur. Bu, iqtisadi, sosial səbəblərlə, dövlət əhalisinin milli tərkibi, onun ərazisinin sahəsi ilə, coğrafi mövqeyi və digər amillərlə izah edilir.

Hələ Qədim Şərq və antik Avropa dövlətlərində dövlət mexanizmi kifayət qədər mükəmməl sistemə malik idi. O, dövlət başçısından (monarx və ya kollegial orqan), mərkəzi və yerli orqanlardan, vəzifəli şəxslərdən, məmurlardan, ordudan, məhkəmədən, polisdən və digər dövlət strukturlarından ibarət idi. Məsələn: Roma respublikasının əsas dövlət hakimiyyət orqanları senat, xalq yığıncaqları, magistratlar idi.

Feodal (orta əsrlər) dövlətinin mexanizmi onun inkişafının əsas mərhələlərindən (ilkin feodal, silkinümayəndəli və mütləq monarxiya) asılı olaraq mühüm dəyişikliklərə məruz qalmışdır. İkinci feodal monarxiyası dövründə dövlət aparatı sadə struktura malik idi. O, dövlət başçısından (kral, knyaz), saray əyanlarından, hərbi drujinadan, vergi toplayanlardan ibarət idi. Bir qədər sonra dövlət hakimiyyətinin silkinümayəndəli, icra və digər orqanları meydana çıxır.

Orta əsrlər dövləti mərkəzləşdikcə onun mexanizmi əhəmiyyətli dərəcədə mürəkkəbləşir. Geniş şaxəli aparat: müxtəlif nazirliklər, mərkəzi idarələr, xüsusi məhkəmə təsisatları meydana çıxır, polis aparatı, kəşfiyyat və digər dövlət orqanları təkmilləşir.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi məhz müxtəlif dövlət tiplərinə uyğun gələn ayrı-ayrı dünya dövlətlərinin inkişaf xüsusiyyətlərini və hüququnun əsas cəhətlərini öyrənir.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi dövlət və hüququ öyrənərkən onların mahiyyətini tam və hərtərəfli açıqlamaq məqsədi ilə ümumi qəbul olunmuş strukturu və müəyyən ardıcılığı əsas götürür.

Dövlətin öyrənilməsi hissəsində: konkret dövlətin əmələ gəlməsi tarixi və inkişaf dövrləri, ictimai quruluş (siniflər, sosial qruplar, onların hüquqi vəziyyəti, bir-biri ilə münasibəti), dövlət quruluşu (mərkəzi və yerli dövlət orqanları, məhkəmə sistemi və ordu) öyrənilir. Hüquq öyrənilərkən ilk növbədə həmin ölkədə hüququn mənbələri təhlil olunur, hər mənbənin (adətlərin, məhkəmə presedentinin, normativ hüquqi aktların) hüququn mənbələri sistemində yeri və rolu (əhəmiyyəti) göstərilir. Daha sonra ölkənin hüquqi aktları və qanunvericiliyinin təhlili əsasında müxtəlif hüquq institutları: mülkiyyət hüququ, öhdəlik hüququ, ailə-nikah hüququ, cinayət hüququ və proses tədqiq olunur.

Bütün bu dediklərimiz xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixinin predmetini müəyyən etməyə imkan verir.

Beləliklə, xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi elminin predmetini müəyyən dövr çərçivəsində, konkret – tarixi şəraitdə, xronoloji ardıcılıqla dünya ölkələrinin dövlət və hüququnun meydana gəlməsi və inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi təşkil edir.

2. XARİCİ ÖLKƏLƏRİN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİNİN METODLARI VƏ ONUN HÜQUQ ELMLƏRİ SİSTEMİNDƏ YERİ

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixinin predmeti həmin elmin nəyi öyrəndiyini göstərsə, onun metodu dövlət və hüququn necə öyrənilməsi sualına cavab verir. Elmin metodu – həqiqi gerçəkliyin öyrə-

nilməsi üsulları, həmin elmin əsaslandığı ümumi ilkin prinsiplərdir.

Dövlət və hüquq tarixi dövlət və hüquqla bağlı tarixi faktları öyrənərkən onları düzgün izah etmək və bütövlükdə tarixi inkişafı obyektiv dərk etmək üçün bir sıra metodlardan istifadə edir.

1. Ümumi elmi metodlar.

2. Xüsusi elmi metodlar.

Ümumi elmi metodlara aiddir:

- analiz və sintez;
- induksiya və deduksiya;
- mücərrədləşdirmə;
- sistemli struktur;
- mücərrəddən konkretə doğru yanaşma.

Analiz – elmi təfəkkür üsulu kimi müəyyən dövr çərçivəsində ayrı-ayrı ölkələrin dövlət və hüququnun quruluşunu, tərkib elementlərini aşkar edir, onların arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakterini müəyyən edir.

Sintez – dövlət və hüquq tarixi sintezdən elmi-tədqiqat üsulu kimi öyrənilən hadisə və proseslərin müxtəlif əlamət və xüsusiyyətlərinin analizi nəticəsində alınmış məlumatların ümumiləşdirilməsində istifadə edir.

Müxtəlif dövlətlərin dövlət və hüququnun ayrı-ayrı üsürlərinin təhlilinə dair bilikləri sintez edərək, biz bütövlükdə həmin ölkələrin dövlət və hüququ haqqında təsəvvürə malik oluruq.

İnduksiya – bu məntiqi üsul dövlət və hüququn ayrı-ayrı tərəflərinin və ya əlamətlərinin başlanğıc dərkindən ibarətdir ki, bunun da əsasında müxtəlif səviyyəli ümumiləşdirmələr verilir. Məsələn, hər hansı bir dövlətdə dövlət orqanlarının əlamətlərini aşkar etdikdən sonra tədqiqatçı dövlət orqanının necə olduğu haqqında obyektiv nəticə çıxara bilər. Dövlət orqanı anlayışını ifadə edərək tədqiqatçı daha irəli

gedir və həmin dövətdə dövlət mexanizminin xüsusiyyətlərini açıqlayır.

Deduksiya – ümumidən xüsusiyyə məntiqi əqli nəticələr vasitəsilə hər hansı bir ölkədə, dövlət və hüququn ümumi əlamətləri və qanunauyğunluqları öyrənilir. Burada tədqiqat prosesi induksiya metodunun əksi istiqamətində gedir.

Müəyyən dövr çərçivəsində və ayrı-ayrı ölkələrdə dövlət-hüquq hadisələrinin əsas qanunauyğunluqlarını dərk və izah etmək üçün dövlət və hüquq tarixi yuxarıda sadaladığımız məntiqi üsullardan geniş istifadə edir.

Xüsusi elmi metodlara aiddir:

- konkret-tarixi metod;
- müqayisəli metod;
- formal-hüquqi metod;
- konkret-sosioloji metod;
- məntiqi metod və s.

Konkret-tarixi metod dövlət və hüquqla bağlı hadisələri onların təşəkkül tapdığı və inkişaf etdiyi təkrar olunmaz tarixi şəraitdə öyrənməyə imkan verir. Bu metod vasitəsilə tarixi proses xronoloji ardıcılıqla olduğu kimi öyrənilir. Konkret-tarixi metod dövlət və hüquqa konkret dövrün təsiri altında daim inkişafda olan hadisələr kimi yanaşmağı tələb edir.

Müqayisəli metod vasitəsilə eyni dövrdə müxtəlif dövlətlərə aid məsələlər və ya müxtəlif dövrlərdə həmin dövlətlərə aid məsələlər müqayisə oluna bilər. Məsələn: müxtəlif ölkələrin dövlət quruluşu və ya məhkəmə sistemi müqayisə edilərək konkret nəticələr çıxarıla bilər. Müqayisəli metod müqayisə olunan obyektlərin (ümumi) oxşar əlamətlərini, eyni zamanda isə onları fərqləndirən cəhətləri aşkar etməyə imkan verir.

Formal-hüquqi metod ənənəvi metoddur. Hələ orta əsrlər dövründə hüquq normalarının təfsiri və

qüvvədə olan qanunvericiliyin formal təhlili üsullarını inkişaf etdirən bir sıra məktəb və cərəyanlar (qlossatorlar və postqlossatorlar) təşəkkül tapıb.

Formal metod dövlət və hüququn elmi dərk olunmasında zəruri və məcburi pillədir, çünki əldə olunmuş bilikləri təsvir etməyə, ümumiləşdirməyə, təsnifləşdirməyə, sistemləşdirməyə və aydın şəkildə çatdırmağa kömək edir.

Məntiqi metod tarixi prosesi müxtəlif təsadüflərdən təcrid olunmuş şəkildə mücərrəd və nəzəri cəhətdən ardıcılıqla və məntiqi surətdə əks etdirir.

Konkret-sosioloji metod konkret faktları öyrənmək əsasında konkret hadisələri digər ictimai hadisələrlə əlaqədar tədqiq etmək deməkdir.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixinin tədqiq etdiyi məsələlərin onun hüquq elmləri sistemində yerini müəyyən edir, bu elmi onunla sıx əlaqədə olan hüquq elmlərindən və tədris fənlərindən, ilk növbədə dövlət və hüquq nəzəriyyəsi ilə fərqləndirir.

Sahəvi hüquq elmlərinə münasibətdə xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi ümumhüquq elmi kimi çıxış edir.

Bu mənada xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi sahəvi hüquq elmlərindən cinayət, ailə, mülki, konstitusiyaya, inzibati, cinayət-prosessual hüququ və başqaları ilə qarşılıqlı əlaqədədir.

3. XARİCİ ÖLKƏLƏRİN DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN POLİS ƏMƏKDAŞLARI ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ

Hüquq tədris fənləri sistemində dövlət və hüquq tarixi aparıcı yer tutur, çünki o, təhsil alanlara cəmiyyətin dövlət-hüquq həyatının qanunauyğunluqlarını öyrədir. Bununla da o, ümumi hüquq mədəniyyə-

tinin, hüquq düşüncəsinin əsasını qoyur, hüquq dünyagörüşünün elmi bazasını formalaşdırır.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi təhsil alanlara dövlət və hüquq anlayışlarının əsasları haqqında ilkin təsəvvürlər verir ki, onlarsız da sahəvi və başqa hüquq fənlərinin konkret biliklərini mənimsəmək mümkün deyildir. Beləliklə, dövlət və hüquq tarixi gələcək mütəxəssislərin peşə keyfiyyətlərinin formalaşmasında bilavasitə iştirak edir.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi müəyyən sistem üzrə öyrənilir. Burada əhəmiyyətlik dərəcəsindən asılı olaraq aşağıdakı mövzulara xüsusi yer verilmişdir:

- quldarlıq dövrü üzrə: Qədim Şərq dövlətlərinin (Misir, Hindistan, Çin, Babilistan) və antik dövlətlərin (Roma, Afina) dövlət və hüquq tarixi;
- feodalizm dövrü: Türkiyə, Almaniya, Fransa, İngiltərə, Rusiya və digər ölkələrin dövlət və hüquq tarixi;
- müasir dövr: Türkiyə, ABŞ, Yaponiya, İran dövlətlərinin dövlət və hüquq tarixi.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi hüquq elmi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu elmin mahiyyətini xalqların keçmiş tarixinin öyrənilməsi təşkil etməsinə baxmayaraq, o, eyni zamanda, hazırkı vəziyyəti izah etmək və gələcəyi proqnozlaşdırmaq üçün idraki və ibrətamiz vəzifə daşıyır. Dövlət və hüququn inkişafının meyillərini aşkar edən bir elm kimi dövlət və hüququn mütərəqqi inkişafına, tarixi tərəqqiyə kömək edən amilləri və dövlət-hüquq inkişafında tərəqqini ləngidən amilləri əyani surətdə göstərir.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi eyni zamanda siyasi biliklər əldə etməyə imkan verir. Ayrı-ayrı dövlətlərin təmsalında dövlət və hüquq tarixinin öyrənilməsi həmin ölkələr barəsində geniş təsəvvür

yaratmağa, hazırda onlarda baş verən prosesləri düzgün dərk etməyə, dünya ölkələrində gedən proseslər barədə tutarlı elmi fikir söyləməyə imkan verir. Bu da hüquqşünas üçün çox zəruridir.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixinin başlıca xidməti isə ondadır ki, o, təhsil alanlara ictimai həyatın mürəkkəb dövlət-hüquq hadisələrinə ciddi elmi mövqedən düzgün qiymət verməyə, onların həqiqi mahiyyətini üzə çıxarmağa, sosial təyinatını, siyasi sistemdə yeri və rolunu dərk etməyə imkan verir.

Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi konkret ölkələrin timsalında dövlət və hüquq tarixini öyrənməklə hüquqşünasda ümumi hüquq mədəniyyətinin formalaşmasına, hüquqi və siyasi dünyagörüşünün genişlənməsinə kömək, dünya dövlətlərinin qanunvericiliyinin mütərəqqi cəhətlərinin öyrənilməsinə xidmət edir.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixinin öyrənilməsi müstəqil Azərbaycan Respublikasının ixtisaslı kadrlarının hazırlanmasında çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

MÖVZU: QƏDİM MİSİR DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

P L A N:

1. Qədim Misir dövlətinin yaranması və ictimai quruluşu.
2. Qədim Misirin dövlət quruluşu.
3. Hüquq sisteminin xüsusiyyətləri.

1. QƏDİM MİSİR DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ İCTİMAİ QURULUŞU

Eramızdan əvvəl təqribən dördüncü minilliyin əvvəllərində Qədim Misir ərazisində ibtidai icma quruluşunun dağılması nəticəsində sinifli cəmiyyət meydana gəlmişdir. Nil çayı ətrafında süni suvarma şəbəkəsi yaratmaq üçün ilk dövrlərdə bir neçə kənd icmasının birləşməsi nəticəsində Qədim Misirdə 40-a qədər kiçik vilayət dövlətləri mövcud olmuşdur. Nom adlanan həmin dövlətlərə Nomarxlar başçılıq edirdilər. Eramızdan əvvəl IV minilliyin ikinci yarısında ölkənin cənub və şimal nomları Yuxarı Misir və Aşağı Misir şahlıqlarında birləşdilər. Lakin hər biri öz irriqasiya sistemi ilə müstəqil olan nomların pərakəndəliyi ölkənin irriqasiya təsərrüfatının qorunmasına lazımi şərait yaratmırdı. Eləcə də Yuxarı Misir şumlama üçün istifadə edilən əkin yerləri, Aşağı Misir isə öz otlqları ilə tanınırdı. Bu kimi amillər vahid Misir dövlətinin yaranmasını zəruri edirdi. Eramızdan əvvəl III minilliyə yaxın Yuxarı Misir şahı Menes Aşağı Misiri zəbt edərək mərkəzi Memfis olan vahid Misir dövlətinin əsasını qoydu. Misirin sülaləli tarixinin dövrlərə bölünməsi də məhz bu dövrdən başlayır.

Qədim Misir cəmiyyətinin tarixi beş mərhələyə bölünür: ilkin şahlıq, qədim şahlıq, orta şahlıq, yeni şahlıq və son Misir şahlığı.

İCTİMAİ QURULUŞ

Ölkə əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Zəngin yerli ehtiyatlar və xaricdən axan sərvətlər sənətkarlığın da inkişafına şərait yaradırdı.

Misirdə hakim sinfə kahinlər və məmurlar daxil idi. Bu qəbilə-tayfa aristokratiyası vərəsəlik və ya müxtəlif şah bəxşisləri əldə etmək nəticəsində böyük var-dövlətə və geniş hüquqlara malik olan qəbilə-tayfa əyanlarının varisləri idi. Onların ən nüfuzlusu kiçik şahə çevrilə bilərdi. Qədim şahlığın sonunda əhalinin aşağı təbəqəsindən ibarət olan çoxsaylı vəzifəli şəxslər meydana gəldi ki, onlar da xidmət adamlarının yeni sosial təbəqəsini təşkil etdi. Bu sosial təbəqə orta və yeni şahlıqlar dövründə kifayət qədər nüfuzlu qüvvə olub qəbilə əyanlarının əldə etdikləri hüquqlara malik idilər.

Misirdə “mülkiyyət” anlayışı özündə həm xalis mülkiyyəti, həm də sahibliyi birləşdirirdi. Böyük kübar təsərrüfatı olan “xüsusi ev” (per cet) baş malikanədən və evi idarə edənlər tərəfindən rəhbərlik edilən xeyli qulluqçuların ştatları ilə ölkənin müxtəlif nöqtələrinə səpələnmiş çoxsaylı həyət və kəndlərindən ibarət idi.

Misirin bütün sülaləli tarixi ərzində kahinlər fəsilələrlə dövlətdə mühüm mövqə tutmuşlar. Burada çoxallahlıq və müxtəlif pərəstişlər mövcud idi. Misirin sosial strukturunda mirzələrin vəziyyəti xeyli möhkəm idi. Onların əməyi natura ilə ödənilirdi. Onlar həm də öz xidmətlərinə görə şahdan mükafat kimi dövlət fondundan torpaq da alırdılar.

Maddi nemətlərin əsas istehsalçılarının sosial təbəqəsi misirlilər tərəfindən “hemuu nisut” (şah hemuuları) termini ilə ifadə edilirdi. Bu termin ölkənin bütün əməkçi əhalisinə aid idi. Bu sosial təbəqənin adamları ayrı-ayrı vəzifəli şəxslərin ixtiyarında olub məbədlərə və ya dövlət müəssisələrinə məxsus idilər. Şah hemuusunun xüsusiyyəti hər bir hemuunun müəyyən peşə ilə bağlı olmasında idi. Şah hemuuları şahın xeyrinə mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər. Mənbələrə görə, şah hemuuları sosial təbəqə kimi yeni şahlığın sonrakı dövrlərində də peşə mənasını verən “semdet” adı ilə mövcud olmuşdur.

Qullar qədim şahlıq dövründə “baku” adı ilə məlum idilər. Hər iki təbəqənin asılı adamlardan ibarət olmasına baxmayaraq, baku ilə şah hemuuları arasında mühüm fərqlər var idi. Əgər şah hemuuları ancaq xidmət şərti ilə ağanın ixtiyarında idilərsə, qul-bakular ağanın mülkiyyəti idi. Qullar uçota alınmur, baxışlardan keçirilmir və peşələr üzrə bölüşdürülmürdülər. Sahibkar öz istədiyi kimi qulla davranmaq hüququna malik idi. O, qulu işlədə və ya sata bilirdi. Qulların öz ailəsi və əmlakı ola bilirdi. Onlarla qəddarcasına rəftar edildikdə, məbədlərdə sığınacaq tapmalarına və öz ağalarından şikayət etmələrinə icazə verilirdi. Belə qul məbəd xidmətçisinə çevrilə bilirdi.

Misirdə köləliyin yaranma mənbələri ilk növbədə hərbi əsirlər idi. Orta şahlıq dövründə işğalçı yürüşlər nəticəsində ələ keçirilmiş asılı adamların yadelli-əsirlər kateqoriyası meydana gəldi.

2. QƏDİM MISİRİN DÖVLƏT QURULUŞU

Digər Şərq dövlətləri kimi, Qədim Misirdə də Şərq despotizmi formasında mərkəzləşmiş dövlət mövcud olmuşdur. Dövlətin başında firon dururdu. Firon termini Misir sözü “pero” sözündən olub böyük

ev, şah sarayı deməkdir. O, yunan dilindən gəlmə termindir. Fironun hakimiyyəti qeyri-məhdud idi. O, iqtisadi və siyasi hakimiyyətə malik olmaqla yanaşı, həm də ali kahin idi. Fironun hakimiyyəti irsi xarakter daşıyırdı. Onun şəxsiyyəti ilahiləşdirilmişdi və ona allah kimi itaət olunurdu. Xefrenin dövründən isə firon adına Ra – günəş allahı titulu da əlavə etdilər. Firon ali dövlət hakimiyyətinin daşıyıcısı idi. Qanunvericilik hakimiyyəti bütünlüklə şahə aid idi. Şah rəsmi olaraq idarəçilik və məhkəmə orqanlarının başçısı sayılırdı. Ordu üzərində komandanlıq da şahın səlahiyyətinə daxil idi. Həmçinin firon bütün ölkə ərazisində ən böyük dini rəhbər idi.

Mərkəzi idarə orqanlarında çalışan məmurlar dəstəsinə şahın özü tərəfindən təyin olunan vəzir başçılıq edirdi. Misirlilərin “cati” adlandırdıqları vəzir yüksək mənəb sahibi olmaqla, daxili və xarici siyasət məsələlərində fironun ən yaxın köməkçisi və məsləhətçisi idi. Vəzirin səlahiyyətinə daxil olan məsələlərin həddi bu haqda şahın verdiyi xüsusi təlimatlarda dəqiq müəyyən edilirdi. Vəzirin səlahiyyətinə qoşqu heyvanlarının müvafiq siyahıya daxil edilməsi kimi adi xırda məsələdən başlamış ta xarici ölkələrlə diplomatik əlaqələr saxlamağa qədər olan iqtisadi və siyasi məsələlər daxil idi.

Vəzirdən sonra dövlət işlərində mühüm mövqə tutan vəzifəli şəxslərdən biri də baş xəzinədar idi. Qədim Misirdə vergi taxıl, meyvə, heyvan, metal külçəsi və s. bu kimi məhsullarla – natura ilə ödənildiyindən xəzinədar onları saxlamaqla məşğul idi. Yüksək rütbəli şəxslər arasında süni suvarma şəbəkəsi və başqa tikinti işlərinə bilavasitə rəhbərlik edən “işlər rəisi” adlı vəzifə sahibi də mövcud idi.

Qədim Misir cəmiyyətində dövlət idarəçiliyi sahəsində xüsusilə böyük əhəmiyyətə malik olan idarələrdən biri də “silah evi” adlanan hərbi idarə idi. Or-

273650

dunun təkmilləşdirilməsi və onun maddi cəhətdən təmin edilməsi işləri ilə məşğul olan "silah evi" idarəsinin böyük rolu Misir quldarlıq dövlətinin apardığı aramsız işğalçı müharibələrlə əlaqədar idi.

Dövlətdə kahinlər mühüm rol oynayırdı. Kahinlər məbəd ilə yanaşı, bəzən dövlət vəzifələri də daşıyırdılar. Məbəd təsərrüfatları işçiləri və Misir fironlarının xeyriyyə məbədlərində çalışanlar da bu dərəcəyə daxil idi. Mühüm vəzifələrdən biri də möhürsaxlayan sayılırdı. Lazımi sənədlərin möhürlənməsi bu orqan tərəfindən həyata keçirilirdi.

Yerli idarəçilik nomların başçıları tərəfindən həyata keçirilirdi. Vahid Misir dövləti yaradııldıqdan sonra nomlar öz müstəqilliyini itirib yerli inzibati-təsərrüfat dairələri kimi Misir dövlətinin tərkibinə daxil oldular. Nomarxlar isə şahdan asılı olan vəzifəli şəxslərə çevrildilər. Nomarxları şah təyin edirdi və onları bir vilayətdən digərinə keçirə bilərdi. Nomarxlar ali kahinlər idi. Onların öz allahları var idi və özlərini onların övladları adlandırırdılar. Nomlara başçılıq edən nomarxlar bütün hakimiyyət atributlarına malik idilər. Onlar inzibati idarəçiliklə yanaşı məhkəmə hakimiyyətini də həyata keçirir və yerli hərbi qüvvələrə başçılıq edirdilər.

3. HÜQUQ SİSTEMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüququn ilkin mənbəyi adət olmuşdur. Sonralar dövlət hakimiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq fironların verdiyi qanunlar hüququn daha bir mənbəyini təşkil etmişdir. Həmçinin Misir hüququnun mənbəyi kimi məhkəmə presedentini də qeyd etmək lazımdır. Yəni dövlət tərəfindən ümumməcburi qüvvə almış konkret iş haqqında məhkəmə qərarı oxşar işlərə də tətbiq edilə bilərdi.

Qədim Misir fironları arasında qanunverici firon kimi Sizixas xüsusi yer tutur. O, ilk dəfə olaraq borc götürən şəxsin borc müqabilində ya atasının mumiyasını və yaxud özünü girov qoyması qaydasını qanunla rəsmiləşdirir. Misirin quldarlıq hüququ abidələrindən biri də eramızdan əvvəl VIII əsrdə tərtib edilən şah Bakxorisin məcəlləsidir. Cəmi 8 kitabdan ibarət olan bu məcəllə Misir tarixində ilk dəfə borclunun qul halına salınmasını qadağan etmiş və icma üzvləri olan kəndlilərə öz torpaq nadəlləri üzərində sərbəst surətdə sərəncam vermək hüququnu müəyyən etmişdi.

Misirdə torpağın mülkiyyətçisi ilk növbədə şah idi. O öz torpaqlarına dair sərəncam vermək hüququna malik idi. Yeni şahlıq dövründə hökmdarlar məbəd torpaqlarını ayrı-ayrı kahinlər arasında bölüşdürməyə başladılar. Kahinlər həmin torpaqları özləri sərbəst idarə edirdilər. Torpaq, həmçinin kənd icmalarının mülkiyyətində idi. Onların başında ağsaqqallar – kserplər dururdu. İcma torpağı dövlətin mülkiyyəti hesab olunurdu. Bütün daşınar əmlak, əmək alətləri və qullar xüsusi mülkiyyətin obyektinə ola bilərdi.

Qədim Misirdə mövcud olan müqavilələrdən ən çox istifadə ediləni borc müqaviləsi idi. Pul münasibətləri zəif inkişaf etdiyindən borc müqaviləsinin obyektinə əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları olurdu. Borc müqaviləsi borc götürənin özünün və yaxud onun qohumlarından birinin şəxsiyyətinin girov qoyulması ilə təmin edilirdi. Borc müqaviləsinin təmin edilməsi yollarından biri də borc götürən şəxsin ya atasının mumiyasını və ya özünü “girov qoyması” idi.

Yeni şahlıq dövründə alqı-satqı münasibətləri nisbətən geniş miqyasda inkişaf etməyə başladı. Alqı-satqı müqavilələri içərisində torpaq ticarəti üçün xüsusi qayda müəyyən edilmişdi. Belə ki, ilk zamanlar torpaq alqı-satqısı ilə ancaq yuxarı silklərin nümayəndələri məşğul ola bilərdilər. Kəndlilərə tor-

paq satmaq hüququ ancaq son şahlıq zamanı verilmişdi. Qədim Misirdə kirayə müqaviləsinə əsasən əmlak muzdlu müvəqqəti olaraq başqasının istifadəsinə verildi. Hətta qulların da kirayə verilməsi təcrübəsindən geniş istifadə edilirdi.

Qədim Misir cəmiyyətində ailə patriarxal xarakter daşıyırdı. Ailə başçısının kişi sayılmasına baxmayaraq, qadınlar da uzun müddət bir sıra hüquqlara malik olmuşlar. Nikah müqaviləsində qadın müstəqil tərəf kimi iştirak etməklə tamamilə sərbəst surətdə öz adından hərəkət edirdi. V sülalənin hakimiyyəti dövründən etibarən qadın ailə münasibətləri sahəsində əvvəl malik olduğu üstünlüyü tədricən itirməyə başlayır. Nikah münasibətinin pozulması hər iki tərəf üçün azad idi. Uşaqlar qadının yanında qalırdı. Amma onlar ata əmlakına vərəsəlik hüququnu itirmirdilər. Nikah kişinin tələbi ilə pozulduqda onun bütün əmlakı böyük oğluna keçirdi. Böyük oğul özünə artıq pay götürmək şərti ilə həmin varidatı öz qardaş və bacıları arasında bölürdü. Patriarxal ailə mövcud olduğu müddətdə vərəsəlik sahəsində vahid varislik prinsipi hökmran idi. Qədim Misirdə qanuni vərəsəliklə bərabər vəsiyyətnamə üzrə olan vərəsəlik də mövcud idi.

Qədim Misir dövlətinin cinayət hüququ bütün dövrlərdə qorxutma prinsipinə əsaslanırdı. Ən ağır cinayətlər ictimai quruluşa və siyasi rejimə qarşı yönələn cinayətlər sayılırdı. Mövcud quruluşa qarşı çıxanların nəinki özləri, hətta ailə üzvləri də edam edilirdi. Günahkarın vücudunu torpağa basdırmırdılar, onu suya atırdılar. Müqəddəs sayılan heyvanları qəsdən öldürmək, müalicə qaydasının pozulması, dövlət sirrini açmaq, saxta pul kəsmək, saxtakarlıq, oğurluq və s. kimi əməllər ağır cinayətlər sayılırdı. Cinayət əməllərinin dairəsi müqəddəs "Ölülər kitabı"nda daha aydın göstərilir. Edamla yanaşı, Qədim Misir cinayət hüququna müxtəlif cinayətlər üçün əlləri, qulaqları,

burnu, dili kəsmək, axtalamaq və s. bu kimi bədən üzvlərini şikəst edən cəza növləri də məlum idi.

Qədim Misirdə məhkəmə inzibati idarə orqanlarından ayrılmamışdı. İdarəçilik işini həyata keçirən vəzifəli şəxslər eyni zamanda məhkəmə fəaliyyəti ilə də məşğul olurdular. Belə ki, inzibati idarəçilik sahəsində ən yüksək dövlət məmuru olan vəzir eyni zamanda baş hakim sayılırdı. Vəzir “altı məhkəmə palatası”nın başında durmaqla ali məhkəmə funksiyasını həyata keçirən “onlar kollegiyası”na da sədrlik edirdi. Həmçinin vəzirin yanında “ədalət məhkəməsinin katiibi” kimi daimi məhkəmə məmurları ştatı mövcud idi. Yerlərdə nom məhkəmələri fəaliyyət göstərirdilər, onlara nomarxlar sədrlik edirdilər.

Beləliklə, Qədim Misirdə hüququn əsas xarakterik cəhətləri ondan ibarət idi ki, hüququn bir deyil, bir neçə mənbəyi mövcud olmuş, həmçinin hüququn sahələri də çoxşaxəli olaraq Misirin ictimai həyatına çox dərin nüfuz etmişdir.

MÖVZU: QƏDİM BABİLİSTAN DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

P L A N:

1. Babilistan dövlətinin yaranması və ictimai quruluşu.
2. Mərkəzi və yerli idarəçiliyin təşkili.
3. Hüququn əsas cəhətləri.

1. QƏDİM BABİLİSTAN DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ İCTİMAİ QURULUŞU

Eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu və III minilliyin əvvəllərində Asiya qitəsində Dəclə və Fərat çayları hövzəsində qədim sivilisasiyanın beşiyi sayılan daha bir sinifli cəmiyyət – Mesopotamiya meydana gəldi. Mesopotamiyanın ən qədim sakinləri şumerlər olmuşdur. Dövlətin yaranmasına təsir göstərən başlıca amillərdən biri də iki çay arasındakı ərazinin əlverişli təbii şəraiti olmuşdur. Bu amil əmək məhsuldarlığının və əlavə məhsulun artımına şərait yaradırdı. Beləcə əmlak təbəqələşməsi sürətlənmiş və bu da son nəticədə dövlətin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə şəraitdə torpaqdan və sudan birgə istifadə edən qonşu icmaları formalaşdı. İcmaya ağsaqqallar şurası rəhbərlik edirdi. Hərbi məsələlərlə məşğul olan rəhbər patesi titulu əldə edirdi. Bu da çoxsaylı şəhər-dövlətlərin yaranmasına gətirib çıxardı. Eramızdan əvvəl III minilliyin sonunda Mesopotamiyanın bütün şəhərləri üzərində vahid mərkəz – Babil yüksəlməyə başladı. Babil yunanca “allah darvazası” deməkdir. Eramızdan əvvəl

II minilliyin başlanğıcında Babil yeni dövlətin paytaxtı oldu.

Şah Hammurapinin dövründə Babilistan dövləti qüdrətli dövlətlər sırasına daxil oldu.

İCTİMAİ QURULUŞ

Qədim Babilistanın ictimai quruluşu özünəməxsus struktura və xüsusiyyətlərə malik idi.

Kahinlər. Onlar Qədim Babilistan cəmiyyətində hakim sinfin xüsusi qrupunu təşkil edirdi. Kahinlər ən böyük sərvət sahibi idilər. Şah özü baş kahin sayılır və kahinlər silkinə böyük üstünlüklər verirdi. Kahinlər əhalidən xüsusi vergi almaqla dövlət işlərində də mühüm rol oynayırdılar.

Damkarlar (Tamacarlar). Qədim Babilistanda icarə müqaviləsi bir il müddətinə bağlandığından sahibkar hər dəfə ağır şərtlər irəli sürə bilirdi. Buna görə də geniş kəndli kütləsi həmişə sələmçi kreditorlardan asılı vəziyyətə düşürdü. Ticarət və sələmçiliklə məşğul olan bu cür qul sahiblərinə damkarlar deyilirdi. Belə tacirlər kütləsi "damkarlar vəkili" adlanan xüsusi dövlət məmurlarının rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərirdilər.

Azad əhali. Qədim Babilistanın ictimai quruluşunun xarakterik xüsusiyyətlərindən biri azad əhəlinin "avilum" və "muşkenum" deyə iki qrupa bölünməsidir. "Avilum" icma üzvlərinə, "muşkenum" isə icma üzvü olmayan, lakin şah torpaqlarında yaşayıb işləyən adamlara deyirdilər. Avilumlar tam hüquqlu sayılırdılar. Muşkenumlar isə mülki hüquq münasibətlərində tam sərbəst idilər. Birinci qrupa bədən xəsarəti yetirənə eyni bədən xəsarəti, əmlakı oğurlandıqda isə 30 qat cərimə alındığı halda, ikinci qrupa bədən xəsarəti yetirən cərimə edilir, əmlakını oğurlayandan isə yalnız 10 qat cərimə alınır.

Hərbçilər və məmurlar. Onlar torpaq sahiblərinin xüsusi qrupunu təşkil etməklə şah və dövlət qarşısında xidmətlərinə görə xüsusi torpaq sahəsi alırdılar. Lakin onlar bu torpaqdan yalnız istifadə edə bilirdilər, onu nə sata, nə də girov qoya bilirdilər. Belə torpaqlara “ilku” deyilirdi.

Qullar. Qullar sahibkar və dövlət qullarına bölünürdü. “Vardum” adlanan qullar sahibkarın mülkiyyəti sayılırdı. Sahibi qulu əşya kimi satmaq, bağışlamaq, icarəyə vermək hüququna malik idi. Dövlət qulları “məhbus evi” deyilən xüsusi kazarmalarda ağır şəraitdə saxlanılırdı. Qulların qaçmasının qarşısını almaq üçün onların alınına damğa vurulurdu və bu damğanı pozmaq olmazdı. Yalnız qul azadlığa buraxılanda həmin köləlik damğası xüsusi təntənəli mərasimdə silinirdi.

Babilistanın ictimai quruluşunun xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də orada uzun müddət ev köləliyinin saxlanması idi. Köləliyin başlıca mənbəyi hərbi əsirlər, borca düşənlər və Babilistanda ən çox yayılmış atanın öz uşaqlarını satması idi.

Beləliklə, Qədim Babilistanda dövlətin yaranmasından onun qüdrətli dövrünə qədər olan müddət böyük bir tarixi dövrü əhatə etdiyindən, təbii ki, Qədim Babilistan cəmiyyətində ictimai quruluşa da öz təsirini göstərmişdir.

2. MƏRKƏZİ VƏ YERLİ İDARƏÇİLİYİN TƏŞKİLİ

Qədim Babilistan idarəçiliyi, Qədim Misirdə olduğu kimi, despotik xarakter daşıyırdı. «Luqal» adlanan dövlət başçısı qanunvericilik, idarəçilik və məhkəmə hakimiyyətini öz əlində birləşdirmişdi. Bundan başqa, dövlət başçısının hakimiyyəti ilahiləşdirilir və o, yerdə allahın nümayəndəsi sayılırdı. Hakimiyyət

irsən keçirdi. Despotik idarəçiliyin bərqərar olması Babilistan dövlətinin qüvvətlənməsi ilə müşayiət olunmağa başladı. Bu, özünün ən yüksək nöqtəsinə şah Sarqonun, sonra isə III Ur sülaləsinin hökmranlığı dövründə çatdı və bürokratik dövlət aparatının formalaşmasına səbəb oldu. Məbəd kahinləri və nomlar dövlət hakimiyyətinə tabe edildilər. Şah hakimiyyətinin mərkəzləşdirilməsinə şah Hammurapi dövründə daha yüksək dərəcədə nail olundu. Bu dövrdə şah hakimiyyəti qeyri-məhdud xarakter aldı. Şah əyanları yüksək vəzifələrə özü təyin və azad edirdi. Faktiki olaraq dövlət quruluşunu şah formalaşdırır və müəyyən edirdi. Hammurapi Qanunlarında belə bir göstəriş vardır ki, şah hakimiyyəti ali allahlardan gəlir. Lakin şah hakimiyyəti müəyyən mənada hüdudsuz da deyildi. Onun idarəçiliyinə varlı tacir əyanları, tayfa başçıları və kahinlər təsir edə bildilər.

Dövlət idarəçiliyinin mərkəzi şah sarayı idi. Ona sarayın nəzarətçisi adlanan - nubanda başçılıq edirdi. Onun rəhbərliyi altında olan məmurların hər biri idarəçiliyin müəyyən sahəsinə - irriqasiya işlərinə, kanalların tikintisinə, vergilərin toplanmasına və hərbi işlərə rəhbərlik edirdi.

Yerli idarəçilik. Bütün Babilistan ərazisi vilayətlərə bölünmüşdü. Vilayətlər əvvəlki nomların ərazisi ilə üst-üstə düşə də, düşməyə də bilərdi. Vilayətlərə mərkəzi rəhbərliyə tabe olan şahın canişinləri hesab edilən ensilər başçılıq edirdilər. Dairələrdə dairə hökmdarları - şapirum vəzifələri təsis edilmişdi. Şah canişinlərinə irriqasiya qurğularının, yeni kanalların təmizlənməsini və tikintisini idarə etmək, vergilərin toplanmasına, şah mükəlləfiyyətlərinin yerinə yetirilməsinə və onların şaha göndərilməsinə, zərurət olduqda xalq qoşununun çağırılmasına və s. nəzarət etmək vəzifələri tapşırılmışdı. Şahın yerli nümayəndələrinə onun təyin etdiyi icma şurasının başçısı - rabia-

num da aid edilirdi. Torpaq, maliyyə və təsərrüfat məsələlərinin həlli, eləcə də ictimai qaydanın qorunmasına dair polis funksiyalarının icrası onun ixtiyarında idi.

Beləliklə, Qədim Babilistanın dövlət quruluşu despotik xarakter daşdığından şah hakimiyyəti heç bir qanunla məhdudlaşdırılmır, şah mərkəzi və yerli idarəçiliyi özü təyin etdiyi əyanlar vasitəsilə həyata keçirirdi.

3. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Qədim Babilistan hüququnun ilkin və mühüm mənbəyi adətlər idi. Adətlər əhalinin müxtəlif kateqoriyaları arasındakı ictimai münasibətləri tənzimləməklə ümumi inkişafa da təkan verirdi. İctimai həyatın müxtəlif sahələrindəki bu cür inkişaf qanunvericiliyin inkişafına şərait yaradırdı. Çünki yaranan yeni münasibətləri nizamlamaq üçün göstəriş və qanunların verilməsi zərurəti meydana çıxırdı. Məhz bu səbəbdən də Babilistanda çox erkən adətlə bərabər qanun meydana çıxır. Şumer qanun külliyyatının oğulluğa götürmək, zərərin ödənilməsi və sairə haqqında məlumat verən ayrı-ayrı hissələri III Ur sülaləsi dövründən zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Babilistan quldarlıq cəmiyyətinin hüquq sistemini öyrənmək üçün əldə olan mənbələr içərisində Hammurapinin məcəlləsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu məcəllə 5 bölmə və 282 maddədən ibarətdir. Məcəllədə quldarlıq və ilkin feodal hüququnda olan əvəz-əvəz prinsipinə (Talion qaydasına) geniş yer verilmişdir. Məcəllədə ciddi sistem yoxdur. Belə ki, cinayət hüququ, mülki hüquq və prosessual hüquq normaları birləşdirilmişdir. Hammurapi məcəlləsi məhkəmə, mülkiyyət, nikah və ailə, şəxsiyyətin müdafiəsi, əmək və əmək alətləri fəsilələrinə bölünmüşdür.

Qədim Babilistanda torpaq, bir qayda olaraq, dövlətin və icmanın mülkiyyəti sayılırdı. Buna baxmayaraq, torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət forması Babilistanda nisbətən tez meydana çıxır. Mənbələrdən aydın olur ki, nəinki çox erkən xüsusi mülkiyyətə çevrilmiş həyətyanı sahə, hətta əkinçilik üçün istifadə edilən torpaq üzərində də alqı-satqıya bənzəyən əqd bağlanırmış. İcma üzvlərinin torpağı püşkatma yolu ilə kəndlilər arasında bölünürdü. İcmadan gedən şəxs həmin torpağa olan hüququnu itirirdi.

Qədim Babilistanın Hammurapi dövrü müqavilə hüququnun kifayət qədər inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu da ölkədə əmtəə-pul münasibətlərinin və sələmçiliyin inkişafına dəlalət edir. Ən çox yayılmış müqavilə alqı-satqı müqaviləsi idi. Hammurapi məcəlləsinə görə, alqı-satqı müqaviləsinin həqiqiliyi üçün üç əsas şərt olmalı idi:

1) əqdin obyektı gərək dövriyyədən çıxarılmış əmlak olmayaydı, ilku mülkiyyəti alqı-satqı müqaviləsinin obyektı ola bilməzdi;

2) satıcı satdığı şeyin həqiqi sahibi olmaqla onun alıcıdan üçüncü şəxs tərəfindən tələb olunmayacağına təminat verməli idi. Əgər şəxsin aldığı oğurluq şey olsaydı, o, həqiqi sahibi tərəfindən əvəzi ödənilmədən geri alınmalı idi;

3) müqavilə iki, üç və bəzən də çox şahidlərin iştirakı ilə bağlanılmalı idi ki, onlar, lazım gəldikdə, həmin müqavilənin doğruluğunu təsdiq etsinlər. Torpaq, tikinti, mal-qara, qul və sairənin alqı-satqı müqaviləsi yazılı formada bağlanırdı.

Borc müqaviləsi də nisbətən geniş yayılmışdı. Hammurapi məcəlləsinə əsasən, kreditör pul borcu üçün 20 faiz, taxıl borcu üçün isə 33 faiz alırdı. Buradan görünür ki, borc müqaviləsi açıqdan-açığa borc götürənin borc verən tərəfindən istismarına yönəlmişdi. Babilistanda *hipoteka*, *antixreza* və *piqnus girov*

növləri olmuşdur. Girov qoyulan əmlak borc üçün kifayət etmədikdə kreditor borc götürəni ailə üzvləri ilə birlikdə əsarət altına alıb işlədə bilirdi.

Bundan əlavə, Babilistanda kirayə və saxlanc müqavilələri də mövcud olmuşdur. Əmlak kirayə müqaviləsinin obyektı iş heyvanları idi. Azad vətəndaşlar öz iş qüvvələrini kirayə verə bilərdilər. Həmçinin qulların kirayəsi də mövcud idi.

Cinayət hüququ. Hammurapi məəcəlləsi sinifli cəmiyyətin hüquq abidəsi olsa da, onda ibtidai icma münasibətlərinin bir sıra qalıqları özünü büruzə verirdi. Məsələn, 23-cü və 24-cü maddələrə görə, cinayətkarın şəxsiyyəti məlum olmadıqda bütün ərazi icmasının üzvləri məsuliyyət daşıyırdı. Hammurapi qanunlarına görə, əvəz-əvəz prinsipi ancaq eyni silkə mənsub olan tam hüquqlu vətəndaşlara qarşı tətbiq edilə bilirdi. Məsələn, avilum avilumun gözünü çıxartdıqda onun da gözü çıxarılmalı idi. Bu baxımdan Hammurapi qanunları tarixdə cəmiyyətin silki bölgüsünü qanuni təsbit edən ilk hüquq mənbəyi kimi günahsız cəzanı da nəzərdə tuturdu. Məsələn, 229-cu və 230-cu maddələrə görə, bənnanın tikdiyi ev sonralar uçub ev sahibinin ölümünə səbəb olardısa, bəna ölüm cəzası ilə cəzalandırılırdı.

Hammurapi məəcəlləsində nəzərdə tutulan əsas cəza növləri ölüm, bədən əzalarına xətər yetirmək, namussuz damğası vurmaq, cərimə, yaşadığı ərazidən, yaxud evdən qovmaq, hər hansı vəzifədə çalışmaq hüququndan məhrum etməkdən və s.-dən ibarət idi.

Beləliklə, Qədim Babilistanın hüquq sistemi onun erkən və sürətli inkişafına uyğun olaraq inkişaf etmiş, mövcud olmuş hüquq abidələri isə qədim mədəniyyət nümunələri kimi bugün də hörmətlə yad edilir.

MÖVZU: QƏDİM HİNDİSTAN

P L A N:

1. Qədim Hindistan dövlətinin yaranması və ictimai quruluşu.
2. Dövlət quruluşu.
3. Hüququn əsas cəhətləri.

1. QƏDİM HİNDİSTAN DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ İCTİMAİ QURULUŞU

Qədim Hindistanda sivilizasiya Misir və Babilistan dövlətlərinə nisbətən gec yaranmışdır. E.ə. III minilliyin ikinci yarısında Hindistan adlanan yarımadada Hind çayından şərqə doğru yerləşmiş geniş ərazidə Hind sivilizasiyası meydana gəlir. Qədim Hindistanın bu dövrü Veda dövrü adlandırılır. Qədim Hindistan tarixinin öyrənilməsinin mühüm mənbələri sayılan Vedlər bu dövrün məhsulu olmuşdur. Eramızdan əvvəl XVIII – XVII əsrlərdə bu sivilizasiya tənəzzülə uğrayır və XIII – XII əsrlərdə Hindistana köçəri tayfa olan arilər müdaxilə edir. Arilər Hindistanı işğal etdikdən sonra təxminən e.ə. I minilliyin ortalarında yerli əhalinin təsiri altında oturaq həyat tərzinə, əkinçiliyə keçirlər. Bu və ya digər əhəmiyyətli dəyişikliklər cəmiyyətin əmlak təbəqələşməsini, ailə mülkiyyətini, fərdi təsərrüfatların ümumi kollektiv mülkiyyətdən ayrılmasını sürətləndirdi. Əmlak bərabərsizliyinin dərinləşməsi sinifli cəmiyyətin formalaşmasına şərait yaradırdı. İcmaçılar arasında kahinlərdən (brahmanlardan) və hərbi başçılar, onların ətrafındakı racalar və kşatrilərdən ibarət təbəqələr

(varnalar) yaranırdı. Əhalinin təbəqələşməsi ilə bərabər onların ərazi əlamətinə görə bölgüsü özünü göstərirdi. Qohumluq əlaqələrində olmayan əhalinin icma (qana) ərazisində yerləşdirilməsi baş verirdi. Qan qohumluğu qanalarından fərqli olaraq, adamları onların qohumluq əlaqələrindən asılı olmayaraq birləşdirən ərazi vahidləri yaranırdı. Beləliklə, qədim Hindistanda ilk dövlətlərin təşəkkülü prosesi baş verdi. Bu prosesin başa çatması e.ə. I minilliyin ortalarına təsadüf edir. Hindistan quldarlıq dövlətinin tarixində bir əsr yarım mövcud olmuş Maurya imperiyası mühüm yer tutur.

İCTİMAİ QURULUŞ

Qədim Hindistan quldarlıq cəmiyyəti quldar aristokratiyasından, azad kəndli-icmaçılardan və qullardan ibarət idi. Qədim Hindistanın ictimai quruluşunun xüsusiyyətini azad əhalinin təbəqə-kasta bölgüsü təşkil edirdi. Hüquq mənbələrində 4 varna – brahmanlar, kşatrilər, vaysilər və şudralar fərqləndirilmişdi.

Brahmanlar. Öz hüquqi vəziyyətinə görə brahmanlar ən ali varna hesab olunurdu. Brahmanlar kahin vəzifələrini yerinə yetirir, Vedləri öyrədir, sitayiş hərəkətlərini icra edir və qədim ənənələrin təfsirini verirdi. Onlar Qədim Hindistan hüququnun inkişafında böyük rol oynamışlar.

Kşatrilər. Hərbi, siyasi və iqtisadi hakimiyyət ikinci varnanın – kşatrilərin əlində cəmləşmişdi. Şahların, bir qayda olaraq, kşatrilərin içərisindən olması onların nüfuzlu olduğunu göstərirdi. Kşatrilərin ordusu var idi, onlar dövlət vəzifələri tuturdular.

Vaysilər. Bu varna kəndli-icmaçılardan və tacirlərdən ibarət idi. Manu Qanunlarına görə, vaysilər

maldarlıq, əkinçilik və sələmçiliklə məşğul ola bilərdilər.

Şudralar. Bu varna digər üç varnaya xidmət göstərən natamam hüquqlu təbəqə idi. Şudra dini mərasimlərdə iştirak edə və Vedləri öyrənmək hüququna malik ola bilməzdi. Bütün bunlarla bərabər, şudraların üç varnanın tabeliyində olmasına baxmayaraq, onlar qul deyil, azad şəxslər idi. Onlar mülki hüquq, ailə hüququ sahəsində müəyyən hüquqlara malik idi.

Qədim Hindistanda varna sistemlərindən kənarda qalmış adamların müxtəlif kateqoriyaları mövcud idi. Bu kateqoriyaya “toxunulmazlar” daxil idi. Onlar ən çirkin və alçaldıcı işləri yerinə yetirirdilər. Onlara toxunmaq bütün dörd varna üzvlərini murdarlamaq hesab edilirdi.

Qullar – dasa, istismar olunan sinfi təşkil edirdilər. Qul başqa şəxslərin mülkiyyəti idi. Qanunlara görə, qul mülkiyyətə malik ola bilməzdi. Qulun hüquq qabiliyyəti yox idi. Bununla belə, dərəcələrindən asılı olaraq qullar müxtəlif yollarla azadlıq əldə edə bilirdilər. Evdə doğulan və ya bağışlanan qullar ağanın istəyi ilə azadlığa buraxıla bilərdi.

2. DÖVLƏT QURULUŞU

Qədim Hindistanda Misir və Babilistana nisbətən dövlət quruluşunda və idarəçilikdə xeyli inkişaf baş vermişdir. Belə ki, Qədim Hindistan quldarlıq dövləti idarəçilik formasına görə əsasən monarxiya idi. Bir sıra Hindistan dövlətlərində respublikanın mövcud olduğu da qeyd edilir. Burada şahların hakimiyyəti klassik mənada despotik deyildi. Şah hakimiyyəti hüdudsuz da deyildi. Onun qarşısı icma özünüidarəsi və muxtariyyəti ilə alınır. Quldar aristokratiyası və hərbi əyanlar da müəyyənəddici təsirə malik idi. Şahın səlahiyyətləri ilə yanaşı, onun vəzifələrini müəyyən

edən dini-hüquqi göstərişlər də şah hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasında mühüm rol oynayırdı. Maurya imperiyası dövründə şah hakimiyyəti gücləndi. Şahın şəxsiyyəti ilahiləşdirildi, ona geniş səlahiyyətlər verildi. Şah dövlət aparatına başçılıq etməklə inzibati hakimiyyəti həyata keçirirdi. O, ali hərbi rəis idi və yüksək vəzifəli məmurları təyin edirdi. Məhkəmə hakimiyyəti də şaha məxsus idi. O, məhkəmə hakimiyyətini brahmanların və təcrübəli müşavirlərin köməyi ilə həyata keçirirdi. Manu Qanunları şaha səlahiyyətlər verməklə yanaşı, onun vəzifələrini də tənzimləyirdi. Qanunlar təbəələri mühafizə etməyi şahın yüksək vəzifəsi elan edirdi. Şaha ədalətli olmaq, dövləti qanunla idarə etmək tövsiyə olunurdu. Maurya imperiyası dövründə şah məmurları iki qrupa bölünürdü:

- 1) mərkəzi idarə aparatı məmurları;
- 2) yerli idarəçilik orqanları məmurları.

Birincilərin içərisində şahın müşavirləri mühüm yer tuturdu. Bu əyanların yığınağı – mantripərişad mühüm dövlət məsələlərinə dair şaha məsləhətlər verən başlıca məşvərətçi dövlət orqanı idi. Şahın birinci müşaviri baş mantrin dövlət aparatında əsas rol oynayırdı. Ev kahini – purohita, məhkəmə işləri üzrə ali əyan, baş komandan (senapati) xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Yerli idarəçilik. Qədim Hindistan dövlətinin öz etnik və sosial-iqtisadi səviyyəsinə görə müxtəlif ərazilərin birləşməsi əsasında yaranması ilə əlaqədar olaraq inzibati bölgü mürəkkəblik yaradırdı. Maurya imperiyası dörd canişinliyi, bir sıra asılı dövlətləri və qəbilələri birləşdirirdi. Ən böyük ərazi vahidləri şahzadələr tərəfindən idarə edilən iri əyalətlər idi. Sərhəd əyalətləri şah ailəsinin digər üzvləri tərəfindən idarə edilirdi. Daxili işlərin həllində əyalətlərin bezi müstəqillikləri var idi. Əyalətlər vilayətlərə və dairələrə

bölünürdü. Bu bölgələrə dairə rəisləri başçılıq edirdi. Kənd vilayətləri inzibati bölgədə ən aşağı həlqəni təşkil edirdi. Burada ağsaqqallar şurası və xalq yığıncağı fəaliyyət göstərirdi.

Göründüyü kimi, Qədim Hindistanda həm mərkəzi idarəetmə aparatı, həm də yerli idarəçilik özünün mürəkkəbliyi ilə seçilmişdir.

3. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Digər dövlətlərdə olduğu kimi, Qədim Hindistanda da hüququn ilkin mənbəyi adətlər olmuşdur. Bunlar başlıca olaraq dini-hüquqi göstərişlər topluslarına – dharmaşastralara, qaydalara – dharmalara əsaslanırdı. Dharmaşastranın əsasında Vedlər dururdu. Vedlər dini və mərasim mətnlərini təşkil edən toplulardan ibarət idi. Dharmaşastralar içərisində əhəmiyyətli tarixi abidə e.ə. II – eramızın II əsrlərində təşəkkül tapmış “Manu Qanunları”dır. 2000 il mövcud olan bu qanunlar vedlərə tez-tez istinad etməklə mömin hindlinin həyatının bütün tərəflərini tənzimləyirdi. 12 fəsildən ibarət olan “Manu Qanunları” brahmanların aliliyini, qüdrətini və yüksək təbii qüvvələrlə əlaqəsini təsdiq edərək brahmanist xarakter daşıyırdı.

Qədim Hindistanda hüququn geniş yayılmış sahələrindən biri mülkiyyət hüququ idi. Manu Qanunları mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin yeddi qanuni üsulunu müəyyən edirdi: mülkiyyət hüququnun vərəsəlik, bağışlama, satın alma, ələ keçirmə, sələmçilik, işləri icra etmə, habelə xeyirxahların sədəqə verməsi ilə. Dövlət torpaqlarının bir hissəsi şaha məxsus idi. Arthaşastraya görə, bu torpaqlarda qulların və asılı icarəçilərin əməyi tətbiq edilirdi. Kollektiv mülkiyyətçi və müstəqil iqtisadi qurum kimi icma ona məxsus torpaqlar üzərində qeyri-məhdud sərəncam

vermək hüququna malik idi. İcma özünə məxsus olan torpaqları sata, bağışlaya və icarəyə verə bilərdi. Həmçinin böyük ailələrin əkin torpaqları üzərində xüsusi mülkiyyəti də mövcud idi. Xüsusi mülkiyyətçilər də icma ilə bərabər eyni torpaq sahibliyi hüquqlarına malik idi. Manu Qanunları mülkiyyət hüququna malik olmayan şəxsləri – arvadı, oğulu və qulu özündə birbaşa ehtiva edirdi. Onların əldə etdiyi əmlak hakimiyyəti altında olduqları şəxsə məxsus idi. Qədim Hindistan hüququna görə, dövlətə, icmaya və xüsusi şəxslərə məxsus olan qullar mülkiyyətin obyektii idi.

Qədim Hindistan hüququ müqavilələrin aşağıdakı növlərini qeyd edirdi: alqı-satqı, borc, şəxsi kirayə, bağışlama və s. Bunlardan ən geniş yayılmışı alqı-satqı müqaviləsi idi. Manu Qanunlarına görə, əmlakı satmaq hüququ ancaq mülkiyyətçiyə məxsus idi. Alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması məsələlərini bütün dəqiqliyi ilə tənzimləyən bu qanunlar alıcının, yaxud satıcının peşman olması şərtilə müqavilənin bağlandığı gündən 10 gün ərzində onun xitam edilməsinə yol verirdi. Qanunlarda borc müqaviləsi də alqı-satqı müqaviləsinə bənzər şəkildə ətraflı tənzimləndirdi. Fazlaların miqdarı borclunun varnaya mənsubiyyətindən asılı olaraq müəyyən edilirdi. Bu zaman kreditör borclu üzərində qeyri-məhdud hüquqlardan istifadə edirdi. O, borclunu döyə, hər cür ağır işi görməyə məcbur edə, onun oğullarını və ona məxsus ev heyvanlarını götürə bilərdi. Manu Qanunları saxlanca, bağışlama, icarə, mənzil kirayəsi müqavilələrini tənzim edən normaları da özündə birləşdirirdi. Şəxsi kirayə müqaviləsi onların içərisində xüsusi yer tuturdu. Hər şeydən əvvəl razılışma ilə müəyyən müddətə kirayə edilən karmakarlar kateqoriyasını qeyd etmək lazımdır. Onlar yarımkölə vəziyyətində idilər.

Hüququn geniş yayılmış sahələrindən biri də cinayət və cəza institutu idi. Qədim Hindistan cinayət

hüququ normalalarının fərqləndirici cəhəti onda ümumi prinsiplial müddəaların ifadə edilməsi və bəzən də əməllərin tərifi verilməsidir. Manu Qanunları qəsdən və ehtiyatsızlıqla edilən cinayətləri fərqləndirirdi. Qədim Hindistan hüququna təhriqçilik, gizlətmə, zəruri müdafiə və son zərurət də məlum idi. Qədim Hindistan hüququ üçün şah, dövlət əleyhinə olan, yəni dövləti cinayətlərin olmaması səciyyəvi idi. Manu Qanunları yalnız şah anbarlarının, xəzinə və ya məbədlərin sındırılması, fillərin, atların və ya arabaların oğurluğu üçün sərt cəzalar nəzərdə tuturdu. Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlərin siyahısı kifayət qədər geniş idi. Adam öldürmə, xəsarət yetirmə, döymə və s. həmin siyahıya daxil idi. Adam öldürmə ağır cinayətlərə aid edilirdi. Qanunlar brahmanın öldürülməsini cinayəti ağırlaşdıran hal hesab edirdi. Bir sıra cinayət-hüquq normaları şərəf və ləyaqət əleyhinə olan cinayətləri nəzərdə tuturdu. Böhtan, söz və ya hərəkətlə təhqir etmə və zorlama həmin cinayətlərə aid idi. Cəzanın ölçüsü təqsirkarın silki-kasta mənsubiyyətindən asılı olaraq müəyyən edilirdi. Qədim Hindistan hüququnda cəza sosial-siyasi məna kəsb edirdi. Cəza nəinki əmələ görə sitəm kimi çıxış edir, həm də ictimai həyatın təşkili üçün hökmdarın əlində bir vasitə idi. Cismani cəzalar amansız idi. Ölüm cəzası işgəncə və əzab verməklə müşayiət olunurdu. Tonqalda yandırma, suda boğma, payaya keçirmə kimi işgəncələr tətbiq edilirdi. Əllərin, ayaqların, burnun, qulaqların, dilin kəsilməsi və gözlərin çıxarılması da tətbiq edilirdi. Varnadan sürgün etmək sərt cəzalara aid edilirdi.

Beləliklə, Qədim Hindistan hüququ öz prinsiplial müddəaları ilə müəyyən inkişaf xarakterizə olunsa da, onun cəza sistemində ən amansız cəzalar qalmaqda idi.

MÖVZU: QƏDİM ÇİN DÖVLƏTİ

P L A N:

1. Qədim Çin dövlətinin meydana gəlməsi və ictimai quruluşu.
2. Qədim Çin dövlətinin idarəçilik sistemi.
3. Hüququn əsas cəhətləri.

1. QƏDİM ÇİN DÖVLƏTİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İCTİMAİ QURULUŞU

Çin ərazisində ibtidai icma quruluşunun tədricən dağılması və sinifli cəmiyyətin əmələ gəlməsi prosesi eramızdan əvvəl təqribən XVIII – XII əsrlərdə Şan-İn adlı ilkin quldarlıq dövləti zamanı başa çatmışdır.

Ümumiyyətlə, Qədim Çinin tarixində şahlıq sülalələrinin adını almış aşağıdakı dövrlər fərqləndirilir: Şan-İn dövrü, Çjou dövrü, Sin dövrü, Xan dövrü.

Eramızdan əvvəl II minilliyin sonunda şəhər cəmiyyətlərinin ən iri birliklərinə van adlanan ən güclü Şan qəbilə başçısı rəhbərlik edirdi. Bu titul sonradan çar titulu kimi istifadə olunurdu.

Vanın hakimiyyəti onu seçmiş ağsaqallar şurası ilə məhdudlaşdırılırdı. Bu hakimiyyət hələ də xalqdan ayrılmamışdı və icmanın başında duran hakimiyyət kimi qəbul edilməmişdi. Əksinə, kollektivin mənafeyini müdafiə edirdi və onun rəhbərliyinin təcəssümü idi. Torpaq ərazi icmalarının ümumi mülkiyyətində idi. Belə ərazi icmaları erkən sinifli cəmiyyətlərin və ilk dövlətlərin yaranması üçün zəmin oldu.

Şan dövrünün sonuna yaxın siniflərin yaranması və Qədim Çin dövlətlərinin təşəkkülü başlayır. Vanın hakimiyyəti möhkəmlənir və güclənirdi. Ali kahin

olmaqla onun hakimiyyəti irsi xarakter daşıyırdı. Beləliklə, bu dövrdə vanın başlılıq etdiyi və icmanın üzərində duran kütləvi hakimiyyət yarandı.

Eramızdan əvvəl XII əsrin sonunda daxili müharibələr nəticəsində zəifləmiş Çin dövləti Çjou qəbilələri tərəfindən zəbt edildi. Bu qəbilələr qərb rayonlarından gəldikləri üçün dövlət Qərbi Çjou dövləti adlanırdı. Lakin xarici qəbilələrin təsiri nəticəsində eramızdan əvvəl VIII əsrin I rübündə Qərbi Çjou dövləti dağıldı. Sonuncu Şan öz paytaxtını şərqə köçürdü və bununla da Şərqi Çjou dövrü başlandı. Lakin Çjou hökmdarlarının hakimiyyəti formal idi. O, əsasən dini hakimiyyətin başçısı hesab edilirdi.

Dövlətin yarandığı ilkin vaxtlarda Qədim Çinin ictimai quruluşu aşağıdakı üç əsas sosial təbəqənin fərqlənməsi ilə səciyyələnir:

1) ali və yerli hökmdarlar, onların qohumları və yaxınları, kahinlər, qəbilə və böyük ailə birliklərinin başçılarından ibarət olan imtiyazlı qəbilə zadəganları;

2) azad kəndli icmaçılar;

3) istismar olunan hüquqsuz qullar kütləsi.

İmtiyazlı əyanlar torpaqların və qulların sahibi idi. Şah özü də iri torpaq sahələrinə və qullara malik idi. Şah təsərrüfatının sahələri torpaqlara nəzarət, sənətkarlara nəzarət və s. üzrə xüsusi vəzifəli şəxslər tərəfindən idarə olunurdu.

Eramızdan əvvəl V – III əsrlərdə Qədim Çinin ictimai quruluşunda mühüm dəyişikliklər baş verdi. Bunun əsas səbəbi isə filosof-əyan Şan Yan tərəfindən aparılan islahatlar idi. İslahat nəticəsində bir sıra yeni əyanlar təbəqəsi yarandı və əmlak senzinə əsasən əyanların 20 dərəcəsi müəyyən edildi.

Qədim Çinin ictimai strukturunda min (xalq) və syaomin (xırda adamlar) kimi azad kəndli icmaçılar təbəqəsi mühüm yer tuturdu. İcmalar Qədim Çində cəmiyyətin sosial əsasını təşkil edirdi. İcma hələ ən

qədim dövrlərdən torpaqların kollektiv mülkiyyətçisi idi. Onun mövcudluğunun ən geniş yayılmış forması patronimiya idi. Patronimiya icmanın bir-biri ilə qohumluq əlaqələrində olan və bir neçə məntəqədə yaşayan böyük ailələrin böyük sayda (bir neçə yüz) olması ilə səciyyələnirdi.

Qədim Çinin ictimai quruluşunda azad adamlar kateqoriyasına aid olan sosial təbəqə kimi quldarlıq quruluşunun acısını çəkən imtiyazsız xırda istehsalçılar, istehsal vasitələri mülkiyyətçiləri olan kəndlilər və sənətkarlar ayrılırdı.

İstismara məruz qalan hüquqsuz təbəqə qullar idi. Çində hələ qədim dövrlərdən köləlik mövcud olmuşdur. Köləliyin ilkin mənbəyi hərbi əsirlər idi. İlk vaxtlar hərbi əsirlərdən ovda, maldarlıqda və ağır işlərdə istifadə edilirdi. Qullar dövlətin mülkiyyəti hesab olunurdu. Onlar yalnız ayrı-ayrı şəxslərə sahiblik hüququ əsasında verilirdi. İri torpaq təsərrüfatlarının artması ilə qul əməyinə ehtiyac daha da artırdı. Artıq Sin dövründə köləliyin mənbələrinin genişlənməsi hesabına qulların sayı xeyli artdı. Hərbi əsirlərlə yanaşı, məhkum olunanlar, dövlət vergilərini verə bilməyib var-yoxdan çıxanlar və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirə bilməyən azad adamlar da qula çevrilirdi. Bu dövrdən etibarən qulları adlandırmaq üçün vahid termin “nu” sözündən istifadə olunmağa başlandı. Qulların gözlərinin ətrafına yaşıl damğa vurulur və ölümə məhkum edilmişlərin ailələri köləyə çevrilirdi. Qulların əməyindən həyatın müxtəlif sahələrində – kənd təsərrüfatı, tikinti, mədən və bütün ağır işlərdə istifadə olunurdu. Qul əməyi amansızcasına istismar edilirdi. Qullar alqı-satqı obyektı idi. Qul alveri geniş vüsət almışdı.

Çjou dövründə cinayətkarlar və edam edilənlərin ailələri də köləyə çevrilirdi. Sin və Xan dövründə borc köləliyi inkişaf etmişdi.

2. QƏDİM ÇİN DÖVLƏTİNİN İDARƏÇİLİK SİSTEMİ

Qədim Çin quldarlıq dövləti monarxiya idarəçilik formasına malik idi. O, dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının çoxşaxəli sistemini, habelə bütün hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirən hökmdarların başçılıq etdiyi çoxsaylı vəzifə ştatları olan aparatı özündə birləşdirirdi. Hakimiyyət irsi xarakter daşıyırdı.

İmperatorun hakimiyyəti qeyri-məhdud idi. Böyük-kiçikliyindən asılı olmayaraq bütün işləri o, həll edirdi. Bütün mənbələrdə qeyd olunur ki, nəhəng islahatlar nəticəsində onun hakimiyyəti daha da möhkəmləndi və dövlət mərkəzləşdirilmiş güclü hərbi-bürokratik maşına çevrildi. Tipik Şərq despotiyasının əlamətləri, monarxın qeyri-məhdud hakimiyyəti, mərkəzi hakimiyyətin icma özünüidarəetməsi ilə əlaqələndirilməsi, güclü hərbi bürokratik aparat, idarəçiliyin üç: idarə-maliyyə, hərbi və ictimai işlər idarələri tərəfindən həyata keçirilməsi ona xas idi. Lakin Qədim Çin cəmiyyətinin ilkin mərhələlərində idarəetmə funksiyalarının bir-birindən ayrılması, yəni bu funksiyaların dəqiqləşdirilməsi zəif idi. Bu proses idarəetmə aparatının təkmilləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsini tələb edən sosial-siyasi və iqtisadi münasibətlərin inkişafı, əmtəə-pul münasibətlərinin güclənməsi zəminində dərinləşirdi. Artıq Çjou dövründən başlayaraq ayrı-ayrı idarələrin funksiyalarının daha dəqiq fərqləndirilməsinə başlanıldı. Ümumilikdə götürdükdə isə bu, saray və ölkə idarəçiliyinin bir əldə birləşməsi ilə səciyyələnən saray idarəetmə sistemindən başqa bir şey deyildi. Müxtəlif xidmətləri yerinə yetirən nöqərlərin daxil olduğu bütün nəhəng saray heyətinə başçılıq edən saray rəisi saraydakı bütün işləri aparırdı. O, bundan əlavə, hökmdarın yaxın köməkçisi idi və aparatda yüksək vəzifələrdən birini tuturdu.

Çjou dövründə vanın bütün tapşırıqlarını yerinə yetirən belə bir şəxs onun yaxın köməkçisi, məmurlar vasitəsilə praktiki olaraq ölkənin idarəetməsini öz əlində cəmləşdirmiş “şyan” idi. O, hökmdara yaxın olan və onun etimadını qazanan şəxslərin cərgəsində birinci yer tuturdu. Ondən başqa idarəetmə aparatında üç yüksək rütbəli şəxs – vanın vəliəhdinin tərbiyəsi ilə məşğul olan baş müşavirlər – böyük tərbiyəçi (taybao), böyük müəllim (tayşi) və böyük mürəbbi (tayfu) mühüm rol oynayırdı. Daha beş vəzifəli şəxs yüksək inzibati rütbələrə aid edilirdi: sımə – orduya komandanlıq edən ali hərbi-inzibati rütbəli şəxs; sıkun – ictimai işlərin aparılmasına rəhbərlik edən (əkinçilik, sənətkarlıq, suvarma və s. işlərə nəzarət edən); situ – səlahiyyətlərinə vergi yığılması, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin daxil olduğu şəxs; sıkou – cəza məsələləri ilə məşğul olan şəxs, nəhayət dinə sitayiş məsələlərinə rəhbərlik və dini ayinləri icra edən vəzifəli şəxs. Bu yüksək məmurlardan əlavə, idarəetmə aparatı çoxsaylı vəzifə statlarından ibarət idi.

Sin imperiyasında məmurlar dəstəsinin ən imtiyazlı təbəqəsinə daxil olan ali məmurlar – üç hun adını qazanmış çensyan, tayvey və yuyşi dafu idi. Çensyan imperatorun yaxın köməkçisi və birinci müşaviri idi. O da Çjou dövründəki şyan kimi aparatın işinə başçılıq edir və imperatorun bütün tapşırıqlarını yerinə yetirirdi. Hərbi qüvvələrə komandanlıq edən tayvey mərkəzi idarəetmədə mühüm şəxs sayılırdı. Yuyşi dafu və onun köməkçiləri sensor funksiyalarını yerinə yetirir, əllərində olan bütün sənədlər, yazılı hesabatlar və s. əsasında bütünlükdə aparatın, vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti üzərində ciddi nəzarəti həyata keçirirdilər. Dövlət idarəçiliyinin mürəkkəb və çoxşaxəli aparatının çoxsaylı məmurları içərisində vergilərin yığılması və digər maliyyə məsələlərinə baş-

çılıq edən şaofu xüsusi yer tuturdu. Tinvey adlı vəzifəli şəxs məhkəmə işlərinin həlli və cəza məsələləri ilə məşğul olurdu.

E.ə. IV əsrdə aparılan islahat nəticəsində dövlət inzibati dairələrə, dairələr isə beş və on ailədən ibarət olan kiçik ərazi vahidlərinə bölünmüşdü. Hər bir inzibati bölgüyə imperator tərəfindən təyin edilən məmurlar başçılıq edirdi. Əyalətləri qubernator idarə edirdi. Onlar sərhəd rayonlarında mülki və hərbi funksiyaları həyata keçirirdi.

Məhkəmə funksiyalarının inzibati aparatın nümayəndələri ilə yanaşı xüsusi vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilməsi məhkəmə idarələrinin inzibati idarələrdən müəyyən dərəcədə ayrılmasına dəlalət edir. Çjou dövründə məhkəmə funksiyalarını mərkəzi aparatın xüsusi məmuru – sıkou yerinə yetirirdi. Sin dövründə tinveyin başçılıq etdiyi məhkəmə idarəsi mövcud idi. Xan vaxtında məhkəmə funksiyalarını tinveydən başqa imperator şurasının üzvlərindən biri yerinə yetirirdi. Bununla belə, Çində məhkəmə işlərinin həlli həmçinin inzibati aparatın vəzifəli şəxslərinin səlahiyyətlərinə daxil idi. İşin həlli mürəkkəb olduğu hallarda qubernator həmin işi baxılmaq üçün məhkəməyə və yaxud bu sahə ilə məşğul olan inzibati idarənin rəisinə göndərə bilərdi. Nəhayət, iş ali instansiya qismində çıxış edən imperatorun şəxsən özünə daxil ola bilərdi. İcmada xırda işləri özünüidarə orqanları həll edirdi. Bundan başqa, cinayətkarların axtarışı ilə məşğul olan xüsusi məmurlar da mövcud idi.

3. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Bütün qədim dünya ölkələrində olduğu kimi, Qədim Çin hüququnun da ənənəvi mənbəyi adət hüququ

olmuşdur. Qanunvericiliyin kifayət qədər geniş inkişaf etməsinə baxmayaraq, adət hüququ Qədim Çinin bütün mövcud tarixi ərzində qüvvədə olmuşdur. Artıq Şan-İn dövründə ilk yazılı qanunlar üzə çıxdı. Mənbələr Çjou dövründə Çində ilk məlum qanunlardan Mu vanın cəzalar haqqında qanunnaməsinin tərtib edildiyini təsdiq edir. Bundan başqa, eramızdan əvvəl VII əsrdə mövcud olmuş, üzərində qanunların mətnləri həkk olunmuş tunc üçayaq barədə məlumat vardır.

Çinin siyasi inkişaf tarixinin dönüş anı hesab edilən e.ə. V – IV əsrlər Li Kuy tərəfindən “Vey şahlığının qanunlar topluları” adı altında hüquq normalarının məcəllə şəklində sistemləşdirilməsi ilə əlamətdar oldu. Bu, altı fəsildən ibarət və fəsillərdə oğrular, quldurlar, həbs və s. haqqında qanunlar əks olunmuş cinayət və cəzalardan bəhs edən qanunnamə idi.

Qədim Çinin hüquqi inkişaf tarixində imperator Sin Şi Xuandinin həyata keçirdiyi hüquqi islahat mühüm bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Bu islahata görə yerlərdəki hüquqi fərqlər ləğv edildi. Bütün imperiyanın ərazisində vahid hüquq sistemi yaradıldı.

Ailə-nikah hüququ. Qədim Çində ailə patriarxal xarakter daşıyırdı. Ata ailədə tam hakimiyyətə malik idi. Ən qədim dövrlərdə atanın uşaqlarına həyatı bəxş etmək və ölümə məhkum etmək hüququ da var idi. Çoxarvadlılığa icazə verilirdi. Əyanların evlərində arvadlardan başqa çoxlu kənzilər də yaşayırdı. Birinci arvad digərlərinə nisbətən imtiyazlı idi.

Nikahı evlənənlərin valideynləri bağlayırdı. Adətə görə, gəlinə cehiz verilirdi.

Cinayət hüququ. Qədim Çin cinayət hüququ əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdi. Mənbələrə görə, Çjou dövründə qanunvericiliyə cinayətlərin 500 növü daxil idi. Səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də ümumi prinsiplərin işlənilməsi əsasında hüququn təşəkkül tapması idi. Burada iştirakçılıq anlayışı, təqsiri ağır-

laşdırın hallar, məsələn, təkrarlıq (residiv), cəzanın ağırlıq dərəcəsini müəyyən etmək üçün əsas rolunu oynayan təqsirin formaları öz əksini tapmışdı. Bədən xəsarətinin qəddarcasına qəsdlə və yaxud dava-dalaş zamanı törədilməsindən asılı olaraq müxtəlif cəzalar təyin edilirdi. İlk növbədə dövləti cinayətlər – qiyam, iğtişaş, hökmdara hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədi ilə sui-qəsd düzəltmək, imperatoru tənqid etmək və onun əleyhinə yönəldilmiş narazılıqlar və s. ağır cinayət sayılırdı.

Qədim Çin hüququ şəxsiyyət əleyhinə cinayətləri – adamöldürmə, bədənə xəsarət kimi cinayətləri özündə əks etdirirdi. Məsələn, qohumun öldürülməsinə görə tonqalda yandırma tətbiq edilirdi. Atanın öldürülməsi isə ən ağır cinayət kimi hökmdarın öldürülməsinə bərabər tutulurdu.

Qədim Çin hüququ müxtəlif növ cəzaların mövcudluğunu göstərirdi. Bunlardan bütün dövrlərdə mövcud olmuş cəzalar kimi damğa vurulması, burunun, ayağın kəsilməsi, axtalama və ölüm cəzasını göstərmək olar. Geniş yayılmış cəza növlərindən biri olan dəyənəklə döyülmə ölüm cəzasına bərabər idi. Qədim Çin hüququna cərimə və məcburi qula çevirmə kimi cəza növləri də məlum idi.

Məhkəmə prosesi. Qədim Çinin erkən dövrlərində məhkəmə prosesi çəkişmə xarakteri daşıyırdı. Proses çıxış edən və şahidləri özləri gətirən tərəflərin təşəbbüsü ilə başlanırdı. Bununla belə, Şan dövründə məhkəmə prosesi axtarış formalarının elementlərini də özündə birləşdirirdi.

Sübutların ən mühüm və geniş yayılmış növləri şahid ifadələri və maddi sübutlar idi. Tərəflərin and içməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Sin və Xan dövrlərində müqəssirin etirafı əsas sübut növü kimi qəbul edilirdi.

MÖVZU: QƏDİM YUNANISTANDA QULDARLIQ DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

P L A N:

1. Qədim Afina dövlətinin meydana gəlməsi və ictimai quruluşu.
2. Afinada ali hakimiyyət orqanları.
3. Qədim Sparta: yaranması və idarəçilik sistemi.
4. Qədim Yunanıstanda hüququn əsas cəhətləri.

1. QƏDİM AFİNA DÖVLƏTİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İCTİMAİ QURULUŞU

Qədim Yunanıstanın ərazisində quldarlıq cəmiyyətinin meydana gəlməsi e.ə. VIII – VII əsrlərə təsadüf edir. Burada ibtidai icma quruluşu qalıqlarının ləğvi yolunda ilk addımı qabaqcıl və inkişaf etmiş icmalar, yəni Kiçik Asiyanın yunan şəhərləri atmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qədim Yunanıstanın səciyyəvi, özünəməxsus xüsusiyyəti onun vahid bir dövlət olmamasından ibarət idi. Belə ki, Qədim Yunanıstan Balkan yarımadasının cənub hissəsindəki ərazidə, Aralıq dənizinin digər yerlərində mövcud olan çoxlu müstəqil şəhər dövlətlərdən, yəni polislərdən ibarət idi. Bu polislərə Milet, Efes, Smirna, Mitilena, Fokeya, Afina, Sparta, Korinf, Fiv və s. bu kimi kiçik şəhər dövlətlərini misal göstərmək olar. Belə kiçik şəhər dövlətlərinin - polislərin əmələ gəlməsi qəbilə-tayfa icmalarının dağılmasının təbii nəticəsi idi. Qədim Yunanıstanda yalnız kiçik kollektivləri əhatə edən belə xırda şəhər dövlətləri yarana bilərdi. Ona görə ki, orada geniş siyasi birliyin meydana çıxması

üçün heç bir iqtisadi ilkin şərt yox səviyyəsində idi. Belə ki, sənətkarlıq məhdud qul əməyi zəminində qalaraq lazımınca inkişaf etməmişdi. Dəniz sahilinə yaxın şəhərlər isə əsasən dənizin o tayı ilə ticarət edirdi. Buna görə də geniş daxili bazara ehtiyac hiss edilmirdi. Bütün bunlardan başqa, ölkədə olan çoxlu keçilməz dağlar da, öz növbəsində, yunan vilayətlərinin bir-birindən ayrılmasına səbəb olurdu və onların arasında yaxın iqtisadi əlaqə yaranmasına mane olurdu.

Qəbilə-tayfa quruluşunun dağılması nəticəsində meydana gəlmiş həmin polislərin əhalisinin az olmasına baxmayaraq, onlar yunan cəmiyyətinin əsas siyasi təşkilat forması idi. Polislər əsasən qapalı vətəndaş icması kimi fəaliyyət göstərirdilər.

E.ə. VII əsrdən başlayaraq yunanların apardıqları uğurlu müharibələr nəticəsində çoxlu müstəmləkələri yaranır və qədim yunan aləminin istər Yunanıstanın öz ərazisində, istərsə də ondan çox uzaqlarda külli miqdarda quldarlıq dövlətlərini əhatə etməsinə səbəb olur. Bir qayda olaraq, yunan müstəmləkələri müstəqil polis dövlətləri hesab olunurdular.

Əgər biz polislərin idarəçilik formasına nəzər salsaq, burada həm monarxiya, həm aristokratik respublika və hətta demokratik respublika olduğunu görə bilərik. Göründüyü kimi, idarəetmə formaları son dərəcə müxtəlif olsa da, de fakto işin mahiyyəti qulları itaətdə saxlamaqdan ibarət idi və qullar heç bir hüquqa malik olmayıb, məzlum sinif halında qalmaqda idilər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Qədim Yunanıstanda bir çox quldarlıq dövlətləri olmuşdur. Lakin onların arasında ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən Sparta və Afina idi. Onların arasındakı rəqabətin və siyasi rejimin Yunanıstandakı başqa quldarlıq dövlətlərinə böyük təsiri olmuşdur. Məhz elə bu baxımdan da Sparta və Afina dövlətlərini öyrənməklə digər polislər

haqqında da mühakimə yürütmək olar. Ona görə də qədim yunan quldarlıq demokratiyasının nümunəsi kimi Afina dövləti və quldarlıq aristokratiyasının nümunəsi kimi Sparta dövləti ilə tanış olmaq labüddür.

Afina dövlətindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, Afina dövləti başqa polislərdən öz inkişaf səviyyəsinə və demokratik idarəçilik formasına görə seçilirdi. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, hələ e.ə. II minillikdə Afina Miken mədəniyyətinin görkəmli mərkəzlərindən biri olmuşdur.

İlk dövrlərdə yalnız Akropoldan ibarət olan Afina tədricən genişlənməyə başlayır və "sinoykizm" yolu ilə digər mövcud olan nəqli icmalarını öz ətrafında birləşdirməyə başlayır. Sinoykizm 4 Afina tayfasının birləşməsi deməkdir. Tarixdə bu proses, eləcə də ölkə üçün vahid şüaranın yaranması əfsanəvi çar olan Teseyin adı ilə əlaqələndirilir. Sinoykizm hadisəsi nəticəsində qəbilə quruluşunun dağılması sürətləndi, tayfalararası əlaqəsizlik aradan qaldırıldı və bununla da Attika ərazisində yığcam əhalinin, yəni demosun – Afina xalqının formalaşması baş verdi. Bütün bu hadisələr birdən-birə olmamış, o, uzun bir proses təşkil etmişdir. Hələ e.ə. XII – X əsrlərdə başlanmış birləşmə hərəkatı yalnız e.ə. VIII – VI əsrlərdə başa çatmışdı. Beləliklə də, görürük ki, Afina dövlətinin yaranması e.ə. VI əsrə təsadüf edir.

Tayfa birləşmələri ilə eyni vaxtda yaradılmış şüra bütün bu tayfaların birləşdirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu şüra tayfaların ümumi idarəçilik orqanı funksiyasını həyata keçirirdi.

Bütün bu hadisələrdən sonra Afinanın ictimai-iqtisadi quruluşunda bir sıra ciddi dəyişikliklər baş verir. İcarə qaydasında qul əməyinə əsaslanan iri əkinçilik, ticarət və sənətkarlıq sürətlə inkişaf edir, qəbilə-tayfa bölgüsü əsasında yaranmış köhnə idarəçi-

lik qaydası öz əhəmiyyətini itirirdi. Eyni zamanda qəbilə-tayfa bölgüsündən asılı olmayaraq bütün əyaləti əhatə edən yeni şəhər hakimiyyəti meydana çıxır, torpağın alınib-satılması geniş miqyas alır, əkinçilik, sənətkarlıq və ticarət arasında əmək bölgüsü daha da dərinləşirdi. Bütün bunların hamısının nəticəsi olaraq əhalinin qəbilə və tayfalar üzrə olan ibtidai bölgüsü artıq öz əhəmiyyətini itirmiş olur. Elə məhz bunun nəticəsində də əfsanəvi çar olan Teseyin adı ilə əlaqələndirilən azad əhalinin 3 silkə – təbəqəyə bölünməsi prosesi baş verdi. Həmin silklər evpatridlər (alicənablar), geomorlar (əkinçilər) və demiurqlar (sənətkarlar) idi. Evpatridlər digər təbəqələrə nisbətən cəmiyyətdə yüksək mövqeyə malik idilər. Yüksək vəzifələri tutmaq hüququ yalnız evpatridlərə aid idi. Evpatridlər əhalinin çox cüzi hissəsini təşkil edirdi. Əhalinin çox hissəsini isə əsasən geomorlar, demiurqlar və fetlər – yəni qullar təşkil edirdi. Onlar xalq yığıncağında iştirak etmək hüququnu saxlayırdılar. Sonralar isə kiçik torpaq sahiblərinin vəziyyətinin pisləşməsi ilə birlikdə xalq yığıncağının da əhəmiyyəti azaldı. Evpatridlər isə həm iqtisadi və həm də siyasi sahədə daha böyük hakimiyyət əldə etdilər. Evpatridlər iri torpaq mülkədarları idilər. Kiçik torpaq mülkədarları onlardan böyük faizlə borc taxıl aldıkları üçün öz torpaqlarını girov qoymağa məcbur olurdular. Aristotel qeyd edirdi ki, Afinada borcunu qaytara bilməyən şəxsləri məhkəmə qərarı ilə azadlıqdan məhrum edib köləliyə salmaq olardı.

Afina dövlətinin yaranması prosesində öz əhəmiyyətinə görə ikinci amil zadəgan ailələrinin üzvlərindən ibarət olan “areopaq” adlı yeni dövlət idarəçilik orqanının yaradılması idi. Areopaq tayfa ağsaqqallar şurasını əvəz etdi. O, keçmiş arxontlardan təşkil olunurdu. Bir ildən sonra hər bir arxont mexaniki olaraq ömürlük areopaqın üzvü olurdu. Xalq iclası bu

dövrdə artıq öz əhəmiyyətini itirir və beləliklə də Afinanın ictimai-siyasi quruluşunda nəslə əsildənlər hakim rol oynamağa başlayırlar.

Sinoykizm prosesi ilə əlaqədar olaraq cəmiyyətin nəslə icma prinsipinə əsaslanan bölgüsü tədricən aradan qaldırılmağa, ərazi prinsipinə əsaslanan bölgü ilə əvəz edilməyə başlanır. Belə ki, e.ə. VII əsrdə Afina dövlətinin siyasi həyatında mühüm bir hadisə – əhəlinin ərazi üzrə bölgüsü baş verdi. Qohumluq əlaqələrinə görə tayfalarda birləşdirilmiş əhəli dəniz ticarətinin qorunması üçün donanmanın yaradılması ilə əlaqədar olaraq ərazi əlamətinə görə bölündü. Ölkə 4 filaya bölündü. Hər bir fila 12 navkrariyadan, yeni dairədən ibarət idi. Bu dairələr – navkrariyalar da, öz növbəsində, “dem” adlanan daha kiçik inzibati ərazi vahidlərinə bölünürdü.

Beləliklə, qəbilə və tayfa aidiyyətindən asılı olmayaraq əhəlinin ərazi üzrə bölgüsü və qəbilə-tayfa təşkilatı ilə heç bir əlaqəsi olmayan yeni hakimiyyət orqanı meydana çıxır. Bunların hər ikisi dövlətin meydana gəlməsinin mühüm və eyni zamanda ilkin şərti idi.

E.ə. VII əsrin son rübündə Afinada ictimai ziddiyyətlər xeyli dərəcədə kəskinləşməyə başladı. Evgpatridlərin münbit torpaq fondlarını ələ keçirmələri, geniş kəndli kütlələrinin bir hissəsinin var-yoxdan çıxıb amansız borc iltizamı əsasında qullara çevrilməsi kimi hallar Afinadakı gərginliyi yaradan şərtlər idi. Bu şəraitdə tarix səhnəsinə öz sıralarında əkinçiləri, tacirləri, sənətkarları, matrosları və s. əhəli qrupunu birləşdirən demos çıxır. “Demos” sözü qədim yunan dilində “xalq” mənasını verir. Demos sənətkarlığın, əmtəə istehsalının, dəniz ticarətinin və s. bu kimi yeni faktorların inkişafının məhsulu idi. Demosun tərkibinə Afinanın şəxsən azad olan bütün yerli əhalisi daxil idi. Burada nisbətən varlı kəndlilərlə bərabər yoxsul

və var-yoxdan çıxmış kəndlilərə də təsadüf etmək olardı. Demos nəslə əsilzadələrə, yəni evpatridlərə qarşı şiddətli mübarizə aparırdı. Demos qəbilə zadəganlarına qarşı müxalifət mövqeyində duraraq, hakimiyyəti öz əlinə alıb respublika quruluşu yaratmağa çalışırdı.

Yaranmış belə bir vəziyyətdə dərin siyasi dəyişikliklərin aparılması zərurəti meydana gəldi. Siyasi səhnəyə çıxan Solon bir sıra islahatları həyata keçirdi. O, e.ə. 594-cü ildə arxont seçildi və onun islahatları varlıqlarla demos arasında kompromisin təmin olunmasına yönəlmişdi. Solon həm yoxsul, həm də varlı üçün bərabər qanunlar qəbul etdi və siyasi hüquqlarına görə əhali üçün bərabər qanunlar təklif etdi. Onun ən əsas islahatı borc hüququ islahatı idi. Belə ki, Solon kasıbların evpatridlərə olan borclarını ləğv etdi və bundan sonra şəxsin borca görə köləyə çevrilməsi qadağan edildi.

Beləliklə, Solon islahatları kompromis xarakter daşıyırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Solon tərəfindən qəbul edilmiş əmlak senzi və yaradılmış dövlət orqanları Afina dövlətini daha da möhkəmləndirdi, qəbilə-tayfa quruluşunun əsaslarını sarsıtdı. Lakin Afinada dövlətin yaranma prosesi Klisfen islahatları nəticəsində başa çatdı.

Hakimiyyətə gələn Klisfen qəbilə quruluşunu tam ləğv edən və Afinada dövlətin formalaşmasını başa çatdıran e.ə. 509-cu il islahatlarını həyata keçirdi. Klisfen bütün əhalini 10 ərazi-filaya böldü və bununla da əhalinin ərazi bölgüsünü təşkil etdi. Klisfen tərəfindən qəbul edilmiş ən mühüm qanunlardan biri ostrakizm haqqında qanun idi. Həmin qanuna əsasən səsvermə yolu ilə dövlət üçün təhlükə doğuran şəxslər müəyyən edilir və onlar Attikadan kənara sürgün olunurdu.

Klisfen islahatları Afina dövlətinin yaradılmasında həlledici rol oynadı. Bu islahatlar mürəkkəb prosesə yekun vuran mərhələ idi. Aristotel qeyd edir ki, Klisfenin qanunları xalqın xeyrinə qəbul etdirilmişdir. Bu islahatlar nəticəsində Afinanın dövlət quruluşu Solon dövrü ilə müqayisədə daha da demokratik oldu.

Əgər Afina dövlətinin yaranması prosesi e.ə. XII – X əsrlərdə sinoykizm hadisəsi ilə başlanmışdırsa, dövlətin tam şəkildə formalaşması e.ə. VI əsrdə Solon və Klisfen islahatları ilə başa çatmışdır. Bütün bu müddət ərzində Afina dövlətinin yaranması uzun sürən mürəkkəb proseslərdən keçmiş və nəticə etibarilə Afina demokratik respublikasının yaranması ilə nəticələnmişdir.

İctimai quruluşa gəldikdə isə, Afinada tamhüquqlü vətəndaşlarla yanaşı, xaricilər (meteklər) və qullar da var idi. Qulların sayı azad əhalinin sayından 4 dəfə çox idi.

2. AFİNADA ALİ HAKİMİYYƏT ORQANLARI

E.ə. V – IV əsrlərdə Afina dövləti xeyli inkişaf etdi. Elə bunun nəticəsi olaraq e.ə. V – IV əsrlər Afina demokratiyasının çiçəklənməsi dövrü hesab edilir. Afina quldarlıq dövlətində azad əhalinin demokratiyası mövcud olmuşdur.

E.ə. V – IV əsrlərdə Afinada respublika idarəçiliyinin formalaşması ilə əlaqədar olaraq burada bir sıra dövlət orqanları da yaranmağa başlamışdır. Afina dövlətində ali dövlət hakimiyyəti orqanları Xalq yığıncağı, Beşyüzlər Şurası və Gelieya idi. Xalq yığıncağı ekklesiya, Beşyüzlər Şurası bule, “andlılar məhkəməsi” isə Gelieya idi. Bu orqanlardan əlavə “strateq” və “arxont” adlanan, seçkili vəzifəli şəxslər də Afinanın idarəçiliyində mühüm rol oynayırdılar.

Afinanın ali dövlət hakimiyyəti orqanı olan Xalq yığıncağında 20 yaşına çatmış, xüsusi dem siyahısına daxil edilmiş və 2 il hərbi təlim keçmiş tamhüquqlu, yəni atası və anası əslən afinalı olan Afina vətəndaşları iştirak edə bilərdi. Qullar, meteklər və eyni zamanda qadınlar xalq yığıncağında iştirak edə bilmədilər.

“Ekklesiya” adlanan Xalq yığıncağı çox geniş səlahiyyətlərə malik idi. Bütün qanunvericilik və icraedici hakimiyyət ona aid idi. Hər 10 gündən bir toplanan xalq yığıncağının iclası açıq havada bütün vətəndaşların yerləşə biləcəyi şəhər meydanında keçirilirdi. 20 yaşa çatmış, yaşadığı ərazi üzrə xüsusi dem siyahısına daxil edilmiş və müəyyən olunmuş məbləği ödəyən hər bir Afina vətəndaşı xalq yığıncağında iştirak edə bilərdi. Mühüm dövlət məsələlərinin müzakirəsi üçün 6 min vətəndaşın iştirakı tələb olunurdu.

Xalq yığıncağının səlahiyyəti çox geniş idi. Afinanın bütün dövlət orqanları ona tabe idi. Müharibə və sülh, xarici və daxili siyasət məsələləri, vəzifəli şəxslərin seçilməsi və onların hesabatının alınması kimi mühüm məsələlər xalq yığıncağında həll edilirdi.

Afinada qəbul olunmuş qanunlardan biri də ost-rakizm haqqında qanun idi. Bu qanuna əsasən səsvermə yolu ilə dövlətə təhlükə doğuran şəxslər müəyyən edilir və Attikadan kənara sürgün olunurdu. Səsvermə kirəmit qırıqlarının verilməsi yolu ilə keçirdi. Orada dövlətə təhlükəli olan şəxslərin adı yazılırdı. Səs verənlərin sayı 6 mindən az olmamalı idi. Səs verənlərin çoxu şəxsin əleyhinə səs verirdisə, o, 10 il müddətinə Attikanı tərk etməli idi.

Vətəndaşların müxtəlif xarakterli xahişlərini dinləmək üçün xalq yığıncağının xüsusi iclası çağırılırdı. Əvvəldən nəzərdə tutulmuş gündəliyi olmayan iclasda müxtəlif xarakterli cari məsələlər müzakirə olunurdu.

Xalq yığıncağının fəaliyyətində ən mühüm yeri onun qanunvericilik fəaliyyəti tuturdu. Müəyyən edilmiş qaydaya görə yeni ilin ilk iclasında hər bir Afina vətəndaşının Xalq yığıncağında qanunvericilik təşəbbüsündə olmaq və qüvvədə olan qanunlarda dəyişiklik təklifi ilə çıxış etmək hüququ var idi. Ancaq nitqləri əsasən professional natiqlər – demoqoqlar söyləyirdi. Hər məsələnin müzakirəsi əvvəlcə şuranın ilkin rəyinin oxunması ilə başlanırdı. Əgər yığıncaq razılığını bildirirdisə, iş şuranın rəyinə müvafiq qəbul edilmiş sayılırdı.

Yığıncağın sədri tərəfindən qeyri-qanuni hesab edilmiş təkliflər və qanun layihələri səsverməyə buraxılmırdı. Sədrlə birlikdə öz vəzifələrini yerinə yetirən yeddi nomofilak yığıncağın qərarlarının Afina qanunlarına uyğun olmasına nəzarət edirdi. Səsvermə “xey-rotoniya”, yəni əllərin qaldırılması yolu ilə həyata keçirilirdi.

Afina cəmiyyətində qanunların qəbulu çox uzun və çətin bir proses keçirdi. Belə bir qayda müəyyən etməkdə məqsəd hakim qul sahiblərinin mənafeyinə uyğun olmayan tədbirlərin qarşısını almaqdan ibarət idi.

Afina dövlətində qanunvericilik funksiyası Xalq yığıncağı ilə Gelieya arasında bölüşdürülmüşdü. Hətta qanunların qəbul edilməsində həlledici rol Gelieyaya aid idi. Belə ki, Xalq yığıncağının qəbul etdiyi hər hansı bir qanun yalnız Gelieya tərəfindən təsdiq edildikdən sonra qanuni qüvvəyə minirdi. Şəxslərə vətəndaşlıq hüququ vermək, yüksək vəzifələrin tutulması üzərində nəzarət etmək, dövlət vəzifələrini icra edənlərdən hesabatlar almaq kimi mühüm məsələlər də Gelieyanın səlahiyyətinə daxil idi. Afina dövlətinin beynəlxalq miqyasda öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri və bağladığı müqavilələri təsdiq etmək funksiyası da tədricən Gelieyanın ixtiyarına keçmişdir. Bütün bun-

lardan başqa, Gelieya, həmçinin məhkəmə orqanı kimi də fəaliyyət göstərirdi. Gelieya I məhkəmə instansiyası kimi ən mühüm siyasi və dini cinayətlərə baxırdı. Bütün Afina məhkəmələrinin qərarlarından şikayət II dərəcə məhkəmə orqanı kimi yenə də Gelieyaya verildi.

Gelieya 5000 hakimdən və 1000 nəfər ehtiyatda olan şəxsdən ibarət idi. Gelieyanın üzvləri hər il 30 yaşına çatmış vətəndaşlar sırasından püşk yolu ilə seçilirdilər.

Gelieyanın üzvləri (andlı hakimlər) 10 kollegiyaya ayrılmışdılar. Hər bir kollegiyanın tərkibi yenə püşk yolu ilə müəyyən edilirdi. Hər dəfə konkret işə hansı kollegiyanın baxması ona həmin gün bildirilirdi. Belə qaydanın olması işə baxan heyət üzvlərinə maraqlı şəxslər tərəfindən ola biləcək təzyiqlin, təsirin qarşısını almaq üçün idi. Kollegiyanın bütün iclasları açıq aparılırdı.

Afinanın ali dövlət hakimiyyəti orqanlarından biri də Bule – yəni Beşyüzlər Şurası idi. Beşyüzlər Şurasının səlahiyyətinə xalq yığıncağında baxılacaq işləri hazırlayıb müzakirə etmək və dövlət idarəçiliyinin bütün cari işlərinə rəhbərlik etmək daxil idi. Əvvəlcədən Beşyüzlər Şurasında baxılmamış iş üzrə Xalq yığıncağının qərarı qəbul edilə bilməzdi.

Beşyüzlər Şurasının səlahiyyətlərinə aid olan mühüm məsələlərdən biri də maliyyə idarəçiliyi idi. Beşyüzlər Şurası dövlət xəzinəsinə daxil olan vəsait üzərində sərəncam verir, dövlətin gəlir mənbələrini müəyyən edir, dövlət borclarını alır, müsadirə olunmuş əmlakın satışını təşkil və tikintilərin layihəsini müzakirə edirdi. Beynəlxalq miqyasda xarici dövlətlərlə diplomatik münasibətlərə də Beşyüzlər Şurası – Bule rəhbərlik edirdi. Xarici dövlətlərlə müqavilələr bağlamaq, onların şərtlərini qəbul edib Xalq yığıncağına təqdim etmək, Afinanın xarici ölkələrdəki sə-

firlərinin hesabatını dinləmək məsələləri də Beşyüzlər Şurasına tapşırılmışdı.

Beşyüzlər Şurası hərbi donanmaya və süvari qoşuna da nəzarət edirdi. Beşyüzlər Şurası yeni gəmilərin tikintisini və onların təchizatını təşkil edirdi. Bununla yanaşı həmçinin ixtiyarı var idi ki, vəzifəli şəxslərdən hesabat alsın və onlara hər hansı zəruri göstərişlər versin. Bütün bunlardan əlavə, müqəddəs yerlərə qayğı göstərmək, bayram mərasimlərinin keçirilməsini təşkil etmək və keçirmək, ictimai tikintilər təşkil etmək kimi mühüm məsələlər də Buledə həll edilirdi. Bütün bu göstərilən vəzifələrlə yanaşı, Beşyüzlər Şurası öz fəaliyyəti haqqında xalq yığıncağına hesabat verirdi.

Beşyüzlər Şurası ali dövlət hakimiyyəti və idarə orqanı olmaqla bərabər cinayət etmiş vəzifəli şəxsləri də mühakimə edirdi. Yəni o bu hüquqa da malik idi. Lakin Beşyüzlər Şurası axıra qədər belə geniş səlahiyyətə malik ola bilmir. Belə ki, Xalq yığıncağının daimi səlahiyyət göstərən hakimiyyət və idarə orqanına çevrilməsi və Gelieyanın rolunun artması ilə əlaqədar olaraq Beşyüzlər Şurasının əvvəlki siyasi əhəmiyyəti tədricən zəifləməyə başlayır.

Beşyüzlər Şurasına üzvlər hər filadan 50 nəfər olmaqla 30 yaşına çatmış vətəndaşlar içərisindən püşkatma yolu ilə bir il müddətinə seçilirdilər. Üzvlərinin sayına uyğun olaraq bu orqana Beşyüzlər Şurası deyilirdi. Belə geniş tərkibdə, yəni 500 nəfərdən ibarət tərkibdə gündəlik fəaliyyət göstərmək bu orqan üçün olduqca çətin idi. Elə buna görə də filaların sayına müvafiq surətdə Beşyüzlər Şurası 10 komissiyaya bölünmüşdü. Hər komissiyaya filalar üzrə nümayəndə daxil idi. Hər bir filanı təmsil edən komissiya növbə ilə ilin onda bir müddətində idarəçiliyi həyata keçirirdi. Hansı komissiyanın hakimiyyətə keçməsi püşkatma yolu ilə müəyyən edilirdi.

Hakimiyyətdə olan komissiyaya “pritan”, onun üzvlərinə “pritanlar”, hər komissiyanın hakimiyyətdə olduğu aya isə “pritaniya” deyilirdi. Pritanlar hər gün öz aralarında püşkatma yolu ilə bir nəfər sədr – epistat seçirdilər. Epistat həmin gün eyni zamanda bütün Beşyüzlər Şurasının da sədri hesab olunurdu. E.ə. IV əsrə qədər epistat hakimiyyətdə olarkən xəzinənin, dövlət sənədlərinin və möhürün olduğu məbədlərin açarlarını saxlamaqla Xalq yığıncağına da sədrlik edirdi. Buna görə də həmişə pritanların 1/3 hissəsi Beşyüzlər Şurası binasının yanında dəyirmi binada – folda olmalı idilər. Pritanların əməyi mükafatlandırılırdı.

Səlahiyyət müddəti qurtarmış hər bir pritan öz fəaliyyəti haqqında Beşyüzlər Şurasına hesabat verirdi. Vəzifəsindən sui-istifadə edən pritan Beşyüzlər Şurasının qərarı ilə üzvlükdən çıxarılıb məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edilirdi.

Yuxarıda qeyd edilən ali hakimiyyət orqanları – Xalq yığıncağı, Gelieya və Beşyüzlər Şurası Afina dövlətinin idarəçiliyində həqiqətən də mühüm rola malik olmuşlar. Afina demokratiyası ilə bağlı F.Engels belə bir fikir söyləmişdir: “Afinanın dövlət quruluşunu açıqlayanda məlum olur ki, quldarlıq istehsal üsuluna əsaslanan Afina quldarlıq demokratiyası bir ovuc qul sahiblərinin demokratiyası idi. Bu demokratiya məhdud xarakter daşıyırdı. Xüsusi mülkiyyətin, antoqonist siniflərin və eyni zamanda istismarın mövcud olduğu şəraitdə həqiqi demokratiya da ola bilməzdi”.

3. QƏDİM SPARTA: YARANMASI VƏ İDARƏÇİLİK SİSTEMİ

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, Qədim Yunanıstan çoxlu müstəqil şəhər dövlətlərdən, yeni polislərdən

ibarət idi. Adları çəkilən polislər arasında Sparta xüsusi yer tutur. Sparta dövləti qədim yunan quldarlıq aristokratiyasının nümunəsi kimi bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Özünəməxsus inkişaf yolu və dövlət quruluşunu seçmiş Sparta müəyyən mənada digər yunan polislərinin ümumi inkişafı baxımından fərqli idi. Bu polislin başlıca özünəməxsus xüsusiyyəti, hər şeydən əvvəl, onun meydana gəlmə prosesində öz əksini tapmışdır.

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, əgər Afina üçün dövlətin bilavasitə və əsasən qəbilə quruluşunun daxilində inkişaf edən sinfi ziddiyyətlərin yaranmasının klassik forması səciyyəvi idisə, Sparta dövlətinin yaranması işğalçılıq siyasətinin nəticəsi idi.

Qədim Sparta dövləti e.ə. VIII – VII əsrlərdə meydana gəlmişdir. Bu dövlətin yaranmasında gəlmə tayfaların yerli tayfalar üzərinə yürüşünün böyük təsiri olmuşdur. Belə ki, e.ə. XII – XI əsrlərdə Peloponnesə (Spartanın yerləşdiyi yarımada) soxularkən yerli axey tayfalarının ciddi müqavimətinə rast gələn dori tayfaları onlarla birləşib Sparta icmasını yaratmağa məcbur olmuşlar.

Peloponnesin işğalçı dövlət tərəfindən tutulmuş Lakonika vilayətinin ərazisi birləşmiş tayfalara kifayət etmir. Onlar VIII əsrdə Lakonikanın şərqində Kinur və qərbində Messeniya vilayətlərini ələ keçirmək uğrunda mübarizəyə başlayırlar. Ciddi mübarizədən sonra həmin əyalətlər də işğal edilir. Tutulmuş torpaqlar dövlətin ümumi mülkiyyətinə keçir. Say etibarilə dövlətdə qat-qat çox olan yerli əhali isə “ilotlar” deyilən ümumi qullara çevrilir. Sparta istilasının nəticəsində torpaq üzərində müştərək xüsusi mülkiyyət və spartalı quldarlar sinfinin hökmranlığı altında köləliyin xüsusi forması – ilotiya yarandı. Beləliklə, əsərəlt altına alınmış külli miqdarda əhalini itaətdə saxlamaq üçün hələ ibtidai icma quruluşuna məlum olma-

yan məcburiyyət aparatına ehtiyac duyulurdu. Deməli, özgə torpaqlarının işğal edilməsi Sparta dövlətinin əmələ gəlməsi prosesini xeyli sürətləndirmişdir.

İşğalçılıq müharibəsi nəticəsində Spartada yaranmış vəziyyət, yeni minlərlə kölə halına salınmış kütlə tərəfindən təhlükə, onların qiyam qaldırması təhlükəsi, daimi hərbi təhlükə, spartalılar arasında sosial gərginliyin mövcudluğu, azad əhalinin aristokratiya ilə siyasi və əmlak hüquqlarının bərabərləşdirilməsi tələbləri – bütün bunlar vətəndaş kollektivinin birləşdirilməsini, spartalıların qullar sinfinə qarşı duran və hökmranlıq edən vahid sosial qrup kimi mütəşəkkillik məqsədilə xüsusi siyasi təşkilatın yaradılmasını, geniş sosial-iqtisadi dəyişikliklər proqramının aparılmasını, ictimai-siyasi həyatın yeni əsaslar üzərində qurulmasını tələb edirdi.

Bütün bu məsələlərin həlli bir sıra islahatların aparılmasına səbəb oldu. Həmin islahatlar əfsanəvi qanunverici olan Likurqun adı ilə bağlıdır. Likurq qanunları aristokratiya xarakteri daşıyırdı.

Polislərarası münasibətlərdə Spartanın yerini və rolunu azaltmaq olmaz. Spartanın sosial strukturu onu hərbi düşərgəyə oxşayan quruma çevirdi. Burada hər kəs hərbi idi. Spartanın hərbi potensialı və yunan polisləri dünyasında nüfuzu xeyli böyük idi. O, Peloponnes ittifaqına başçılıq etdi və Afina üzərində qələbə qazandı, Yunan – İran müharibələri dövründə öz qüdrətini nümayiş etdirdi və öz müstəqilliyini işğalçı Makedoniyadan qorumaq üçün cəhdlər göstərdi.

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Sparta dövləti yarananda o zaman Spartalılarda ibtidai icma quruluşu tamamilə dağılmamışdı. Cəmiyyətin ictimai və iqtisadi quruluşunda onun dərin kökləri hələ qalmaqda idi. Geniş əhali kütləsini əsarətdə saxlayan dövlət hakimiyyəti ilə yanaşı icma quruluşunun elementlərinin mövcud olması Qədim Spartada cəmiyyətin və

dövlətin təşkili qaydasına, habelə mülkiyyət formasına böyük təsir etmişdir. Bu da Spartanın ictimai və dövlət quruluşunun özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətini təşkil edir.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, Qədim Spartada dövlət aristokratik respublika formasında olmuşdur. Orada hakimiyyət azlığı təşkil edən bir qrup zadəgan ailəsinin əlində idi. Mühüm vəzifələri tutmuş zadəganlar dövlətin quruluşunu da öz mənafeələrinə uyğun olaraq təşkil etmişdilər. Qədim Spartada dövlətin aristokratik respublika formasında yaranması Sparta cəmiyyətinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyəti ilə əlaqədar olmuşdur.

Spartanın siyasi institutları mürəkkəb sistem təşkil edirdi. Həmin sistemdə qəbilə-tayfa quruluşunun qalıqları da əhəmiyyətli dərəcədə əks olunmuşdur. Çar hakimiyyətinin, Gerusiyanın və s. saxlanması Spartanın ictimai və dövlət quruluşunda ənənəvi arxaik təşkilatlarla yanaşı, yeniliklərin də mövcud olmasını göstərirdi. Bütün bu institutlar kompleksi hələ dori dövrünə aid olmaqla quldarlıq dövlətinin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmışdı.

Yuxarıda qeyd etdik ki, idarəçilik formasına görə Sparta aristokratik respublika idi. Sparta dövlətində hakimiyyət "arxaget" adlanan 2 nəfər çara, "Gerusiya" adlanan Ağsaqqallar Şurasına, Eforlar kollegiyasına və xalq yığıncağına (Apella) məxsus idi.

Qədim Spartada 2 çar hakimiyyətinin mövcud olması birləşmiş 2 tayfanın (dori və axey) başçılarının hər birinin yeni şəraitdə öz əvvəlki hakimiyyətini saxlamasının nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Sparta cəmiyyətində hökmran mövqe tutan yuxarı təbəqənin hakimiyyətdə 2 nəfər çarı saxlamaqda məqsədi, çox güman ki, dövlət məsələlərinin həllinə özlərinin təsirini artırmaq və bir nəfərin təkbaşına güclü hakimiyyətinin yaranmasına imkan verməmək olmuşdur.

Əvvəllər çarların səlahiyyəti olduqca geniş idi. Lakin sonralar bu səlahiyyətlər yüksək vəzifəli şəxslərin xeyrinə məhdudlaşdırıldı. Belə ki, çar hərbi yürüş zamanı sərkərdə hakimiyyətinə malik idi. Bu hakimiyyətin daşıyıcısı kimi çar-arxagetin vətəndaşlara qarşı ölüm və həyat məsələlərini həll etmək hüququ var idi. Sonralar çarların hərbi səlahiyyətləri xeyli məhdudlaşdırıldı. Çarların səlahiyyətlərinə, həmçinin ali kahinlik, məhkəmə funksiyalarının həyata keçirilməsi də daxil idi. Arxagetlər Ağsaqqallar Şurasına daxil idi. Onlara böyük hörmət bəsləyirdilər. Buna baxmayaraq, onların hakimiyyəti formal idi. Praktiki olaraq ölkəni eforlar idarə edirdi.

Spartada dövlət hakimiyyət orqanlarından biri də Ağsaqqallar Şurası – Gerusiya idi. Öz başlanğıcını tayfaların ağsaqqallar şurasından götürən bu orqan sinifli cəmiyyət şəraitinə uyğunlaşdırılmışdı. Qəbilə-tayfa quruluşundan fərqli olaraq, Gerusiya 60 yaşına çatmış 28 gerontdan – adlı-sanlı spartalı nümayəndələrdən ibarət idi və xalq yığıncağında qışqırıqla ömürlük seçilirdi. Gerusiyanın tərkibinə səsvermə hüququ ilə hər 2 arxaget daxil idi. Gerusiyanın əsas səlahiyyəti xalq yığıncağında müzakirə ediləcək məsələ və təklifləri əvvəlcə nəzərdən keçirib onun haqqında öz fikrini bildirməkdən ibarət idi. Gerusiyanın hər hansı bir məsələ haqqında irəli sürdüyü təklif adətən xalq yığıncağı tərəfindən qəbul edilir və xüsusi qərarla əsaslandırılırdı. Gerusiya, həmçinin məhkəmə orqanı sayılırdı. O, cinayət işlərinə, xüsusən dövlət əleyhinə olan cinayətlərə baxırdı. Bundan başqa, Gerusiya bezi diplomatik funksiyaları yerinə yetirir və başqa dövlətlərlə danışıqlarda iştirak edirdi. Eforların hakimiyyəti gücləndikcə Gerusiya öz əhəmiyyətini tədricən itirirdi.

Qədim Spartada mühüm dövlət işləri eforların əlində idi. Öz vəziyyətinə görə Eforlar kollegiyası

Spartada bütün dövlət təsisatlarını birləşdirən və istiqamətləndirən əsas orqan sayılırdı. Eforların vəzifəsi xalq yığıncağı və Gerusiyanın iclaslarını çağırmaq və onlara sədrlik etmək, dövlətin bütün daxili və xarici siyasət məsələlərinə rəhbərlik etmək, bütün vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət etmək və onların illik hesabatlarını yoxlamaq, istənilən zaman onları vəzifədən kənar edib işlərini məhkəməyə vermək, cəmiyyət üzvlərinin qanunlara, qaydalara riayət etmələrinə və öz vəzifələrini necə yerinə yetirmələrinə göz qoymaq, məhkəmə orqanı kimi mülki işlərə baxmaq, iqtisadi və ailə məsələlərinə qarışmaqdan və s. ibarət idi. Bundan başqa, Sparta çarları arasında ixtilaf baş verən zaman eforlar həlledici səsə malik idilər. Eforlar çarları Gerusiyaya çağıraraq bəzən də onların qərarlarını ləğv edə bilirdi. Eforlar gördükləri işlər haqqında vəkalət müddətinin axırında onların yerinə seçilən yeni eforlara hesabat verirdilər. Eforların hökmranlığı, həmçinin onların heç kəsə tabe olmaması və ancaq öz varislərinə hesabat vermələri ilə sübut olunurdu.

Xalq yığıncağı Apella da, Gerusiya kimi, qəbilə quruluşundan miras qalmış ənənəvi siyasi institut idi. Orada bütün tamhüquqlu spartalılar iştirak edirdi. Xalq yığıncağı əvvəllər arxagetlər, sonralar isə eforlar tərəfindən çağırılırdı. Həmin şəxslər Apellaya sədrlik edirdi. Yığıncaqlar ayda bir dəfədən tez çağırılmazdı. Yaş senzi 30 yaş təyin olunmuşdu. Xalq yığıncağı olduqca geniş səlahiyyətlərə malik idi. Onun səlahiyyətinə eforlar, səfirlər və gerontlar kimi yüksək vəzifəli şəxsləri seçmək, müharibə zamanı şahlardan hansının ölkəni idarə etmək işində qalması və hansının yürüşə getməsi məsələsinə baxmaq, müharibə və sülh məsələlərini həll etmək, vətəndaşlığa qəbul etmək və vətəndaşlıqdan çıxarmaq və s. daxil idi. Apella vəzifəli şəxslərin təkliflərini təsdiq,

yaxud rədd etmək yolu ilə qanunvericilik və idarəçilik işində iştirak edirdi. Apella məhkəmə funksiyasını da icra edirdi. Belə ki, yüksək vəzifə sahiblərindən birinin tələbi ilə hər hansı bir vəzifəli şəxsin cinayət etdiyi üçün hakimiyyətdən qovulması işinə məhkəmə orqanı kimi Apellada baxılırdı.

Afina ilə müqayisədə Spartada xalq yığıncağı nisbətən az əhəmiyyət kəsb etdiyinə baxmayaraq, 8 min nəfərə qədər tamhüquqlu əhalini əhatə edirdi və şübhəsiz, güclü siyasi qüvvə kimi onunla hesablaşmağı tələb edirdi.

4. QƏDİM YUNANISTANDA HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Yunanıstanın vahid dövlət olmaması, təbii ki, onun hüquq sisteminə də təsir göstərməyə bilməzdi. Elə buna görə də müxtəlif polislərdə eyni olmayan, müxtəlif hüquq sistemi mövcud idi. Biz onu da qeyd etmişdik ki, qədim yunan polisləri arasında ən mühüm əhəmiyyət kəsb edəni Sparta və Afina olmuşdur. Bu baxımdan Sparta və Afina dövlətlərini öyrənməklə digər polislər haqqında da mühakimə yürütmək olar. Məhz elə bu baxımdan da biz bu sualda Afina və Sparta dövlətinin təmsalında Qədim Yunanıstan hüququnun əsas cəhətlərini şərh edəcəyik.

İlk öncə qədim yunan quldarlıq demokratiyasının nümunəsi kimi Afina dövlətinin hüquq sisteminə nəzər salaq. Başqa quldarlıq ölkələrində olduğu kimi, Afinada da hüququn ən ilkin mənbəyi adət olmuşdur. Afina hüququnun yaranması arxaik dövrünün adətləri hesabına baş verirdi. Bununla belə, hüququn formalaşması mərhələsində, bir qayda olaraq, adətlər və yeni hüquqi aktlar yanaşı tətbiq olunurdu. Həmin mərhələdə hələ uzun müddət sinfi cəmiyyətə qədərki dövrdən qalmış adət davranışı saxlanılırdı. Qədim

adətlər təfsir vasitəsilə yeni şəraitə uyğunlaşdırıldı. Belə ki, areopaq və arxontlar əvvəldən öz fəaliyyətində yeni cəmiyyətin tələblərinə zidd olmayan qədim adətlərdən istifadə edirdilər.

E.ə. 621-ci ildə qəbul edilmiş qanunlar qanunvericilik fəaliyyətinin başlanğıcını qoydu. Onların qəbul edilməsi əfsanəvi şəxsiyyət olan Drakontun adı ilə bağlıdır. Drakont qanunları Afina tarixində adət hüquq normalarının ilk yazılı külliyyəti hesab olunur. Qanunların mətni bizə gəlib çatmamışdır. Onlar haqqında məlumat qədim mənbələrdən əldə edilmişdir. Plutarx bu qanunların çox sərt olduğunu qeyd edərək məlumat verirdi ki, ölüm cəzası tək cəzədən adam öldürmə və küfr etməyə deyil, hətta tərəvəz oğurluğuna, avaralıq etməyə görə də tətbiq edilirdi. Drakont qanunlarının qadağan etdiyi, qəsd və ehtiyatsızlıqdan adam öldürməni fərqləndirir, ehtiyatsızlıqdan adam öldürməyə görə sürgün etmə cəzasını müəyyənləşdirirdi.

E.ə. 594-cü ilə təsadüf edən Solon qanunları Afina hüququnun yaranmasında növbəti mərhələ oldu. Onlar da bizə gəlib çatmamışdır. Mənbələrə görə, bu qanunlar 16 fırlanan taxta lövhə üzərində yazılmışdı. Solon qanunları kompromis xarakteri daşıyırdı.

E.ə. V – IV əsrlərdə Afinada qanunvericilik səlahiyyəti xeyli inkişaf etmişdi. Qanunlar Afina hüququnun əsas mənbələrindən birinə çevrildi.

Afinada xüsusi mülkiyyət hüququ institutu kifayət qədər inkişaf etmişdi. Buna baxmayaraq, burada mütləq hüquq kimi mülkiyyət hüququ anlayışı hələ formalaşmamışdı. Bu hüququ adlandırmaq üçün termin belə yox idi. Vətəndaşların malik olduğu əmlak, əşyaların cəmi xüsusi mülkiyyət sayılırdı. Afinada dövlət mülkiyyəti, ictimai mülkiyyət və xüsusi torpaq mülkiyyəti fərqləndirilirdi. Afina dövləti sahibin

mülkiyyət hüququnu qoruyurdu. Burada bir neçə iddia müəyyən olunmuşdu.

Afinada geniş yayılmış hüquq sahələrindən biri də ailə və nikah hüququ idi. Afina cəmiyyətində nikah qızın atası ilə oğlan arasında bağlanan alqı-satqı müqaviləsinə bənzəyirdi. Heç bir hüququ olmayan afinalı qadın nikah müqaviləsinin obyektı sayılırdı. Ata ərə verdiyi qızın əvəzinə oğlandan əşya və yaxud pul hədiyyəsi alırdı. Lakin o da, öz növbəsində, qıza cehiz verirdi. Afinada nikah 2 formada icra edilirdi. Birinci nikah oğlanla qızın ailə başçısı arasında bağlanan adi nikah idi. İkinci növ nikah məhkəmə və vəzifəli şəxslər qarşısında bağlanırdı. Afina ailəsində ata uşaqları üzərində qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi. Ata öz uşaqlarının yaşamaq və öldürmək hüququnu həll edirdi, Solon islahatlarına qədər isə hətta köləliyə sata bilirdi. Ailə və nikah hüququna görə uşaqlar valideynlərinin hörmətini saxlamalı, oğul isə yoxsulluğa düşmüş valideynlərini təmin etməli idi.

Afinada vərəsəlik hüququ da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Afinada vərəsəliyin 2 növü var idi: qanun və vəsiyyət üzrə vərəsəlik. Birinci, ölənün əmlakı onun oğulları arasında bərabər bölüşdürülürdü. Oğlan övladı olduqda qız vərəsə ola bilməzdi. Lakin qız ərə gedərkən qardaşı ona cehiz verməli idi. Nikahdan kənar olan uşaqlar da vərəsəlik hüququndan məhrum idi. Qanun vəsiyyətnamə ilə onlara çatacaq əmlakın dəyərini məhdudlaşdırırdı. Birbaşa qohumlar olmadıqda ölənün qan qohumları, qardaşları və qardaş oğlu, bacı oğlu, onlar da olmadıqda, bacı və qardaş qızı, daha sonra isə əmi, dayı, onların övladları və s. qanun üzrə vərəsə sayılırdı.

Qədim Afina dövlətində ən geniş yayılmış hüquq institutu cinayət hüququ idi. Afina hüququ cinayətlərin 2 növünü fərqləndirirdi: dövlət əleyhinə olan cinayətlər və şəxsi mənafeələr əleyhinə olan cinayətlər.

Dövləti cinayətlərə dövlətə xəyanət, xalqı aldatma, allahsızlıq, qəsdən adamöldürmə aid idi. Qız oğurluğu, adam öldürmə, bədən xəsarəti, arvadın zina etməsi, böhtan, təhqir, zəhərləmə kimi təhlükəli cinayətlər də məlum idi.

Spartadan fərqli olaraq, Afina hüququnda cəzanın növləri göstərilirdi. Dövlətə xəyanət, qəsdən adam öldürmə, allahsızlıq kimi dövləti cinayətlərə görə ölüm cəzası verilirdi. Bu cür hallarda məhkuma zəhər qəbul etmək vasitəsilə hökmü icra etmək, bəzən isə ona qılınc və ya kəndir seçmək imkanı verilirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, namussuzluq, yəni atimiya xüsusi cəza növü sayılırdı. Bu cəza əmlak müsadirəsi, bəzən hətta məhkəməyə şikayət vermək hüququndan, müqəssiri siyasi hüquqlardan məhrum etməkdən ibarət idi. Bütün bunlardan əlavə, Afina hüququnda qəbilə quruluşunun bir çox qalıqları qalmaqda idi. Buna misal olaraq hadisə yerində yaxalanmış arvadının aşnasını öldürmək, qız oğurluğunun cinayət sayılması və başqa bu kimi cəzaları göstərmək olar.

Qədim Sparta cəmiyyətində uzun müddət qanunçuluq lazımınca inkişaf edə bilməmişdi, orada şifahi adət hüququ mövcud olmuşdur. Qədim yunan rəvayəti Spartada yaranmış dövlət quruluşunu, ictimai quruluş və o zaman mövcud olan qanunları əfsanəvi qanunverici Likurqun adına bağlayır. Likurqun adına söylənən qanunlardan “Uşaqların ictimai tərbiyəsi haqqında”, “Zinət əleyhinə”, “Torpağın əhali arasında 10 min bərabər kələrə bölünməsi” və s. haqqında qanunları göstərmək olar. Likurq qanunlarının çoxu adət halında ibtidai icma quruluşu dövründə mövcud olmuşdur. Lakin Spartadakı şəraitlə əlaqədar olaraq onlar sinifli cəmiyyətin mənafeyinə uyğunlaşdırılaraq sanksiyalaşdırılmışdır. Beləliklə, hakim sinfin mənafeyinə uyğun gələn bir çox adətlər adət hüququ halına salınmışdı.

İndi isə Spartada mövcud olan ayrı-ayrı hüquq institutlarına nəzər salaq. Qədim Spartada torpaq üzərində icma mülkiyyəti forması mövcud olmuşdur. Torpaq sahəsinə malik olmaq Sparta cəmiyyətində vətəndaşlıq hüququnun başlıca əlaməti sayılırdı. Torpaq sahəsi atadan böyük oğula keçirdi. Kiçik qardaşlar ancaq vərəsəsi olmayan sahibsiz torpaq sahəsi ələ keçirdikdən sonra tam vətəndaşlıq hüququ qazanırdılar.

Ailə hüququ Spartada mövcud olmuş mühüm institut idi. Spartada yerli baxışlara uyğun olaraq dövlət tərəfindən dəyişdirilmiş və bir çox cəhətdən hələ qrup nikahını xatırladan ikili nikah mövcud idi. Uşağı olmayanların nikahı ləğv edilirdi. Bir neçə qardaşın ikinci bir arvadı da ola bilirdi. Öz dostunun arvadını xoşlayan bir adam həmin qadına dostu ilə şərik ola bilirdi və öz arvadını birinin ixtiyarına verə bilirdi. Sparta ailəsində uşaqlar hərbi ruhda tərbiyə edilirdilər.

Cinayət hüququna gəldikdə isə, konkret cinayət əməlinə qarşı tətbiq edilməli olan cəzanın növü və həcmi bütünlüklə hakimlərdən asılı idi. Spartada ən çox tətbiq edilən cəza növləri öldürmək, atimiya, sürgün, cərimə və s. idi. Atimiya Spartada ən ağır cəza hesab edilirdi. Bu cəza növü müharibədə qorxaqlıq göstərən döyüş meydanından qaçanlara, əsir düşənlərə verilirdi. Ölüm cəzası əsas etibarilə boğmaq və hündür sıldırım qayalıqdan tullamaq yolu ilə icra edilirdi.

MÖVZU: QƏDİM ROMADA QULDARLIQ DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

P L A N:

1. Qədim Roma dövlətinin yaranması və ictimai quruluşu.
2. Roma quldarlıq dövlətinin respublika dövrü.
3. Roma dövlətinin imperiya dövrü.
4. Hüququn əsas cəhətləri.

1. QƏDİM ROMA DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ İCTİMAİ QURULUŞU

Ümumdünya tarixi inkişaf prosesində Qədim Romanın rolu böyükdür. Yunan polislərindən fərqli olaraq, Roma klassik qul sahibliyinə, Avropa sivilizasiyasının inkişafı əsasında duran yüksək antik mədəniyyətə, xüsusi hüquqa malik yeganə dövlətdir.

İbtidai icma quruluşunun zorakılıqla dağılması əsasında yaranan Roma quldarlıq dövləti erkən quldarlıq münasibətlərindən klassik quldarlıq münasibətlərinədək, idarəçilik formasına görə isə quldar aristokratik respublikasından onu əvəz etmiş monarxiya quruluşunadək inkişaf nümunəsi oldu.

Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, Qədim Spartadan fərqli olaraq, Qədim Romada dövlət ölkə daxilində olan patrisilərlə plebeylər arasında olan mübarizənin nəticəsi olaraq yaranmışdır.

Qədim Roma quldarlıq dövlətinin tarixi 3 əsas dövrə bölünür:

1. Dövlətin yaranması dövrü (şahlıq dövrü);
2. Roma Respublikası dövrü;

3. Roma imperiyası dövrü. Roma imperiyası dövrü də, öz növbəsində, 2 mərhələyə bölünür:

a) prinsipat dövrü; b) dominat dövrü.

Öz ictimai vəziyyəti etibarilə Roma əhalisinin tərkibi çox müxtəlif idi. Belə ki, orada tam hüquqlu vətəndaşlarla bərabər hər cür siyasi və vətəndaşlıq hüququndan məhrum olan kliyentlər və plebeylər adlı əhali qrupları da var idi. Kliyentlər Roma qəbilələrinin idarəçilik işlərində iştirak etməyə hüququ olmayan əhali kütləsinə deyilirdi. Kliyentlərin yoxsullaşmış qəbilələrin üzvləri və hər hansı səbəb üzündən başqa yerlərdən gəlmələr olduqları ehtimal edilir. Tamamilə hüquqsuz vəziyyətdə olan kliyentlər Roma qəbilələrinə daxil deyildilər. Onlar hüquqsuz olduqları üçün tamhüquqlu Roma vətəndaşlarının himayəsinə getməyə məcbur olurdular.

Kliyentləri öz himayəsinə götürən romalıları patronlar deyilirdi. Kliyentlər öz patronlarının verdikləri torpaqda çalışmaqda onun daxil olduğu qəbilənin adını daşıyırdılar. Hər bir kliyent öz patronunun qarşısında bir sıra şəxsi və əmlak xarakterli mükəlləfiyyət daşıyırdı.

Tamhüquqlu olmayan əhalinin başqa bir böyük qrupunu plebeylər təşkil edirdi. Plebeylərin mənşəyi dəqiq müəyyən edilməmişdir. Lakin onların xeyli sonralar könüllü surətdə və yaxud müharibə nəticəsində başqa yerlərdən məcburən Romaya gəlmələr olduqları güman edilir. Roma xalqı sırasına daxil edilməyən plebeylər şəxsən azad idilər. Onlar torpaq mülkiyyətinə sahib ola bilərdilər, vergi verməli və hərbi xidmət keçməli idilər. Lakin plebeylər ictimai vəzifə daşıya bilməzdilər. Onlar nə kuriyaların yığınağında, nə də işğal edilən torpaqların bölüşdürülməsində iştirak edə bilərdilər. Özlərinin sayca çoxluğu, hərbi işi yaxşı bilmələri və nəhayət, o zaman yenicə inkişafa başlamış ticarətin və sənaye sərvətinin əsasən plebeylərin

əlində olması onlara patrisilərə qarşı durmaq imkanı verirdi.

Cəmiyyətdəki hüquqi vəziyyətinə görə tamhüquqlu Roma vətəndaşlarının özləri də bərabər deyildilər. Belə ki, tədricən gedən təbəqələşmə nəticəsində bir sıra qüvvətli qəbilələr özlərini “baş qəbilə” adlandırırdılar. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı qəbilələrin varlı ailələrindən ictimai torpaqlar və qəbilə əhalisi üzərində rəhbərliyi öz əlinə almağa çalışan irsi zadəganlar meydana çıxır. Belə ailələrin üzvləri patrisilər adlanırdı. Bir adət olaraq ağsaqqalların həmişə hər qəbilədə eyni bir ailədən seçilməsi nəticəsində burada da ilk qəbilə əyanları əmələ gəlmişdir. Həmin ailələr patrisi adlanır və tələb edirdilər ki, senatda müstəsna hüquq sahibi olsunlar və bütün başqa vəzifələri tuta bilsinlər. Xalqın bir müddət sonra bu tələblərlə razılaşması və bu tələblərin qüvvədə olan bir hüquqa çevrilməsi faktı öz ifadəsini belə bir rəvayətdə tapmışdır ki, Romul (Romanın əsasını qoyan ilk çar) birinci senatorlara, onların nəslinə patrisiat və onun imtiyazlarını vermişdir.

Qədim Roma cəmiyyətində əyanların meydana çıxması əmlak bərabərsizliyinin yaranması nəticəsində olmuşdur. Lakin hərbi demokratiya zamanı Romada əmlak münasibətləri hələ lazımi qədər inkişaf etməmişdi. Əhalinin əsas əmlakı mal-qaradan ibarət idi. Torpaq isə icmanın kollektiv mülkiyyəti sayılmaqla tamhüquqlu vətəndaşlar arasında, demək olar ki, bərabər surətdə bölüşdürülmüşdü. O zaman hərbi əsirlər qul halına salınsa da, köləlik hələ lazımınca inkişaf etməmişdi. O, patriarxal xarakter daşıyırdı.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq tədricən quldarlığın meydana çıxması və cəmiyyətin antoqonist siniflərə – qul sahiblərinə və qullara bölünməsi prosesi başlayır. İbtidai icma quruluşunun sinifli cəmiyyətlə əvəz olunması dövründə patrisilər

torpaq üzərində özlərinin mülkiyyət hüququnu möhkəmləndirməyə və siyasi hökmranlığı əllərinə almağa çalışırdılar.

Roma cəmiyyətinin qədim tarixinin xarakterik xüsusiyyətlərini patrisilərlə plebeylər arasında gedən uzun və inadlı mübarizə təşkil edir. Patrisilərlə plebeylərin mübarizəsi Qədim Romada icma quruluşunun dağılmasına təsir edən amillərdən biri olmuşdur. Romada icma quruluşunun aradan qaldırılması Romanın son şahlarından – rekslərindən biri olan Servi Tulinin adına bağlanan islahatla əlaqədardır.

Roma tarixində inqilab adlandırılan Servi Tuli islahatının əsas hərəkətverici qüvvəsi cəmiyyətin siyasi həyatına buraxılmayan plebeylər olmuşdur. Onlar özlərinin iqtisadi vəziyyətləri ilə siyasi vəziyyətləri arasında uyğunsuzluğu ləğv edib, Roma xalqı sırasına daxil olmaq istəyirdilər.

Servi Tuli islahatına görə Roma icması ərazi-əmlak prinsipi əsasında yenidən qurulur. Bütün Roma şəhərinin ərazisi 4 tribə bölünmüşdü. Köhnə qəbilə-tayfa triblərindən tamamilə fərqli olaraq yeni triblər ancaq ərazi dairələri idi. Patrisi, yaxud plebeyliyindən asılı olmayaraq, eyni dairənin hər birinin əhatə etdiyi ərazidə torpaq sahəsinə malik olan bütün mülki əhali kütləsi həmin dairəyə (tribə) daxil edilmişdi. Beləliklə, əvvəlki qaydanın əksinə olaraq, plebeylər patrisilərlə bərabər Roma xalqı sırasına daxil edilirlər. Buna görə də onlar tamhüquqlu vətəndaş kimi xalq yığıncağında iştirak etmək hüququ əldə etdilər və köhnə kuryialar öz əhəmiyyətini itirdi. Bütün bunlardan əlavə, Servi Tuli Romanın hərbi mükəlləfiyyətli bütün kişi əhalisini əmlak vəziyyətindən asılı olaraq 6 sinfə bölmüşdü. Servi Tulinin bu islahatı eyni zamanda böyük hərbi əhəmiyyətə malik idi. Ona görə ki, ordu əhalinin əmlak vəziyyətinə görə aparılan yeni bölgü əsasında təşkil edilirdi.

Romanın ictimai quruluşuna əhalinin ərazi üzrə və əmlak vəziyyətinə görə siniflərə bölünməsi prinsiplərini daxil edən Servi Tuli islahatı siyasi inqilab idi.

Servi Tulinin tədbirləri patrisilərlə plebeylər arasında mübarizəni qəti olaraq həll etmədi. İslahatdan sonra yenə də plebeylərə patrisilərlə nikah münasibətinə girməyə icazə verilmirdi. Onlar respublika dövründə də mühüm dövlət vəzifələrini tutmaq hüququndan və müharibələrdə işğal olunmuş torpaqlardan pay almaq ixtiyarlarından məhrum idilər. Buna görə də ilkin respublika dövrü plebeylərlə patrisilər arasında mübarizə daha da kəskinləşmiş və 200 ildən çox davam etmişdir. Bu mübarizədə, nəhayət, plebeylər qalib gələrək özlərinin iqtisadi və siyasi tələblərinin ödənilməsinə nail olmuşlar.

2. ROMA QULDARLIQ DÖVLƏTİNİN RESPUBLİKA DÖVRÜ

Qədim Roma quldarlıq dövlətinin tarixi 3 əsas dövrə bölünür: sahlıq dövrü, respublika dövrü və imperiya dövrü.

Roma quldarlıq dövlətinin ən maraqlı dövrlərindən birini respublika dövrü təşkil edir. Respublika dövründə Roma quldarlıq cəmiyyəti bir-birinə qarşı iki sinifdən – qul sahiblərindən və qullardan ibarət idi. Lakin istismarçı qul sahiblərinin də tərkibi yekcins deyildi. Qul sahiblərinin ən yüksək təbəqəsini patrisi və plebey əyanlarını əhatə edən nobillər təşkil edirdi. Torpaq, sənət emalatxanaları, ticarət müəssisələri, qullar, pul və s. kimi əmlak nobillərin əlində toplanmışdı. Köhnə zadəgan nəsindən olanlar da nobilitet təbəqəsinə daxil idi. Senatın üzvləri qul sahiblərinin nobillər qrupundan seçildiyi üçün tarixdə çox zaman onlara “senatorlar təbəqəsi” də deyilirdi.

Qul sahiblərinin başqa bir qrupunu say etibarilə nobillərdən xeyli çox olan dövlətli kəndlilər, qul əməyindən istifadə edən xırda sənət müəssisələrinin sahibləri, xırda tacirlər və başqaları təşkil edirdi. Əsas etibarilə əyalətlərdə vergi toplamaqla, sələmçilik və ticarətlə məşğul olan qul sahiblərinin bir təbəqəsinə süvarilər deyilirdi.

Roma quldarlıq cəmiyyətində şəxsin hüquqi vəziyyəti onun əmlak vəziyyətilə deyil, vətəndaşlığı ilə müəyyən edilirdi. Buna görə də bir çox azadlığa buraxılmışlar və pəreqinlər adlanan xaricilər istismarçılar sinfinə mənsub olsalar da, siyasi cəhətdən hüquqsuz idilər. Roma qanunları onların mənafeyini qorumurdu. Buna görə də onlar özlərinə patron – hamı tutub onun himayəsinə getməyə məcbur olurdular. Əmlak vəziyyətindən asılı olmayaraq hər bir Roma vətəndaşı siyasi hüquqlu hesab olunurdu.

Romanın dövlət quruluşuna gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə romalılar öz dövlətlərini respublika adlandırırdılar. Bununla da onlar hakimiyyətin geniş xalq kütləsinə aid olduğunu və dövlət quruluşunun demokratikliyi göstərirdilər.

Qədim Roma cəmiyyətində qul sahiblərinin hakimiyyəti ilk dövrlərdə məhdud quldarlıq respublikası formasında təşəkkül tapsa da, o, Afinadakı qədər inkişaf edə bilməmişdi. Respublika dövründə Romada mərkəzi hakimiyyət orqanları Senat, Xalq yığıncağı və Magistratura olmuşdur.

İcma quruluşundakı Ağsaqqallar Şurası zəminində tarixən əmələ gəlmiş Senat Roma dövlətində başlıca hakimiyyət orqanı olmaqla bəzən də idarəçilik funksiyasını həyata keçirirdi. O zaman Senatın 300 nəfər üzvü var idi. Senatorlar adlanan həmin üzvlər Xalq yığıncağının müvəkkil etdiyi xüsusi vəzifəli şəxslər olan sensorlar tərəfindən 5 il müddətinə seçi-

lirdilər. Hər 5 ildən bir senatorların siyahısı nəzərdən keçirilirdi. Faktiki surətdə senatorluq ömürlük idi.

Senatın iclasını çağırmaq və ona sədrlik etmək hüququ konsullara, pretorlara və xalq tribunlarına aid idi. Sədr müzakirə edilən məsələnin həllində mühüm rol oynayırdı.

Senatın səlahiyyəti çox geniş idi. Onun razılığı olmadan qanunvericilik, maliyyə, hərbi və s. kimi mühüm məsələlər həll edilə bilməzdi. Senturiya yığıncağında müzakirə edilməli olan hər cür qanun layihəsi əvvəlcə Senat tərəfindən bəyənilməli idi. Bu qayda, həmçinin vəzifəli şəxslərin seçilməsində də tətbiq edilirdi. Bir qayda olaraq Xalq yığıncağı müzakirə edilən məsələlərdə Senatın rəyini əsas götürürdü. Qədim Romada belə bir qayda müəyyən etməkdə məqsəd Senatla Xalq yığıncağı arasında narazılıq yaranmasına imkan verməmək idi.

Müəyyən olunmuş qaydaya görə, Senat ali hakimiyyət orqanı sayılan Xalq yığıncağına tabe idi. Lakin təcrübədə bu qayda çox zaman pozulurdu. Xalq yığıncağının qul sahiblərinin mənafeyinə azacıq da olsa uyğun gəlməyən qərarları Senat tərəfindən etibarsız elan edilirdi. Bundan əlavə, Senatın səlahiyyəti o qədər geniş idi ki, qul sahiblərinin hakimiyyəti üçün təhlükə yaranan fəvqəladə vəziyyət baş verən zaman o, ölkədə müvəqqəti olaraq hərbi diktatura yaradırdı. Bu halda Senatın qərarına uyğun olaraq konsullardan biri qeyri-məhdud səlahiyyətə malik olan diktator elan edilirdi. Diktator öz fəaliyyəti üçün heç kəsin qarşısında məsuliyyət daşımırdı.

Qanunvericilik fəaliyyətindən başqa, Senatın səlahiyyətinə bu məsələlər daxil idi: abadlıq və ictimai təhlükəsizlik haqqında ümumi qərarlar vermək, əyalətlərin idarə olunması, yol çəkilməsi haqqında inzibati tədbirlər görmək, dövlət büdcəsini tərtib etmək,

vergilər müəyyən etmək, pul kəsdirmək, xarici dövlətlərlə müqavilələr bağlamaq və s.

Qeyd etdik ki, Romada mərkəzi hakimiyyət orqanlarından biri də Xalq yığıncağı idi. Qədim Roma quldarlıq cəmiyyətində siyasi əhəmiyyətə malik olan 3 cür xalq yığıncağı mövcud idi. Onlar senturiyalar, triblər və kuriyalar üzrə xalq yığıncağı idi. Senturiya yığıncaqları təsis edildikləri ilk dövrlərdə ancaq hərbi vahidlər sayılırdı. Ona görə ki, ordu senturiyalar əsasında təşkil edilirdi.

Senturiya yığıncağının səlahiyyətinə qanun layihələrini qəbul etmək, yaxud təxirə salmaq, konsullar, pretorlar və senzorlar kimi yüksək magistratları seçmək və magistratlar tərəfindən ağır cəzalara məhkum olunmuş şəxslərin şikayətlərinə baxmaq daxil idi.

E.ə. III əsrdən senturiya yığıncaqlarının səlahiyyəti məhdudlaşdırılır. Onun hesabına trib yığıncaqlarının hüququ genişləndirilir. Senturiya yığıncağına nisbətən trib yığıncaqları bir qədər demokratik idi. Çünki orada varlı, yaxud kasıblığından asılı olmaya-raq siyasi cəhətdən tamhüquqlu bütün əhali kütləsi iştirak edə bilərdi. Trib yığıncaqlarında qanun layihələrinə baxılırdı, plebey tribunları, onların köməkçiləri və bir sıra başqa vəzifəli şəxslər seçilirdilər. Hər tribin bir səsi var idi.

Xalq yığıncaqları ibadət və dini ayinlərin icra olunması ilə başlayırdı. Bundan sonra irəli sürülən təklif elan edilirdi. Təklifi müzakirə, ona düzəliş və əlavə etmək olmazdı. Buna görə də məsələ elan olunan kimi səsvermə başlanırdı. Beləliklə, xalq təklif edilən məsələyə ancaq passiv surətdə səs verirdi.

Qədim Romada mərkəzi hakimiyyət orqanlarından biri də magistratura idi. Magistratura təqribən "rəislik" mənası verən "magister" sözündən olub, Qədim Roma cəmiyyətində yüksək dövlət vəzifələrinə deyilirdi. Yüksək vəzifə sahibləri isə magistratlar ad-

lanırdı. Romada 2 növ magistratura mövcud idi. Onlardan biri fövqəladə magistratura idi ki, bura diktator daxil idi. İkincisi adi magistratura idi.

Beləliklə, Roma quldarlıq cəmiyyətində tam hökmran olan Senatın tərkibi ancaq zadəganlardan ibarət olduğuna görə Roma dövləti aristokratik respublika formasında idi.

3. ROMA DÖVLƏTİNİN İMPERİYA DÖVRÜ

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, Roma imperiyası tarixinin 2 dövrə bölünməsi qəbul edilmişdir: 1) prinsipat dövrü; 2) dominat dövrü. "Prinsipat" sözü prinseps-senatus adından götürülmüşdür, yəni «birinci senator» deməkdir. Bu titulu Senatdan ilk dəfə Oktavian Avqust senatorların siyahısında birinci olduğuna və beləliklə də Senatın iradəsini istiqamətləndirərək onun iclaslarında birinci çıxış etmək hüququna malik olduğuna görə almışdı. "Dominat" sözü isə "dominus" sözündəndir, "cənab" deməkdir.

Prinsipat vaxtı (e.ə. I – III əsrlər) Romada respublika dövründə olan bütün magistraturalar və xalq yığıncağı saxlanılmışdı. Lakin onların səlahiyyəti ciddi surətdə məhdudlaşdırılmışdı. Ona görə ki, dövlətə geniş səlahiyyətə malik olan imperator-prinseps başçılıq edirdi. Beləliklə, prinsipat dövründə Romada imperator hakimiyyəti ilə yanaşı, respublika dövlət orqanları da fəaliyyət göstərirdi.

İmperatorun səlahiyyətinə müharibə və sülh məsələsini həll etmək, ordu üzərində ali baş komandanlıq etmək, dövlətin torpaq fondu üzərində sərəncam vermək, Misir, Suriya, İspaniya və bu kimi imperator əyalətlərini bilavasitə, qalanlarını isə Senat vasitəsilə idarə etmək, bütün mülki işlər üzrə ali yurisdiksiyanı həyata keçirmək, vəzifəli şəxslərin işlərinə qarışmaq, Senata sədrilik etmək kimi məsələlər aid idi. İmpera-

tor qanunvericilik hakimiyyətini Senat vasitəsilə həyata keçirirdi.

Doğrudur, qanunvericilik Senata aid idi. Lakin əslində onun bu hüququ da imperatora keçmişdi. Belə ki, o öz yaxın adamlarından 20 nəfərdən ibarət Xüsusi Şura təşkil etmişdi. "İmperator dostları" adlanan həmin şurada mühüm dövlət məsələləri müzakirə edilirdi. Həmin məsələlər sonra formal surətdə Senatın təsdiqinə verilirdi. Prinsipat zamanı xalq yığıncaqları çox nadir hallarda çağırılırdı. Onlarda ancaq Senat tərəfindən bəyənilmiş Roma şəhərinə aid olan məsələlər müzakirə edilirdi. Senatın təyin etdiyi magistratlar da formal surətdə Xalq yığıncağında təsdiq olunurdu. II əsrdən sonra Senat qanunvericilik sahəsindəki formal səlahiyyətini itirir. O, imperator yanında fəaliyyət göstərən bir məşvərətçi orqana çevrilir. Beləliklə, artıq II əsrdən etibarən imperatorun qərarı qanun qüvvəsinə malik idi.

Əvvəllər imperator hakimiyyəti irsi deyildi. O, Senat tərəfindən seçilirdi. Lakin bu seçilmə formal xarakter daşıyırdı. Ona görə ki, hər bir imperator hələ sağ ikən oğlanlarından özünə varis təyin edirdi. İmperatorun ölümündən sonra varisin taxt-taca sahib olması həll edilirdi.

Prinsipat dövründə mühüm vəzifələrdən biri də pretoriya prefekti adlanan imperator qvardiyasının başçısı idi. O, prinsepsin müavini sayılmaqla III əsrdən etibarən eyni zamanda dövlət məmurlarının üzərində nəzarət etmək və apellyasiya qaydasında mülki və cinayət işlərinə baxmaq funksiyalarını da icra etməyə başlayır.

İmperator sarayındakı ən mühüm ali dövlət idarə orqanlarından biri də maliyyə, hüquq və s. şöbələrə malik olan dəftərxana idi. Prinseps hakimiyyətinin əsas dayağı ordu və tədricən Senat xəzinəsini sıxışdıran fisk deyilən imperator xəzinəsi idi. Bu xəzinəyə

istila olunmuş əhalidən alınmış xərac, vergilər və s. daxil olurdu. Prinsipat dövründə maliyyə və hərbi idarələrin inkişafına xüsusi fikir verilir. Əhalidən müxtəlif növlü külli miqdarda vergiləri toplamaq işi ilə çoxlu dövlət məmurları məşğul olurdu.

Beləliklə, dövlət mexanizminin təşkili baxımından prinsipat monarxiya dövrü kimi qiymətləndirilməlidir. Prinsipat vaxtı respublika idarə üsulu ilə örtbasdır edilən monarxiya III əsrin axırında son imperiya dövründə qəti surətdə rəsmiləşdirilir.

Qeyd etdik ki, dominat Roma imperiyasının II dövrünü təşkil edir. Roma dövləti imperator hakimiyyətinin həddindən artıq güclənməsi ilə xarakterizə edilir. Qeyri-məhdud imperator hakimiyyətinin yaranması Roma quldarlıq cəmiyyətinin dərin böhrana uğramasının nəticəsi olmuşdur. Belə ki, ağır istismar zülmündən səbir kasası dolmuş asılı kolonlar və təhkimli qulların kütləvi surətdə artan narazılıq hərəkətindən, habelə imperiyanı məhv etməyə çalışan "barbarlıq" hücumundan qorxuya düşən qul sahibləri özlərinin hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün daha ciddi rejim yaratmaq qərarına gəlirlər. Xalq kütləsinin narazılıq hərəkəti həm Romanın özündə və həm də onun əyalətlərində başlamışdı.

Dominat dövrü imperator Diokletianın adı ilə bağlıdır. Dominat zamanı Roma imperiyasında mərkəzi idarəçiliyi imperator tərəfindən təyin olunmuş məmurların başçılıq etdiyi idarələr həyata keçirirdilər. Belə idarələrdən biri Dövlət Şurası idi. Dövlət Şurasının vəzifəsi müzakirə ediləcək mühüm məsələlərin və təsdiq üçün imperatora təqdim olunacaq qanunların layihəsini hazırlamaqdan ibarət idi.

Mərkəzi dövlət orqanları sistemində Nazirlər Kabinəsi və Saray Nazirliyi mühüm rol oynayırdı. İmperatorun təyin etdiyi generalın başçılıq etdiyi hərbi idarəçilik də böyük əhəmiyyətə malik idi. Dominat

vaxtı Roma quldarlıq dövlət aparatı həddindən artıq şişirdilmişdi. Dövlət məmurlarına yüksək zəhmət haqqı, bir çox üstünlüklər və xüsusi geyim forması verilir.

Dövlət idarəçiliyini daha operativ surətdə həyata keçirmək məqsədilə Roma imperiyası 2 hissəyə bölünmüşdü. Vahid Roma imperiyasının qərb hissəsinin mərkəzi Roma şəhəri, şərq hissəsininki isə Konstantinopol idi. Bu hissələrin hər birinin başında imperatorun təyin etdiyi avqustlar dururdular. Roma imperiyasının hər bir hissəsi də, öz növbəsində, diosezlərə, əyalətlərə, dairələrə və s. kimi daha kiçik inzibati ərazi vahidlərinə bölünmüşdü.

Roma imperiyasının müxtəlif sahəsi sayılan qərb və şərq hissələrinin hər biri 395-ci ildə müstəqil dövlətə çevrilir. Qüdrətli Roma imperiyasının parçalanmasından yaranmış qərb və şərq dövlətləri bir müddət yaşamaqda davam edirlər. Lakin quldarlıq cəmiyyəti ziddiyyətlərinin kəskinləşməsi, habelə almanlar, hunlar və digər barbarların aramsız yürüşləri Roma dövlətinin süqutunu sürətləndirir. Əsarət altına alınmış xalqlardan təşkil edilmiş muzdlu ordunun da Roma dövlətinin dağılmasında az rolu olmamışdır. Roma quldarlıq dövlətinin dağılması prosesi alman xalqlarından yaradılmış Roma muzdlu ordusunun başçısı Odoakrın 476-cı ildə etdiyi dövlət çevrilişi nəticəsində başa çatır.

Beləliklə, antik dünyanın ən qüdrətli dövləti olan Roma imperiyası xarici işğalçıların zərbəsi altında məhv olur. Bununla da Qərbi Roma imperiyasının adı tarix səhnəsindən silinir. Şərqi Roma imperiyası ərazisində isə məşhur Bizans dövləti meydana çıxır.

4. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Qeyd etməliyik ki, Roma hüququ dünya hüququ tarixinə antik mədəniyyətin inkişafında müstəsna rol oynamış və müasir dövrün bir sıra ölkələrinin hüquq sisteminin əsasını qoymuş hüququn ən mükəmməl forması kimi daxil olmuşdur.

Roma hüququ uzun inkişaf yolu keçmişdir. Onun tarixinin dövrləşdirilməsi Roma dövlətinin inkişaf tarixinin dövrləşməsi ilə tam şəkildə üst-üstə düşür.

Ən qədim dövrün hüququ olan kvirit hüququ qapalılığı, məhdud səlahiyyət sahəsi və lazımınca inkişaf etməməsi ilə səciyyələnirdi. O, məhdud ərazidə qüvvədə olmaqla yerli əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövrün hüququ dinlə üzvi surətdə bağlı idi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Romada hüququn dindən ayrılması prosesi hüququn inkişafının ilkin mərhələsində başlamışdı. Hüququn formalizm kimi səciyyəvi xüsusiyyətini də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Belə ki, bu və ya digər əqdlərin bağlanması xüsusi mərasimə əməl edilməsiylə müşayiət olunmuşdur. Kvirit hüququnun mühüm xüsusiyyəti onun kazuallığı olmuşdur. Kvirit hüququ konkret məhkəmə qərarlarından yaranmışdı. Bundan əlavə, kvirit hüququ ancaq Roma vətəndaşlarına şamil olunurdu.

Bu dövr hüququnun mənbələri siyahısında adət hüququ üstün əhəmiyyətə malik idi. Güman edilir ki, Roma xalqının adətləri ilə yanaşı, plebeylərin də hüquqi adətlərinin sistemi mövcud olmuşdur.

Romanın bütün tarixi ərzində aşağıdakı hüquq ifadələri formaları, yəni mənbələri olmuşdur:

1. adət hüququ;
2. qanunlar bunlara aiddir: respublika dövründə Xalq yığıncağının qərarları, prinsipat dövründə Senatın qərarları və mütləq monarxiya dövründə imperator konstitusiyaları;

3. magistratların ediktləri, yeni əmrləri;

4. hüquqşünasların fəaliyyəti.

İmperator Yustinianın məcəlləsində yazılı və şifahi hüquq arasında fərq göstərilmişdir. Yazılı dedikdə, hakimiyyət orqanları tərəfindən verilən və müəyyən formada qeyd olunan qanunlar və başqa normalar başa düşülürdü. Şifahi hüquq dedikdə isə, bu, təcrübənin özündə yaranırdı və ona riayət edilirdi. Əgər norma təcrübənin özündə yaranırdısa və dövlət tərəfindən tanınmır və müdafiə edilmirdisə, belə qaydalar adi adətlər şəklində qalırdı. Əgər belə qaydalar dövlət tərəfindən tanınıb və müdafiə edilirdisə, bu, hüquqi adətlər şəklini alırdı.

XII Cədvəl qanunlarından başqa, Roma hüququnda bir sıra başqa qanunlar da böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Məsələn: Peteli qanunu, Akvili qanunu, Falside qanunu və s.

Roma hüququnun inkişafının klassik dövrü imperator qanunvericiliyinin təşəkkülü və onun hüququn mühüm mənbəyinə çevrilməsi ilə əlamətdar olmuşdur. Konstitusiyaya adlanan imperator aktları 4 növdən ibarət idi:

1. ediktlər – imperatorun xalq üçün elan edilən və ümumi müddəalardan ibarət olan qərarları;

2. mandatlar – əyalətlərin hökmdarlarına ünvanlandırılan təlimatlar;

3. dekretlər – imperatorun özünün baxdığı işlər üzrə verdiyi məhkəmə qərarları;

4. reskriptlər – magistratların və xüsusi şəxslərin hüquqi suallarına imperatorun cavabları.

Qədim Roma imperiyasının süqutundan sonra geniş vüsət almış Roma hüququnun sistemləşdirilməsi müstəsna dərəcədə mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bizans imperatoru Yustinianın tapşırığı ilə görkəmli hüquqşünas Tribonian və başqaları tərəfindən 528 – 534-cü illərdə nəticəsi bir sıra iri topluların

tərtib edilməsi olan, sonradan isə yeni normaların, o cümlədən Yunan və Şərq hüququnun daxil edildiyi məcəllələşdirmə işləri aparılmışdır. XII əsrdə bu toplular Yustinianın vahid Qanunlar Külliyyatı kimi çıxış etməyə başlamışdır. Külliyyat aşağıdakı əsas hissələrdən ibarət olmuşdur: 1) Yustinian institusiyaları; 2) Digestlər (Pandektlər); 3) Yustinian Məcəlləsi; 4) Novellalar.

Yuxarıda qeyd etmişik ki, Roma dövlətinin hüququ ən qədim dövrdə qüvvədə olan hüquqi adətlərə, XII Cədvəl qanunlarına əsaslanırdı və bu hüquq ancaq Roma vətəndaşlarına tətbiq edilən kvirit hüququ olmuşdur. Şəxsdə hüquq qabiliyyətinin olmasını 3 şərt (status) müəyyən etmişdir. Bu, azadlıq, vətəndaşlıq və ailə statusları olmuşdur.

Romanın bütün inkişaf prosesində ayrı-ayrı hüquq sahələri də mövcud olmuşdur. Mülkiyyət hüququndan danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, mülkiyyət hüququ şəxsin mülkiyyət üzərində tam müstəsna sahiblik, ondan istifadə və onun üzərində sərəncam vermək hüququnu özündə əks edirdi. Roma hüquqşünasları mülkiyyət və sahibliyi fərqləndirirdi. Tarixən sahiblik mülkiyyət hüququndan əvvəl gəlirdi. Bu, Roma hüquqşünasları tərəfindən şəxsin əşya üzərində faktiki hökmranlığı kimi başa düşülürdü. Sərəncam hüququna görə isə torpaq sahəsinin sahibi sərəncam vermək hüququ ilə məhdudlaşırdı. Onun torpaq sahəsini satma, dəyişmə, bağışlama hüququ var idi. Ailənin əmlakı üzərində sərəncam vermək hüququna malik olan ev sahibi istisna təşkil edirdi.

Roma Respublikasının çiçəkləndiyi dövrə nisbətən geniş inkişaf etmiş öhdəlik hüququ ən qədim dövrdə hələ bir o qədər də inkişaf etməmişdi. Öhdəlik hüququ müəyyən hərəkətləri etməyə məcbur edirdi və onları yerinə yetirməmək üstündə əmlak məsuliyyətini müəyyənləşdirirdi. Öhdəlik münasibətlərinin bir

mühüm cəhəti də onların birtərəfli səciyyə daşması idi. Kvirit hüququnda öhdəliklərin 2 növü məlum idi: müqavilələrdən əmələ gələn öhdəliklər və deliktərdən irəli gələn öhdəliklər.

XII Cədvəl qanunlarına görə, Roma patriarxal ailəsinə pater familias başçılıq edirdi. O, özünün bütün ailə üzvləri üzərində böyük hakimiyyətə malik idi. Qadın əvvəlcə qız, ərə getdikdən sonra isə arvad kimi müvafiq surətdə atanın, sonra isə ev sahibinin və ya əgər müstəqil statusa malik idisə, ərini hakimiyyəti altında olurdu. O, qan qohumları ilə əlaqələri tam kəsərək ərini ailə üzvləri ilə qohumluq əlaqəsinə girirdi. Onun əmlak üzərindəki bütün hüquqları da ərinə keçirdi. Ər və ya ev sahibi onu hətta köləliyə verə və öldürə bilərdi.

Nikah hər iki ailə başçısının və nikaha daxil olanların razılığı ilə bağlanırdı. Nikah yaşı qadınlar üçün 12 yaş, kişilər üçün isə müayinə yolu ilə müəyyən edilmişdi.

Klassik dövrdə mülki hüquq xeyli inkişaf etdi. Belə ki, mülki hüququn dəqiq surətdə əşya və öhdəlik hüququna bölgüsü aparılmışdı. Bundan başqa, klassik dövr hüququnun xüsusiyyəti cinayət hüququnun xeyli inkişaf etməsindən və müstəqil sahəyə çevrilməsindən ibarət idi. Hüquqi terminlərdən cinayət, təqsir, qəsd, ehtiyatsızlıq, xəta kimi anlayışlar işlənib hazırlanmışdır. Belə ki, bu dövrdə əsasən cinayətlərin 4 kateqoriyası var idi: dövləti, dini, mənəvi və şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər. Eyni bir cinayətə görə yuxarı və aşağı təbəqədən olan şəxslərə müxtəlif cəzalar verirdi, yəni cəzalar da silki xarakter almışdı.

MÖVZU: FRANSADA FEODAL DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

P L A N:

1. Frank dövlətinin formalaşması.
2. Fransa feodal dövlətinin yaranması və ictimai quruluşu.
3. Fransa feodal dövlətində mərkəzi və yerli idarəçiliyin təşkili.
4. Hüququn əsas cəhətləri.

1. FRANK DÖVLƏTİNİN FORMALAŞMASI

Qədim zamanlarda Avropada Roma imperiyası ilə qonşuluqda müxtəlif alman tayfaları (alemanlar, anqlar, franklar və b.) yaşayırdı. Qədim almanlarda sabit xarakter daşıyan iri tayfa birlikləri meydana gəlmişdi ki, bunlardan biri də frank ittifaqı idi. Frankların adı ilk dəfə eramızın III əsrinə aid Roma mənbələrində çəkilir. Bu, qədim almanların bir neçə nisbətən qədim tayfalarının birləşməsindən yaranan böyük tayfa ittifaqı idi. Franklar Reyn çayının aşağı və orta axarı boyunca məskunlaşmışdılar. Frankların tayfa başçısı Xlodviq Qərbi Roma imperiyasının süqutundan sonra Qallıyanın işğalına başladı. Qallıyanın mühüm bir hissəsini ələ keçirən Xlodviq bütün frankları öz hakimiyyəti altında birləşdirdi və bununla Frank dövlətinin əsasını qoydu. Merovinqlər nəslindən olan Xlodviq öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək və Qallıyanı tam işğal etmək üçün xristian dininin katolik məzhəbini qəbul etdi.

Frank dövləti öz inkişafında aşağıdakı mərhələləri keçmişdir:

- 1) Merovinqlər dövrü – 486–687-ci illər.

2) Karolinqlər dövrü – 687–843-cü illər.

Frank imperiyası ibtidai – icma quruluşundan birbaşa feodalizm mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Frank cəmiyyətinin sosial strukturu aşağıdakı kimi idi: 1) Feodallar. Bura frank qəbilə əyanları və kral drujinasının üzvləri aid idi. 2) Azad əhali. Bu təbəqəyə azad franklılar və azad romalıları daxil idi. 3) Yarımazad əhali – litlər və kolonlar bu təbəqəni təmsil edirdi. 4) Qullar.

Frank dövlətində əhalinin əsas kütləsini icma üzvləri olan kəndlilər təşkil edirdi. Qəbilə icmasının dağılması ilə əlaqədar olaraq yaranan qonşu icmalar – markalar xüsusi mülkiyyətin inkişafında mühüm rol oynadı. Belə ki, azad franklarda yeni torpaq mülkiyyət forması olan allod meydana gəldi. Allod sərbəst surətdə özgəninkiləşdirilə bilən və irsən keçən torpaq mülkiyyəti idi. Frank dövlətində feodal münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar feodal mülkiyyət formalarında dəyişikliklər baş verdi. Müəyyən mükəlləfiyyətləri yerinə yetirmək şərti ilə torpaqsız və kiçik torpaq sahəsi olan kəndlilər prekari və kommendasiya qaydasında özlərinə hamı axtarmağa məcbur oldular. Prekari qaydasına görə, kəndli ağa torpağından müvəqqəti və ya irsən istifadə edərkən öz şəxsi azadlığını itirmirdi. Kommendasiya qaydası müəyyən şərtlər daxilində həyata keçirilirdi və bu zaman kəndli torpaqla yanaşı şəxsi azadlığını da itirirdi. Karl Martell süvari qoşunu gücləndirmək məqsədilə hərbiçilərə torpaq mülkiyyəti payladı. Hərbi xidmət müqabilində verilən bu torpaq sahibliyi benefisiya adlanırdı. Yarımazad əhali təbəqəsinə aid litlər öz ağalarından şəxsi və maddi cəhətdən asılı olmalarına baxmayaraq müqavilə bağlaya və məhkəmədə öz mənafeələrini müdafiə edə bilərdilər.

Frank dövlətində köləlik klassik xarakter daşı-mırdı. Qullardan adətən ev təsərrüfatında istifadə olunurdu.

Frank dövlətinə kral başçılıq edirdi. O, dövlət idarəçiliyinin bütün funksiyalarını öz əlində cəmləş-dirmişdi. Dövlətin idarə olunmasında Kral Şurası da mühüm rol oynayırdı. İri feodal əyanları və ruhani-lərdən təşkil olunmuş bu şuranın razılığı olmadan kral mühüm qərarlar qəbul edə bilməzdi.

Dövlət idarəçiliyi bütünlüklə kral sarayında cəmləşmişdi. Kral sarayındakı mühüm vəzifələrdən biri mayordom hesab olunurdu. O, kral təsərrüfatını idarə edir, vergi məsələlərinə baxır və ordu komandanı sayılırdı. Mayordomların kral hakimiyyətini sıxışdır-ması ilə əlaqədar Karolinqlər dövründə bu vəzifə ləğv olundu. Bundan əlavə, sarayda kral idarəçiliyinin müxtəlif sahələrinə rəhbərlik edən saray qrafı, refe-rendari, kamerari, marşal, pfalsqraf, arxikapellan kimi vəzifələr də mövcud idi.

Ölkə ərazisi dairələrə, dairələr yüzlüklərə, yüzlüklər isə markalara (icmalara) bölünürdü. Bir ne-çə dairə (paqi) hersoqluq təşkil edirdi. Dairələrə qraf, yüzlüklərə yüzbaşı (vikari) rəhbərlik edirdi. Marka-larda icra özünüidarəetməsi mövcud idi.

Ali məhkəmə hakimiyyəti krala məxsus idi. İlk dövrde əsas məhkəmə orqanı yüzlük və icma məhkə-mələri sayılırdı. Tədricən məhkəmə hakimiyyəti feo-dalların əlində cəmləşməyə başladı. Bununla əlaqədar olaraq məhkəmə prosesini Tunqinin sədrliyi ilə seçki-li Rahinburqlar keçirməyə başladılar.

2. FRANSA FEODAL DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ İCTİMAİ QURULUŞU

Bizim eradan əvvəl 58 – 51-ci illərdə Yuli Seza-rın fəth etməsi ilə başlanan Roma hakimiyyəti 500

ildən artıq davam etmişdir. V əsrin axırlarında Romanı süqut etdirən german tayfalarının franklar qolu krallıq yaradırlar. Böyük Karlıın ölümündən sonra parçalanan imperiyanın bir hissəsində 843-cü ildə Qərbi Frank dövləti təşkil edildi ki, bu da X əsrdən etibarən Fransa adlanmağa başlandı. 987-ci ildə Fransada Karolinqlər sülaləsi başa çatdı və Quço Kapetan kral seçildi. O vaxtdan XVIII əsrin sonuna qədər Fransada Kapetinqlər sülaləsi hökmranlıq etdi. X əsrdə Fransa krallığında feodal münasibətlərinin bərqərar olması ilə nəticələnən ictimai-iqtisadi proses başa çatdı.

Fransanın feodal dövlət tarixi müvafiq olaraq aşağıdakı dövrlərə bölünür:

I. Senyorluq monarxiyası dövrü (IX–XIII əsrlər).

II. Silki-nümayəndəli monarxiya dövrü (XIV–XV əsrlər).

III. Mütləq monarxiya dövrü (XVI–XVIII əsrlər).

Hər bir dövrün istər dövlət idarəçiliyi, istərsə də ictimai quruluş baxımından öz xüsusiyyətləri mövcud idi.

Senyorluq monarxiyası dövründə Fransada feodal münasibətləri sürətlə inkişaf edir və siniflər formalaşdı. Fransa dövlətində baş verən ictimai dəyişikliklər nəticəsində qraf, baron və hersoq adlanan feodallar (torpaq sahibləri) yarandı. Yuxarıda adı çəkilən torpaq sahibləri feodal nərdivanının müxtəlif pillələrində dururdular. Onlar bir-birindən əmlak senzinə, cəmiyyətdəki hüquqi vəziyyətinə və kralla olan münasibətlərinə görə seçilirdilər. Ölkədə ən iri feodal kral sayılırdı. O, ali hakim idi və orduya başçılıq edirdi. Kral hersoq və qrafların senyору idi. Hersoq və qrafların vassalları isə baronlar sayılırdı, onların da vassalları cəngavərlər idi. Deməli, eyni feodal həm senyor, həm də vassal ola bilərdi. Fransa feodal dövlətində vassallar yalnız öz senyorlarına tabe olurdu. Bu

isə Fransada “vassalının vassalı mənim vassalım deyil” qaydasının mövcud olması demək idi. Senyorla vassal arasında münasibətlər müqavilə əsasında qurulurdu. Hər bir feodal öz torpaqlarını daha çox vassallara paylamağa çalışırdı. Çünki feodalın nüfuzu vassallarının sayı ilə müəyyən olunurdu.

Krallar qrafları ölkənin müxtəlif ərazilərinə, qraflıqlara öz nümayəndəsi kimi göndərirdilər. Onlar əhalidən vergi yığır, məhkəmələrə başçılıq edir və digər vəzifələri həyata keçirirdilər.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, kral, qraf, hersoq, baron və cəngavərlər feodal sinfini təşkil edirdilər.

Ölkədə əsas istehsalçı sinif kəndlilər hesab olunurdu. Kəndlilər özləri də iki qrupa bölünürdü: servlər və villanlar. Kəndlilərin əksər hissəsini təşkil edən servlərin vəziyyəti daha ağır idi. Onlar feodallardan şəxsi irsi asılılıqda idilər. Servlər can vergisi (şevaj) verir, biyara gedirdilər. Feodal istədiyi vaxt bu mükəlləfiyyətləri artırmağa bilərdi.

Kəndlilərin digər qrupunu təşkil edən villanlar isə şəxsən azad idilər. Onların yerinə yetirdikləri mükəlləfiyyətlər və vergilərin həcmi dəqiq müəyyən edilmişdir.

Fransada şəxsən asılı olan kəndlilər məcburən müəyyən vəzifələr daşıyırdılar ki, buna da banalitet deyilirdi. XIII əsrdən başlayaraq Fransada feodal torpaq sahibliyinin yeni forması olan senziva inkişaf etdi. Senziva torpaq sahibliyinə əsasən kəndli torpağın mülkiyyətçisi hesab olunurdu və yalnız torpaqdan istifadə etdiyinə görə qəti müəyyən olunmuş illik haqq – senz ödəyirdi.

XIV–XV əsrlərdən etibarən əmtəə istehsalının artması, ticarətin inkişafı nəticəsində şəhərlərin siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti artmağa başladı. Bu proseslər Fransada üç silkin – ruhani, zadəgan və şəhərlilə-

rin formalaşmasına səbəb oldu. Ruhani və zadəganlar imtiyazlı silk hesab olunurdu.

XVI əsrin əvvəllərində Fransada kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ictimai quruluşda bir sıra dəyişikliklər baş verdi və burjua sinfi təşəkkül tapdı. Bu proses kəndlilərə də öz təsirini göstərdi. Belə ki, onların içərisindən varlı fermerlər, kapitalist icarədarları təbəqəsi meydana gəldi. Kəndlilərin müəyyən hissəsi ehtiyac üzündən şəhərə üz tutmağa məcbur olurdu.

3. FRANSA FEODAL DÖVLƏTİNDƏ MƏRKƏZİ VƏ YERLİ İDARƏÇİLİYİN TƏŞKİLİ

Senyorluq monarxiyası dövründə ölkə bir neçə müstəqil feodal sahibliklərindən ibarət idi. Kral hakimiyyəti güclü deyildi. XII əsrdən başlayaraq taxtacının böyük oğula irsən keçməsi qaydası müəyyən olundu. Məhz bu dövrdən etibarən ölkənin vahid dövlət halında birləşdirilməsi meyilləri gücləndi. Bu prosesə vassalların hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması uğrunda şəhərlərin mübarizəsi də böyük təsir göstərdi. Kral hakimiyyətinin daha da güclənməsində Kral IX Lüdovikin islahatları mühüm rol oynadı. O, üç mühüm islahat – məhkəmə, hərbi və pul islahatı keçirdi. 1260-cı ildə xüsusi məhkəmə orqanı olan parlament yaradıldı. Peşəkar hüquqşünaslardan ibarət olan parlament Fransanın ali məhkəmə orqanı oldu. Ağır cinayətlər senyorluq məhkəmələrinin səlahiyyətindən alınaraq kral məhkəmələrinin yurisdiksiyasına verildi.

Hərbi islahata əsasən muzdlu qoşun yaradıldı.

Pul islahatına görə isə ölkədə vahid pul sistemi tətbiq olunmağa başladı.

Feodal pərakəndəliyi dövründə mərkəzi hakimiyyət orqanları sistemində kral kuriyası (Böyük Şura) mühüm rol oynayırdı. Bu orqan kral vassallarının yığıncağı hesab olunurdu və burada siyasi, maliyyə, məhkəmə məsələləri müzakirə olunurdu.

Digər bir orqan kral sarayı idi. Bu orqan ayrı-ayrı saray xidmətçilərindən (ministeriallardan) təşkil olunmuşdu. Burada aşağıdakı vəzifəli şəxslər mövcud idi:

- seneşal – kral sarayının başçısı;
- konnetabl – kralın süvari dəstəsinin başçısı;
- kansler – kral dəftərxanasını idarə edən şəxs;
- palatin – kral xəzinəsini idarə edən şəxs və s.

Silki nümayəndəli monarxiya dövründə Fransa-nın dövlət quruluşunda bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Belə ki, 1302-ci ildə silki-nümayəndəli orqan olan Baş ştatlar çağırıldı. Baş ştatların çağırılmasına ciddi iqtisadi çətinliklər və kralla Roma papası arasında baş vermiş münaqişələr səbəb oldu. Bu orqanın əsas vəzifəsi vergiləri müəyyən etmək idi və onun razılığı olmadan kral vergiləri müəyyən edə bilməzdi. Baş ştatlarda üç silk – ruhani, zadəgan və şəhərlilər təmsil olunurdu və hər silk bir palata təşkil edirdi. Baş ştatların çağırılması və müzakirəyə çıxarılacaq məsələlər kral tərəfindən müəyyən edilirdi. Bütün məsələlər hər palatada ayrı-ayrılıqda müzakirə edilir və qərarlar sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunurdu. Hər silk bir səsə malik idi.

1357-ci ildə qəbul edilmiş “Böyük mart” Ordonansına görə Baş ştatların rolu xeyli genişləndi. Belə ki, Baş ştatlar artıq kralın istəyi ilə deyil, özünün təşəbbüsü ilə çağırılmağa başladı. Bu orqan nəinki yeni vergiləri müəyyən edirdi, həmçinin hökumətin xərcləri üzərində nəzarəti həyata keçirməyə başladı. Sülh və müharibə məsələləri Baş ştatların razılığı ilə həll olu-

na bilərdi. Onlar kralın xüsusi müşavirlərini təyin edirdilər.

Mütləq monarxiyanın yaranması ilə əlaqədar olaraq Baş ştatlar öz əhəmiyyətini itirməyə başladı.

Silki-nümayəndəli monarxiya dövründə mərkəzi idarəçilik sistemində başlıca orqan kimi kral kuriyası əsasında yaradılmış Dövlət Şurası (Böyük Şura) mühüm rol oynayırdı. Bu orqan məşvərətçi xarakter daşıyırdı, idarəçiliyin ayrı-ayrı sahələrinə rəhbərlik və nəzarət edirdi. Hesablama palatası ali maliyyə orqanı hesab olunurdu. Məhkəmə funksiyasını parlament həyata keçirirdi. Paris parlamenti, həmçinin qanunvericilik sahəsində də mühüm səlahiyyətlərə malik idi. Belə ki, kral tərəfindən qəbul edilən qərarlar parlamentdə qeydiyyatdan keçdikdən sonra icra olunurdu. Parlamentin remonstrasiya hüququ var idi, yeni kral tərəfindən qəbul edilən qərarlar ölkə qanunvericiliyinin prinsiplərinə uyğun gəlmədikdə parlament həmin sənədləri qeydə almaqdan imtina edə bilərdi. Həmin sənədlərin qeydiyyatı zamanı kralın şəxsən iştirakı parlamenti bu hüquqdan məhrum edirdi.

Mütləq monarxiya dövründə icraedici, qanunverici və məhkəmə hakimiyyəti krala məxsus idi. 1614-cü ildə kral hakimiyyəti ilahiləşdirildi və dövlət kralın şəxsiyyəti ilə eyniləşdirildi. Bu dövrdə kralın şəxsi məmurları hesab olunan dövlət katiblərinin rolu xeyli artdı. Onlar idarəçiliyin müxtəlif sahələrinə rəhbərliyi həyata keçirirdilər. Mərkəzi idarəçilikdə yüksək vəzifələrdən biri dövlət büdcəsi və maliyyə məsələləri ilə məşğul olan baş nəzarətçi vəzifəsi idi. O, həmçinin vəzifəli şəxslərin fəaliyyətini də yoxlayırdı.

Mütləqiyyət dövründə idarəetmə orqanları arasında ali məşvərətçi orqan olan kral şurası mühüm rol oynayırdı. Bu dövrdə kral məhkəmələri ilə yanaşı, senyorluq, şəhər, kilisə, habelə xüsusi (hərbi, dəniz, gömrük) məhkəmələr fəaliyyət göstərirdi. Məhkəmə

sistemində kral məhkəmələri geniş səlahiyyətə malik idi. Ümumi kral məhkəmələri prevotstva, balyaj və parlament məhkəmələrindən ibarət idi.

YERLİ İDARƏÇİLİK

Feodal pərakəndəliyi dövründə yerli idarəçilik sistemi bir sıra xüsusiyyətlərinə görə Frank monarxiyası dövründə mövcud olan idarəçiliyə uyğun idi. Ölkə ərazisi vilayətlərə bölünmüşdü. Vilayətlərə rəhbərliyi kral tərəfindən təyin edilən dairə rəisləri – prevolar həyata keçirirdilər. Kəndlərdə onların köməkçiləri serjant, şəhərlərdə isə mayor adlanırdı. XII əsrdə bir neçə dairəni özündə birləşdirən daha böyük ərazi vahidi – balyajlar yaradıldı. Balyajları kral tərəfindən təyin edilən balya idarə edirdi. Prevo və balyalar yerlərdə kral üçün vergilər yığır, kral qanunlarının icra olunmasına nəzarət edir və məhkəmə işlərinə baxırdılar.

Silki-nümayəndəli monarxiya dövründə mərkəzləşmə prosesi ilə əlaqədar olaraq yerlərdə prevo və balyaların fəaliyyəti məhdudlaşdırıldı. Bu dövrdə yeni vəzifələr təsis olundu. Məhkəmə funksiyasını balya tərəfindən təyin edilən leytenantlar həyata keçirməyə başladı. Kral hakimiyyətini möhkəmlətmək məqsədilə yerlərdə qubernator və general-leytenant vəzifələri yaradıldı.

Mütləq monarxiya dövründə qubernatorların səlahiyyəti məhdudlaşdırıldı. Yerli senyorların hakimiyyətini zəiflətmək məqsədilə əyalətlərə intendant adlı xüsusi səlahiyyətli məmurlar göndərildi. Onlar maliyyə, hərbi funksiyaları həyata keçirir, polisə rəhbərlik, fabrik və bankların fəaliyyətinə nəzarət edirdilər.

4. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Erkən frank dövlətində hüququn ilkin mənbəyi adət olmuşdur. Tədricən tayfa adətləri yazılı şəkil almış və hüququn “Barbar pravdaları” adlı yeni mənbəyi formalaşmışdır. Müxtəlif dövrlərdə tərtib olunmuş belə pravdalara Vestqot, Burqundiya, Salix, Ripuar, Aleman, Bavariya, Sakson pravdalarını aid etmək olar.

Bu pravdalardan geniş tətbiq olunanı daha qədim tarixə malik Salix pravdası idi. Salix pravdasında cinayət hüququ və məhkəmə prosesinə aid normalar, əmlak münasibətlərini tənzimləyən müddəalar, həmçinin konkret hüquq pozuntuları və onlara görə tətbiq olunan cəzalar nəzərdə tutulurdu.

X əsrdən etibarən Fransada Barbar pravdalarını yerli adətlər olan kutyumlar əvəz etməyə başladı. Belə kutyumlar ölkənin şimal hissəsində hüququn əsas mənbəyi hesab olunurdu. Ölkənin cənub hissəsində Roma hüququ yayılmışdı. Kral hakimiyyəti gücləndikcə kral fərmanları, ordonansları, ediktləri, əmrləri hüququn əsas mənbələrinə çevrildi. İctimai münasibətlərin tənzimlənməsində kral qanunvericiliyi ilə yanaşı kanonik (dini) hüquq və şəhər hüququ mühüm rol oynayırdı.

Fransada torpaq üzərində mülkiyyət hüququ feodallara məxsus idi. Torpaq mülkiyyətinin aşağıdakı formaları mövcud idi: Allod, benefisiya, feod. Kəndli torpaq sahibliyinin iki növü fərqləndirilirdi: 1) şəxsən asılı kəndlilərin (servlərin) torpaq sahibliyi; 2) şəxsən azad kəndlilərin (villanların) torpaq sahibliyi.

Öhdəlik hüququnun əsasını müqavilələr təşkil edirdi. Bu baxımdan icarə və borc müqaviləsi daha geniş yayılmışdı. Öhdəliyin təmini üsullarından ən əsası girov hesab olunurdu.

Fransada vərəsəliyin iki növü fərqləndirilirdi: 1) qanun üzrə vərəsəlik; 2) vəsiyyəət üzrə vərəsəlik. Ölkənin şimalında qanun üzrə vərəsəlik, cənubunda isə Roma hüququnun təsiri ilə vəsiyyəət üzrə vərəsəlik geniş yayılmışdı.

Cinayət hüququ cinayət anlayışının qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunurdu. Cinayət dedikdə, “dincliyi pozma, yeni feodal quruluşuna, feodal qaydalarına qarşı qəsdlər” başa düşülürdü. Cinayət məsuliyyəti silki mənsubiyyətdən məlum idi: 1) dövlət əleyhinə olan cinayətlər (əlahəzrəti təhqir etmə); 2) din əleyhinə olan cinayətlər; 3) qeyri-rəsmi şəxslər əleyhinə olan cinayətlər. Tətbiq edilən cəzalar silki vəziyyətlə bağlı və son dərəcə amansız idi. Məsələn, əlahəzrəti təhqir etmə, din əleyhinə cinayətlərə görə boynun vurulması, asma, təkərləmə, saqqalama, yandırma, hissələrə parçalama, əridilmiş metalı boğaza tökmə və s. cəzalar tətbiq olunurdu.

Fransada nikah dini mərasim sayıldığından belə münasibətlər əsasən kanonik hüquqla nizama salınırdı. Tərəflərin və valideynlərin razılığı ilə bağlanan nikahda yaş kişilər üçün 13–15, qadınlar üçün isə 12 müəyyən olunmuşdu. Ailəyə ər başçılıq edirdi.

Ölkədə ilkin dövrlərdə məhkəmə prosesi ittiham-edicilik xarakter daşıyırdı. Lakin 1670-ci ildə dərc olunmuş fransız Ordonansına görə, məhkəmə prosesi iki mərhələyə bölündü: birincisi, cinayətkarın gizli axtarışı və onun ifşa olunması üçün zəruri olan istintaq hərəkətlərinin keçirilməsi mərhələsi, ikincisi, məhkəmə danışığı. Sübutların aşağıdakı növlərindən daha çox istifadə olunurdu: 1) müqəssirin və ya cavabdehin etirafı; 2) şahid ifadələri; 3) məhkəmə döyüşü.

MÖVZU: İNGİLTƏRƏDƏ FEODAL DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

P L A N :

1. İngiltərə feodal dövlətinin formalaşması və inkişafı.
2. İdarəetmə sisteminin təşkili.
3. Hüquq sistemi.

I. İNGİLTƏRƏ FEODAL DÖVLƏTİNİN FOR- MALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI.

Qədim zamanlarda Britaniya adasında kelt tayfaları yaşayırdılar. Britaniya adasının adı bu tayfa qrupuna məxsus qədim "britt" sakinlərinin adından götürülmüşdür. Eramızın 43-cü ilində Britaniya Roma imperiyasının tərkibinə qatıldı. Ancaq romalıların bu ərazidə hökmranlığı yerli kelt əhalisinin öz varlığını saxlamasına mane ola bilmədi. IV əsrdə Roma qoşunları yenidən qayıtmaq niyyətilə adanı tərk etdilər. Lakin Roma imperiyasının süqutu buna mane oldu. V əsrdə Britaniyanı alman tayfaları olan anqlar, sakslar və yutlar zəbt etdilər. Keltlərin bir hissəsi məhv edildi, bir hissəsi adanın şimalında məskunlaşaraq müstəqilliyini saxladı, digər bir hissəsi isə almanlara tabe edildi. Həm istilaçılar, həm də yerli tayfalar ibtidai icma quruluşunun dağılması mərhələsində idilər. Tezliklə Britaniya ərazisində 7 anqlo-saks krallığı formalaşdı. 827-ci ildə xarici təhlükənin təsiri altında anqlo-saks krallıqları vahid hakimiyyət altında bir-

ləşməyə məcbur oldular. X əsrdən etibarən bu vahid dövlət İngiltərə adlanmağa başladı.

İngiltərə feodal dövləti öz inkişafında aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

1) Erkən anqlo-saks feodal monarxiyası dövrü (IX–XI əsrlər);

2) Senyorluq monarxiyası dövrü (XI–XII əsrlər);

3) Silki-nümayəndəli monarxiya dövrü (XIII–XV əsrlər);

4) Mütləq monarxiya dövrü (XV əsrin sonu–XVII əsrin ortaları).

İngiltərə feodal dövlətinin bütün dövrlərində siyasi pərakəndəlik mövcud olmamış və bu da güclü kral hakimiyyətinin olması ilə xarakterizə olunmuşdu. İlk dövrlərdə İngiltərədə feodal münasibətləri zəif inkişaf etmişdir. Erkən dövrdə əhali aşağıdakı qruplara bölünürdü: 1) azad əhali – bura qəbilə-tayfa əyanları, icma üzvləri (kərlər) daxil idi; 2) yarımazad əhali–bura yerli kəltlər aid idi; 3) qullar.

Torpaq üzərində baş mülkiyyətçi hüququ krala məxsus idi. Feodallar müxtəlif üsullarla torpağa sahib olurdular. Bunlara kral qramotalarını və məcburi kommendasiyanı misal göstərmək olar. Feodallar sinfinə erlər, kral drujinasının üzvləri aid idi.

Kəndlilərin əsas hissəsini villanlar adlanan təhkimli kəndlilər təşkil edirdi. “Sokmen” adlanan şəxsən azad kəndlilər isə sahibin immunitet dairəsində yaşayırdılar.

İngiltərənin normandlar tərəfindən işğalı onun ictimai-siyasi inkişafına güclü təsir göstərdi. Belə ki, güclü kral hakimiyyəti bərqərar oldu və feodal münasibətlərinin formalaşması başa çatdı. Fransadan fərqli olaraq, İngiltərədə “vassalımın vassalı mənim vassalımdır” qaydası tətbiq olunurdu. Bu qayda güclü kral hakimiyyətinin mövcudluğunun əsas amillərindən biri idi. Senyorluq monarxiyası dövründə feodallar iki

qrupa bölünürdü: 1) kralın birbaşa vassalı olan iri feodallar (qraflar, baronlar); 2) kralın ikinci dərəcəli vassalları olan orta və xırda feodallar. Ruhanilər də kralın vassalı sayılırdı. Bu dövrdə azad kəndlilərin sayı az idi. Kəndlilərin xeyli hissəsini villanlar, qalan hissəsini isə aztorpaqlı və torpaqsız kəndlilər təşkil edirdi. Bu dövrdə həmçinin, kralla kilsə arasında tez-tez münaqişələr də baş verirdi.

Silki-nümayəndəli monarxiya dövründə əmtə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq iri feodal torpaq sahibliyi zəiflədi. Bunun nəticəsində orta və xırda feodalların sayı artmağa başladı. Bu proses feodal sinfi daxilində təbəqələşməni sürətləndirdi. Nəticədə iri feodal əyanları olan lordlar, orta və xırda mülkədarlar (cəngavərlər) təbəqəsi formalaşdı. Cəngavərlər kral hakimiyyətinin mərkəzləşmə siyasətini dəstəkləyir və yaranmış imkanlardan istifadə edərək öz mövqelərini gücləndirirdilər. İri feodallar isə bu siyasətin əleyhinə idi.

XV–XVI əsrlərdə İngiltərədə feodal təsərrüfat sisteminin dağılması ilə əlaqədar burjua münasibətləri formalaşmağa və inkişaf etməyə başladı. Sənayenin və əmtə-pul münasibətlərinin inkişafı muzzdlu əməyə olan ehtiyacı artırdı, kapital yığığını və manufakturaların əmələ gəlməsini sürətləndirdi. İngiltərədə mütləqiyyətin formalaşmasına bir sıra amillər təsir göstərdi. Bu amillərə artan kəndli üsyanlarını, hakimiyyət uğrunda gedən daxili müharibələri (Al və Ağ qızılgül müharibələri), həmçinin feodal aristokratiyası ilə burjuaziya arasında mübahisələri misal göstərmək olar. Al və Ağ qızılgül müharibələrindən sonra hakimiyyətə gələn Tüdorlar sülaləsi zamanında yeni zadəganlar olan centrilərin cəmiyyətdəki rolu xeyli artı. Centrilər torpaq icarəsinə üstünlük verirdilər. Mütləqiyyətin formalaşması kəndlilərə də öz təsirini göstərdi. Belə ki, XV əsrin sonundan etibarən kəndli-

lər iki qrupa bölünürdü: 1) friholder – torpağın azad mülkiyyətçisi olan və feodallar üçün mükəlləfiyyətlər daşımayan kəndlilər; 2) kopiholder – onlara verilmiş kiçik torpaq sahələri müqabilində feodallar üçün bir sıra natural və pul mükəlləfiyyətlərini yerinə yetirən kəndlilər.

Kapitalizmin inkişafı şəhər əhalisinin də təbəqələşməsini sürətləndirdi. İngiltərə feodal dövlətini səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri burada feodalizmin vaxtından əvvəl dağılması və kapitalist münasibətlərinin erkən inkişafı ilə bağlıdır. Həmçinin Fransadan fərqli olaraq, İngiltərədə mütləqiyyət natamam xarakter daşıyırdı. Digər bir xüsusiyyət isə güclü kral hakimiyyəti ilə yanaşı, parlamentin fəaliyyət göstərməsi idi.

2. İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN TƏŞKİLİ

Erkən dövrdə İngiltərədə kral hakimiyyəti zəif idi. Vahid dövlət yaranana qədər ölkədə müxtəlif knyazlıqlar mövcud idi. Ölkənin vahid dövlət halında birləşməsi və xristianlığın qəbul edilməsi kral hakimiyyətinin güclənməsinə səbəb oldu. Erkən dövrdə ali hakimiyyət krala və tərkibi 30 nəfərdən 100 nəfərə qədər olan feodallardan ibarət yığıncağa Uitanaqemot-ta məxsus idi. Uitanaqemotun razılığı olmadan kral qanunlar qəbul edə və mühüm məsələlərə dair yekun qərar çıxara bilməzdi. İlk dövrlərdə kralın seçilməsində də bu orqanın razılığı tələb olunurdu. Kral hakimiyyətinin güclənməsi ilə əlaqədar bu orqan öz əhəmiyyətini itirir və bütün hakimiyyət tədricən kral sarayında cəmləşirdi.

Senyorluq dövründə bütün hakimiyyət krala məxsus idi. Kral qanunvericilik fəaliyyətini məşvərətçi orqan olan kral kuriyası ilə birlikdə həyata keçirir-

di. Kral kuriyası kralın yaxın adamlarından təşkil olunmuşdu. Kral kuriyasının tərkibinə yüksək vəzifəli şəxslər də daxil idi. Bunlara ordu komandanı olan marşal, kral əmlakını və maliyyə məsələlərini idarə edən kamerari, kralın şəxsi katibi kansler və kral dəftərxanasının rəhbəri kapellan aid idi. Bu dövrdə mərkəzi idarəçilikdə bir sıra orqanlar yarandı. “Şahmat lövhəsi palatası” maliyyə məsələlərini həll edir və bu sahədə törədilən cinayətlər üzrə ali məhkəmə fəaliyyətini yerinə yetirirdi. Yeni yaranan orqanlara kralın Ali Məhkəməsini və bir qədər sonra yaranan Ümumi İddia Məhkəməsini misal göstərmək olar. II Henrix (1154–1183) hakimiyyətə gəldikdən sonra kral hakimiyyətinin gücləndirilməsi istiqamətində bir sıra islahatlar həyata keçirdi. Güclü kral hakimiyyətinin bərqərar olunmasında iri feodallardan fərqli olaraq cəngavərlər, şəhərlilər və ruhanilər də maraqlı idilər.

II Henrixin məhkəmə sahəsində apardığı islahatlar kral məhkəmələrinin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. Bu islahata əsasən ayrı-ayrı iddialar senyorluq məhkəmələrindən götürülərək kral məhkəmələrinin yurisdiksiyasına verildi. Cinayət mühakiməsi sahəsində Andlılar məhkəməsinin əsası qoyuldu. Kral kuriyasında məhkəmə işlərinə baxmaq üçün kral kürsüsü məhkəməsi təsis olundu. Səyyar hakimlər həmin məhkəmənin tərkibində fəaliyyət göstərirdi.

Kral II Henrixin varisləri dövründə İngiltərədə hakim təbəqələrin siyasi mənafeyi nəzərə alınmırdı. Bu cür siyasət baronların, ruhanilərin və şəhərlilərin etirazlarına səbəb olurdu. 1215-ci ildə bu etirazlar son həddə çatdı və qeyd edilən narazı təbəqələr qiyam edərək kralı Böyük Azadlıqlar Xartiyasını imzalamağa məcbur etdilər. Bu sənəd kral hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasına yönəlmişdi və mübarizə aparən təbəqələr üçün müəyyən imtiyazlar nəzərdə tuturdu.

Feodallarla kral arasında yaranan mübarizə nəticəsində İngiltərədə silki-nümayəndəli sistem formalaşdı. Kralla narazı təbəqələr arasındakı münaqişələr sonda vətəndaş müharibəsinə səbəb oldu. Vətəndaş müharibəsinin nəticəsi olaraq İngiltərədə ilk dəfə 1265-ci ildə silki-nümayəndəli orqan olan Parlament çağırıldı.

İngiltərədə parlamentin formalaşmasında mühüm mərhələ 1258–1267-ci illər münaqişəsi hesab olunur. Münaqişənin başlanması kral III Henrixin Böyük Azadlıqlar Xartiyasının maddələrinə məhəl qoymaması ilə əlaqədardır. Bu münaqişədə İngiltərə əhalisinin, demək olar ki, bütün təbəqələri iştirak edirdi. Münaqişə onunla nəticələndi ki, 1258-ci ilə Oksford parlamentində 24 barondan ibarət komissiya tərəfindən hazırlanmış və baronlarla kralın müzakirə etdiyi müqavilə bağlandı. Müqaviləyə görə, ölkədə bütün hakimiyyət 15 barondan ibarət seçilən şuraya verildi.

İngiltərədə parlamentin qəti olaraq qərarlaşması 1295-ci ilə aid edilir. XIV əsrin ortalarında İngiltərə parlamentində 2 palata lordlar palatası (yuxarı palata) və icmalar palatası (aşağı palata) formalaşdı. Ölkənin ictimai-siyasi həyatında özünəməxsus yer tutan parlament aşağıdakı mühüm səlahiyyətlərə malik idi:

- 1) Qanunlar (statutlar) vermək;
- 2) Vergi məsələlərinin həll edilməsi;
- 3) Yüksək vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti üzərində nəzarət hüququ;
- 4) Bəzi hallarda məhkəmə orqanı kimi çıxış etmək.

Silki-nümayəndəli monarxiya dövründə parlamentlə yanaşı kralın müşavirlərindən ibarət Kral Şurası da fəaliyyət göstərirdi.

Mütləq monarxiya dövründə kral hakimiyyəti ilə birgə parlamentin fəaliyyət göstərməsi ingilis mütləqiyyətinin özünəməxsus cəhəti idi. Mütləqiyyət dövründə real hakimiyyət krala məxsus idi. Kral öl-

kəni yüksək vəzifəli şəxslərdən ibarət Gizli Şura vasitəsilə idarə edirdi. Həmin dövrdə ali kilsə orqanı kimi Yüksək Komissiya da mövcud idi. Bu orqanın əsas vəzifəsi dini cinayətlərlə mübarizə aparmaq idi. Məhz bu dövrdə siyasi təqiblər və mətbuatın senzurası üçün xüsusi tribunal – Ulduzlar palatası təsis olundu.

Ulduzlar palatası Gizli Şuranın bölməsi kimi fəaliyyət göstərərək kral hakimiyyətinin əleyhdarları ilə mübarizədə mühüm rol oynayırdı.

İngiltərədə güclü kral hakimiyyəti ilə yanaşı, yerli özünüidarə orqanları da mövcud idi. İnzibati ərazi cəhətdən ölkə qraflıqlara, qraflıqlar yüzlüklərə, yüzlüklər isə icmalara bölünürdü. Qraflığa eldormen, yüzlüyə yüzbaşı (bəylif), icmaya isə kəndxuda (konstabl) rəhbərlik edirdi.

Senyorluq monarxiyası dövründə qraflığa eldormenin rəhbərlik etməsinə baxmayaraq, faktiki hakimiyyət şerifə keçmişdi. Şerif birbaşa kral tərəfindən təyin olunurdu. O, qraflıq ərazisində maliyyə, polis, hərbi və məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirirdi.

Silki-nümayəndəli monarxiya dövründə qraflıqda yerli yığıncaqlar, şəhərlərdə isə şuralar fəaliyyət göstərirdi. Mütləqiyyət zamanı yerli idarəçilik orqanlarının mərkəzi hakimiyyət orqanlarından asılılığı artdı. Məhz bu dövrdə yerli yığma qoşuna başçılıq edən, barışdırıcı hakimlərin və konstebllərin fəaliyyətinə rəhbərlik edən lord-leytenant vəzifəsi təsis olundu.

3. HÜQUQ SİSTEMİ

İngiltərə feodal dövlətinin özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətləri hüquq sisteminin formalaşması və inkişafına öz təsirini göstərdi. İngiltərədə güclü mərkəzləşmiş dövlətin mövcudluğu burada vahid hüquq sisteminin formalaşmasına səbəb oldu.

İlkin dövrdə hüququn əsas mənbəyi adətlər hesab olunurdu. Bir qədər sonra yazılı adət hüququ normalarının külliyyatları meydana gəldi. Bunlara Etelberq, İne və Alfred pravdalarını misal göstərmək olar.

Kral məhkəmələrinin fəaliyyəti nəticəsində ümumi hüquq normaları təşəkkül tapdı. Ümumi hüquq normaları torpaq mülkiyyəti ilə bağlı məsələləri, prosessual hüququ tənzimləyir, cinayət işlərinə baxılması qaydalarını müəyyən edirdi.

XIV əsrdən etibarən "ədalət məhkəməsi"nin formalaşması ilə əlaqədar meydana gələn ədalət hüququ ingilis hüququnun mühüm mənbəyinə çevrildi. Bu dövrdə qanunvericilik aktları olan kral xartiyaları, qərarlar, assizalar və ordonanslar da hüququn əsas mənbəyi hesab olunurdu. İngilis feodal hüququnun mənbələrinə görkəmli hüquqşünasların elmi əsərlərini də aid etmək olar.

İngiltərə feodal dövlətində mülkiyyət hüququ, öhdəlik hüququ, ailə və nikah hüququ, cinayət hüququ kimi sahələr inkişaf etmişdi.

İngilis feodal hüququ torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu əsaslandırır. Burada azad torpaq sahibliyinin üç növü fərqləndirilirdi.

1. Bağışlanmış torpaqlar.

2. Toxunulmaz torpaqlar (aşağı enən xətt üzrə qohumlara, adətən böyük oğula keçirdi və bu cür torpaqları vəsiyyət etmək qadağan idi).

3. Şerti ömürlük torpaqlar (vassal öldükdən sonra torpaq senyora qaytarılırdı).

İngiltərə feodal dövlətində müqavilələr və zərər-vurmada irəli gələn öhdəliklər fərqləndirilirdi.

Bağlanma formasına görə müqavilələrin iki qrupu məlum idi:

- formal müqavilələr (müəyyən olunmuş qaydalara əməl etməklə bağlanırdı);

- qeyri-formal (sadə) müqavilələr.

Zərərvurma nəticəsində yaranan öhdəliklər dedikdə isə, şəxsə onun əmlakına vurulmuş zərəri ödəmək başa düşülürdü.

İngiltərə feodal dövlətində nikahın bağlanması və pozulması qaydaları, ər-arvad arasında şəxsi münasibətlər kanonik hüquqla, onlar arasında əmlak münasibətləri isə ümumi hüquq normaları ilə tənzimlənirdi. Qanun üzrə vərəsəlik geniş yayılmışdı. Daşınar əmlakla bağlı vəsiyyəət üzrə vərəsəlik münasibətlərini kilsə tənzimləyirdi.

İlkin dövrlərdə cinayət kral sədaqətini pozma kimi başa düşülürdü. Kral II Henrixin 1176-cı il assizasına görə cinayətlərin iki növü fərqləndirilirdi: kral hakimiyyətinə qarşı və qeyri-rəsmi şəxslər əleyhinə olan cinayətlər.

XIII əsrdən etibarən ağırlıq dərəcəsinə görə cinayətlər üç qrupa bölünürdü:

1. Trizn (xəyanət).
2. Feloniya (ağır cinayət).
3. Misdiminor (xəta).

İngiltərə feodal dövlətində ölüm cəzası, cərimə, qanundankənar elan etmə, cismani və şikəstedici cəzalar geniş tətbiq olunurdu. Cəza hədə-qorxu məqsədi daşıyırdı.

İngiltərədə məhkəmə prosesi çəkişmə xarakteri daşıyırdı. Digər dövlətlərdən fərqli olaraq burada müqəssirdən özünün təqsirsiz olduğu barədə sübutlar təqdim etmək tələb olunmurdu. Bu, ittihamçının vəzifəsi idi. Proses dörd mərhələdən keçirdi:

- I. Həbs.
- II. Məhkəməyə vermə.
- III. Məhkəmə araşdırması.
- IV. Hökmün çıxarılması.

Etiraf, şahid ifadələri, andiçmə, ordaliya əsas sübut növləri hesab olunurdu. II Henrixin məhkəmə islahatları ilə XI əsrdə İngiltərədə Andlılar məhkəmə-

sinin əsası qoyuldu. XIII – XIV əsrlərdə isə Andlılar məhkəməsi tam şəkildə formalaşdı və onun iki növü müəyyən olundu:

- Böyük münsif (23 nəfər);

- Kiçik münsif (12 nəfər).

Müqəssirin məhkəməyə verilməsi məsələsini Böyük münsif həll edirdi. Kiçik münsif isə müqəssirin təqsirli və ya təqsirsiz olduğu barədə verdikt (qərar) qəbul edirdi. Andlılar tərəfindən verdikt çıxarıldıqdan sonra hakim ya hökm çıxarır, ya da qərar qəbul edirdi.

MÖVZU: ALMANİYADA FEODAL DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

P L A N:

1. Almaniyada feodal dövlətinin yaranması və ictimai quruluşu.
2. Mərkəzi və yerli idarəçiliyin təşkili.
3. Hüququn əsas xüsusiyyətləri.

1. ALMANİYADA FEODAL DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ İCTİMAİ QURULUŞU

Frank imperiyasının dağılması nəticəsində yaranan müstəqil dövlətlərdən biri də Almaniya idi. Verden müqaviləsinə görə (843-cü ildə) Reyn və Bavariyanın şərqindəki torpaqlar Böyük Karlın nəvəsi Lüdvikə verildi (bu torpaqlar əvvəllər şərq frank torpaqları idi). Tarixin növbəti zaman gedişində (təxminən yüz ildən sonra) bu torpaqlar Tevton dövləti, daha sonra isə Almaniya adlandırıldı.

Feodal dövləti kimi Almaniya tarixini 3 dövrə bölmək olar:

1. Erkən feodal monarxiyasının yaranması dövrü (X–XIII əsrlər);
2. Alman knyazlıqlarında silki-nümayəndəli monarxiyanın formalaşması (XIV–XVI əsrlər);
3. Alman dövlətlərində knyaz mütləqiyyətinin (mütləq monarxiya) bərqərar olması dövrü (XVII–XIX əsrlər).

X əsrdə Almaniyada feodal münasibətləri mövcud idi. Kənd icması feodalizmin inkişafına mane olurdu. Xüsusi mülkiyyətin inkişafı tədricən kənd icmasını məhvə doğru aparırdı. Kəndlilərin ümumi

(icma) torpaqlarının parçalanması iri torpaq sahibliyini yaradırdı.

X əsrdə Almaniyada kral hakimiyyəti mövcud idi. Lakin feodal pərakəndəliyi hökm sürdüynə görə kralı heç də bütün vilayətlər tanımırdı. Feodallarla mübarizədə öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün krallar Lotaringiya, Saksoniya, Bavariya, Svabiyadan ibarət dörd torpağın başçılarına arxalanırdılar. Həmçinin hakimiyyətin möhkəmləndirilməsində din xadimlərindən də istifadə edilirdi.

I Ottonun dövründən (936–973) başlayaraq şərait kralın mənafeyinə uyğun dəyişdi. Buna səbəb alman krallarının bütün maddi vasitələrdən ibarət olan gəlir sahələrini öz əllərində cəmləşdirməsi idi. O hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə 962-ci ildə Romaya işğal yürüşü edərək özünü orada Roma imperatoru elan etdi. Bununla da Almaniya dövləti rəsmi surətdə “alman millətinin müqəddəs Roma imperiyası” adlandırıldı. Alman imperatorları özlərini Roma Sezarlarının varisləri hesab edirdilər. Bu işğaldan sonra Almaniya feodal dövlətinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində geniş imkanlar əldə edildi.

Knyazların getdikcə güclənməsi Almaniyada 1871-ci ilədək davam edən siyasi pərakəndəliyin baş verməsinə gətirib çıxartdı. XIII əsrin sonlarından etibarən Almaniyada idarəçilik yeddi iri knyaz arasında bölüşdürülmüşdü. Bu knyazlar markqraf, kral, her-soq, pfalsqraf, arxiyepiskop olaraq bir-birindən titulalarına görə fərqlənirdilər. Bu knyazlara kürfürstlər deyilirdi. Almaniya feodal dövlətinin XIV–XVI əsrləri əhatə edən inkişaf dövründə kürfürstlər oliqarxiyası meydana çıxmışdı. Alman imperatorunun seçilməsində onların səsləri kifayət idi.

XIV əsrdən etibarən Almaniyada iqtisadi yüksəliş özünü büruzə verirdi. Bununla bağlı olaraq XIV – XV əsrlərdə Almaniyada şəhərlər inkişaf etmişdi. On-

ları üç növə bölmək olardı: 1) imperiya şəhərləri; 2) knyaz şəhərləri; 3) azad şəhərlər. Digərlərindən fərqli olaraq, imperiya şəhərləri sonrakı dövrlərdə daha müstəqil oldu, pul kəsə bilərdilər, özlərinin ordusu var idi və s. Onların, həmçinin, imperator qarşısında bir sıra vəzifələri də var idi. Məsələn, ona sədaqətli olmaq barədə and içir, hər il vergi verir, imperatoru silahlı qüvvə ilə təmin edir, onu təntənəli surətdə qarşılayırdılar. Azad şəhərlər də imperiya şəhərlərinin hüquqlarına malik idi, lakin onlar vergi verməkdən azad idilər.

Siyasi pərakəndəlik ölkənin qeyri-bərabər inkişafı nəticəsində uzun müddət davam etmişdi. Almaniya feodal dövlətinin tərkibinə daxil olan hər bir ərazidə mütləqiyyət rejimi özünü göstərirdi. Lakin bu dövlətdəki mütləqiyyətə knyaz mütləqiyyəti də deyilirdi. Bunun səbəbi isə XI–XVII əsrlərdə baş vermiş hadisələr idi (antikatolik hərəkat, 1525-ci ildə kəndli müharibəsi, 1618–1648-ci illərdə baş vermiş otuzillik müharibə və s.).

Bu dövrdə (XVII – XIX əsrlər) Almaniyada mövcud olmuş mütləqiyyət rejimi Fransada və İngiltərədə mövcud olan mütləqiyyətdən kəskin surətdə fərqlənirdi. Belə ki, əgər Fransa və İngiltərədə bu rejim mütərəqqi xarakter daşıyıb, mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranmasına səbəb olmuşsa, Almaniyada bu rejim nəticəsində iqtisadi-siyasi pərakəndəlik meydana çıxdı.

Otuzillik müharibə Almaniyada hökm sürən pərakəndəliyi daha da inkişaf etdirdi. Vestfal sülh müqaviləsinə görə knyazlara suveren hüquq verilmirdi. Belə ki, knyazlar öz adlarından xarici müqavilələr bağlaya bilərdi (yalnız bir şərtlə ki, tabe olduqları kralın (senyorların) mənafeyinə zidd olmasın. Müqavilənin əsas şərtləri aşağıdakılardan ibarət idi: imperator xristianlığı və papanın müdafiəsini qəbul və təmin

etməli, silklərin idarəçilikdə iştirakını, Reyxstaqa səs verməsini təmin etməli idi. Bu müqaviləyə görə, imperator hakimiyyətinin irsən keçməsinə yol verilməməli idi. Bu müqavilədən sonra imperatorun hüquqları məhdudlaşdırıldı və knyazlıqların səlahiyyətləri genişləndirildi.

Almaniya feodal dövlətinin təşəkkülü mərhələlərində müxtəlif ictimai quruluş sistemləri olmuşdur. Hələ ilk dövrlərdə Almaniya feodal dövlətinin yaranması dövründə (X–XIII əsrlər) hakim sinif cəngavərlərdən ibarət idi. O dövrdə onlara bir sıra imtiyazlar verilmişdi, məsələn, onların rütbəsi irsən keçirdi, ordu da həlledici rol oynayırdılar.

Cəngavərlərdən sonrakı pillədə şəhərlilər dururdu (bürkerlər). Onlar şəhər hüququndan istifadə edir, vergi verir və bir sıra mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar.

Torpaqların mülkiyyətçisi olan azad kəndlilər birinci qrupa aid idi. Onlar feodallara vergi verir və heç bir mükəlləfiyyət daşımırdılar. Bu kəndli sinfi digərlərinə nisbətən daha varlı və rahat həyat sürənlər idilər. Buna görə də onlardan icma məhkəmələrinə hakimlər seçilirdi (şeffenlər). Digər qrup kəndlilər öz torpaqlarına malik olmayanlar idi. Almaniyada onlar çinşeviklər adlanırdı. Onlar başqalarının torpaqlarından istifadə edir və bunun müqabilində töycü verirdilər. Təhkimli kəndlilər asılı idilər, biyara gedirdilər, adambaşına vergi verirdilər.

İlkin dövrlərdə ən aşağı pillədə xoloqlar dururdu. Onlar yalnız qidalanmaq üçün işləyirdilər. Sonrakı dövrlərdə onlar təhkimlilər sinfinə daxil edilərək tarix səhnəsindən silindilər.

XIV əsrdən Almaniyada şəhərlərdə sənətkarlığı, ticarət inkişaf etdi. Almaniyada bu yüksəliş dövlətin ümumi mənafeyinə yox, yalnız ayrı-ayrı knyazlıqların xeyrinə xidmət edirdi. İri torpaq sahibliyinin inkişafı dövründə bu “yarışda” birinci yeri dini və

kübar knyazlar tuturdu. Bu sinif Almaniyada zadəganlar adlanırdı. Onlar, əsasən, 2 qrupa bölünürdülər: kasıb və varlı zadəganlar.

Ruhanilər öz hüquqi vəziyyətinə görə seçilirdilər. Almaniya hüquqşünaslarının dövlətin idarə edilməsindən kənarlaşdırmasına baxmayaraq, onlar öz inkişafalarını təmin edirdilər. Ruhanilər iki qrupa bölünürdü: kilsə ruhaniləri (keşişlər, abbatlar) və şəhər (kənd) ruhaniləri. Birinci qrupdan fərqli olaraq şəhər keşişləri xalqa daha yaxın və mülayim idilər. Onlar hətta feodallara qarşı üsyanlarda belə iştirak etmişdilər.

Feodalizm tarixinin (Almaniyada) I mərhələsindən (X–XIII əsrlər) fərqli olaraq XIV–XVI əsrlərdə şəhər əhalisi arasında təbəqələşmə baş verdi. Bunun da səbəbi iri torpaq sahibliyinin genişlənməsi, xüsusi mülkiyyətin inkişafı idi. Onlar arasında patrisilər və plebeylər fərqlənirdi. Plebeylər patrisilərə qarşı müxalifət mövqeyində dururdular. Onlar əsasən aşağı təbəqədən və inqilabçılardan (lumpen proletariatlar) ibarət idi.

Bu dövrdə kəndlilərin vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı. 1525-ci ildə elə kəndli müharibəsinin başlanmasının əsas səbəbi də bu idi. Onlar kilsə torpaqlarının müsadirəsini, zadəganların ləğvini və bəzi vergilərin aradan qalxmasını istəyirdilər. Üsyanın zəif təşkil olunması onun tezliklə yatırılmasına səbəb oldu. Bu üsyanın başçısı Münser idi. Onun başçılığı ilə kəndlilərin tələblərindən ibarət 12 maddə hazırlanmışdı.

Bu üsyanın yatırılmasından sonra üsyançıların vəziyyəti daha da ağırlaşdı, onlara verilən vədlərə əməl olunmadı, torpaqları əllərindən alındı. Lakin buna baxmayaraq, hərəkət gedişatında feodallara xeyli ziyan vuruldu.

2. MƏRKƏZİ VƏ YERLİ İDARƏÇİLİYİN TƏŞKİLİ

Almaniya feodal dövlətinin ilkin dövrlərində, yəni X əsrdə seçkili kral vəzifəsi mövcud idi. Kral vəzifəsi seçkili idi, lakin Almaniya kralının seçilməsinin qaydaları tətbiq edildi: birinci halda kralı iri feodallar, digər bir növdə isə onun əhali tərəfindən seçilməsi sistemi var idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kral vəzifəsindən əvvəl Almaniya bu kimi vəzifəni həyata keçirən hərbi rəislər (*hersoqlar*) vəzifəsi təsis olunmuşdu.

Kral hakimiyyətinin qeyri-möhkəm olduğu bir dövrdə (X əsr) bu vəzifəyə I Otton seçildi. I Otton qeyri-sabit olan bu hakimiyyətin möhkəmləndirilməsinə nail oldu. Məlum 962-ci il Roma istilasından sonra I Otton Almaniya kralıq institutunu ləğv edərək imperatorluq vəzifəsi yaratdı və özünü də Roma sezarlarının varisi elan edərək imperator adlandırdı. Bununla da Almaniya feodalizmin inkişaf əlaməti olan dövlət quruluşu – feodal monarxiyası yarandı. Bundan sonra Almaniya imperatorları oğullarından özlərinə vəliəhd təyin etməyə başladılar.

Almaniya feodal dövlətində idarəçilik hələ tam təkmilləşmədiyi üçün əvvəlki dövrlərdə mövcud olan Karolinqlər monarxiyasının əlamətlərini özündə saxladı. Bunun ən bariz nümunəsi kimi Karolinqlər dövlətindəki kimi kansler (dövlət katibi), pfals-qraf (saraya baxan), marşal (ali baş komandan) və s. adların mərkəzi dövlət aparatında saxlanmasını göstərə bilərik.

İlkin dövrlərdə mühüm məsələlərin həlli üçün kollegial orqana ehtiyac var idi. Bu məqsədlə də imperatorun vassalları olan iri feodallardan, knyazlardan feodal qurultayı yaradılmışdı. Knyazlar bu orqanda həlledici qüvvəyə malik idilər. Lakin imperiya şəhərlərinin yaranması ilə bu şəhərlərin nümayəndələri də

feodal qurultayında iştirak edirdilər. Bu feodal qurultayından başqa imperatorun yanında Qoftaq adlanan məhdud şura da fəaliyyət göstərirdi.

Almaniya feodal dövlətinin ilkin dövründə məhkəmələrdə mühakimə müasir dövrümüzdəki sivil hüququ ilə tam ziddiyyət təşkil edirdi. Belə ki, həmin dövrdə (X–XIII əsrlər) Almaniyada yumruq hüququ – güclünün hüququ mövcud idi. Vassallar öz mübahisələrini silahla həll edirdilər. Lakin Almaniyada məhkəmə sistemində ən böyük islahat II Fridrix tərəfindən həyata keçirildi.

II Fridrix (1212–1250) məhkəmə sistemində yenilik edərək saray məhkəməsi yaratdı. Bu məhkəmə öz yurisdiksiyasında bütün Almaniyanı əhatə edirdi. Onun yurisdiksiyasını bütün knyazlara, ministeriallara, silklərə aid etmək olardı. Saray məhkəməsi yerli məhkəmələrin hökmləri üzrə apellyasiya məhkəməsi idi. Feodalizmin inkişafı nəticəsində feodallar ağa olduqları ərazi üzrə məhkəmənin funksiyalarını həyata keçirə bilirdilər. Almaniyada saray məhkəməsindən başqa, silki məhkəmələr, knyaz məhkəmələri, şeffen məhkəmələri, kilsə məhkəmələri mövcud idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, II Fridrix yeni məhkəmə islahatını həyata keçirdikdən sonra yumruq hüququ ilə həyata keçirilən mühakimə növünü qadağan etdi (1285-ci ildə).

Almaniya feodal dövlətində adından da görünüyü kimi, feodalizmə xas xüsusiyyətlər özünün inkişaf etmiş səviyyəsi ilə səciyyələnirdi. Bunun əlamətləri Almaniyada silahlı qüvvələrin sisteminə də təsir göstərmişdi. Belə ki, digər feodal dövlətlərdə olduğu kimi, Almaniyada da kralın ordusu onun vassallarından təşkil edilirdi. Vassallar olan knyazlar onu həmişə ordu ilə (dövlət ordusu) təmin etməyə borclu idilər. Dövləti ordu ilə təmin etməyən knyaz kral tərəfindən ölkədən qovulurdu. Knyazlarla birlikdə imperator şə-

hərləri də ordu təminatında subyekt kimi çıxış edirdilər. Orduda əsas rolu süvarilər oynayırdılar. Ordunun güclənməsi ilə XI–XIII əsrlərdə Almaniya bir sıra işğalçı müharibələrlə öz ərazisini xeyli genişləndirdi.

İşğallar nəticəsində knyazların daha da güclənməsi siyasi pərakəndəliyin inkişafına və genişlənməsinə səbəb oldu. XII–XIV əsrlərdən etibarən Almaniyada hakimiyyət de-fakto olaraq 7 knyaza məxsus idi. Bu knyazlara Almaniyada kürfürstlər deyilirdi. Onların idarəetmədə çox geniş imkanları mövcud idi. Kürfürstlər kollegiyası alman imperatorunu seçir və bu kimi bir sıra mühüm məsələləri həll edirdilər. Lakin sonrakı dövrlərdə bu faktiki hakimiyyət sistemi IV Karl tərəfindən 1356-cı ildə verilmiş “Qızıl Bulla” ilə təsbit edildi və leqal xarakter daşımağa başladı. Kürfürstlər kollegiyasında həll edilən məsələlər barədə yekun səs arxiyepiskop Maynskiyə məxsus idi. Nəticə etibarilə bu sənəd (“Qızıl Bulla”) iri feodalların oliqarxiyasını təsbit edirdi.

Almaniyada imperatordan başqa Reyxstaq və İmperiya məhkəməsi adlı orqanlar da fəaliyyət göstərirdi. Reyxstaqın ilk dəfə tarixdə daimi xarakterli fəaliyyəti XIV əsrdən başlayaraq geniş vüsət aldı. Bu orqan 3 hissədən ibarət idi: 1) kürfürstlər kollegiyası; 2) knyaz, qraf və azad ağalar kollegiyası; 3) şəhər nümayəndələri kollegiyası.

İmperiya məhkəməsi isə 1495-ci ildən etibarən Almaniya məhkəmə sistemində öz yerini tutdu. Bu orqanın yaradılmasından sonra Almaniya tarixində yeni islahat – Roma hüququnun tətbiqi və geniş yayılması prosesi öz yerini tapdı. Məsələlər həll edilərkən Roma hüququ əsas, alman hüququ isə ikinci dərəcəli idi.

Alman dövlətində müstəqil olan üç kuriya əmələ gəlmişdi: 1) din xadimləri; 2) cəngavərlər (ritsarlar); 3) şəhərlilər. Bu silklər üzrə yığıncaqlar Landtaq ad-

lanırdı. Lakin bu yığıncaqlar sonrakı monarxiya dövründə (mütləq monarxiya) ləğv edilərək əhəmiyyətini itirdi.

1618–1648-ci illərdə baş vermiş otuzillik müharibə nəticəsində bağlanan Vestfal sülh müqaviləsi Almaniyanın mərkəzi və yerli idarəçiliyində xeyli dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu müqavilədən sonra Reyxstaq, imperiyanın süqutu nəticəsində isə İmperiya məhkəməsi öz əhəmiyyətini itirdi. Bunun da nəticəsində siyasi pərakəndəliyin daha da geniş vüsət almasına şərait yarandı.

Prussiyada dövlət başçısı kürfürstlər kollegiyasının üzvü olan kral idi. Onun yanında ali dövlət idarəçilik orqanı olan Gizli şura fəaliyyət göstərirdi. Bu şura xarici işlər, daxili işlər və ədliyyə departamentlərinə bölünmüşdü. Həmçinin maliyyə, hərbi işlər və kral malikanələri üzrə direktoriyalar da bu şuraya tabe idi. Prussiya ordusu Avropada ən güclü hesab edilirdi.

Prussiyada dövlət idarəçiliyi ciddi surətdə mərkəzləşdirilmişdi. Yerli idarəçilik zadəgan özünüidarəsindən ibarət idi. Zadəganlar öz aralarından landtaqlar seçirdilər və onlar da mərkəzi hakimiyyətə tabe idilər.

3. HÜQUQUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Siyasi pərakəndəliyin uzun zaman ərzində mövcud olması hüquqda len, şəhər, zem hüququ kimi anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdu. Ümumiyyətlə, Almaniya hüquq tarixini 3 mərhələyə bölmək olar: 1) adət hüququ dövrü (X–XIV əsrlər); 2) Roma hüququ dövrü (XIV–XVII əsrlər); 3) knyazlıqların öz hüquq sistemləri dövrü (XVII–XVIII əsrlər).

Almaniya hüquq mənbələrinə misal olaraq Sakson və Şvab zersalları, şəhər hüququ, qlossator rəylə-

ri, Karolina, zem qanunnaməsini və s. göstərmək olar.

Mülki hüquq. Almaniyada, ümumiyyətlə, torpaqla bağlı münasibətlər len hüququ ilə nizamlanırdı. Bu hüququn normaları daha çox senyorlarla vassallar arasındakı münasibətləri əks etdirirdi.

Almaniyada mövcud olmuş öhdəlik münasibətləri Roma hüququ ilə tənzimlənirdi. Həmin dövrdə Roma hüququndan irəli gələn verbal (şifahi) müqavilələrinədən istifadə edilmirdi.

Nikah və ailə hüququ. Ailə və nikah münasibətləri adət və kanonik hüququ ilə tənzimlənirdi. Həmin dövrlərdə cinsi bərabərsizlik hökm sürürdü, yəni ərle arvadın hüquq bərabərsizliyi mövcud idi. Qadınlar alçaldılmış məxluq sayılırdı və ər arvad üzərində qəyyum kimi hüquqlara malik idi. Evlənərkən qız atasına başlıq (vittum) verməli idi.

Uşaqlar atanın himayəsi altında idi və yalnız onun razılığı ilə əmlak üzərində hüquqlar əldə edirdi. Vərəsəlik münasibətlərinə gəldikdə isə, onu qeyd etmək lazımdır ki, ilkin dövrlərdə qanun üzrə vərəsəlik mövcud idi, lakin sonrakı dövrlərdə üstüörtülü şəkildə vərəsəliyin könüllülük forması həyata keçirilməyə başlanmışdı. Vərəsəyə varis olacaq şəxs yalnız oğlan ola bilərdi. Bu, len hüququna görə idi. Lakin zem hüququ üzrə vərəsə əmlak bərabər şəkildə oğullar və qohumlar arasında bölüşdürülə bilərdi.

Cinayət hüququ. Almaniyada ilkin dövrlərdə cinayət hüququnun mənbəyi imperiyanın mərkəzi orqanlarının verdiyi qərarlar idi. Hər bir törədilmiş cinayət "zem əmin-amanlığını pozma" kimi qiymətləndirilirdi.

Karolina qəbul olunduqdan sonra (1532-ci il) belə məsələlərin həlli daha təkmilləşdirilmiş və obyektiv xarakter daşıyırdı. Çünki bu hüquq mənbəsi özündə qəsd və ehtiyatsızlığı, məsuliyyəti istisna edən halla-

rı, ağırlaşdıran və yüngülləşdirən halları, iştirakçılığı, sui-qəsdı, anlaqsızlığı, yaş həddını və s. kimi mühüm məfhumları əks edirdi. Karolinadan əvvəl cinayətlərə görə şikəstetmə, ölüm, cismani və rüsvayçı cəzalar, cərimə, vergeld kimi sanksiyalar tətbiq olunurdu.

Cinayətlərin bir neçə növü mövcud idi: 1. Din əleyhinə cinayətlər – cadugərlik, andı pozma, kafirlik, saxta pul düzəltmə və s.; 2. Dövləti cinayətlər – dövlətə xəyanət, quldurluq və s.; 3. Mülkiyyət əleyhinə cinayətlər – oğurluq, soyğunçuluq və s.; 4. Şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər – böhtan, öldürmə və s.; 5. Ədalət mühakiməsi əleyhinə cinayətlər – yalan şahidlik, qanunsuz azadətəmə və s.

Göstərilən bu cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzalar da müxtəlif idi: 1. ölüm; 2. şikəstetmə; 3. dirəyin yanında saxlama, damğalama, cismani cəzalar; 4. sürgün etmə; 5. cərimə. Bu cəzalar əsas idi. Həbsxanada saxlama, əmlak müsadirəsi, edam yerinə sürümə isə əlavə cəzalar idi. Cəzanın əsas məqsədi hədə-qorxu idi.

MÖVZU: BİZANS DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU

P L A N:

1. Bizans dövlətinin meydana gəlməsi və dövlət quruluşu.
2. Hüququn mənbələri.

1. BİZANS DÖVLƏTİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ DÖVLƏT QURULUŞU

395-ci ildə Roma imperiyası Şərqi və Qərbi Roma imperiyalarına bölündü. Şərqdə müstəqil Bizans dövləti yarandı.

330-cu ildə imperator Konstantin Bosfor sahillərində yerləşən Bizans şəhərini Roma dövlətinin paytaxtı elan etdi. Uzun müddət bu şəhəri Yeni Roma, sonradan isə Konstantinopol adlandırdılar.

IV–VII əsrlərdə Bizans dövlətinin tərkibinə Roma imperiyasının bütün şərq hissəsi – Yunanıstan da daxil olmaqla Balkan yarımadası, Kiçik Asiya, Egey dənizi adaları, Suriya, Fələstin, Misir, Krit, Kipr, Mesopotamiyanın bir hissəsi (indiki İraqın ərazisi) və s. daxil idi.

Bizans dövləti Qərbi Roma imperiyası kimi barbarlar tərəfindən dağılmaya məruz qalmadı. Bizansın tərkibində olan iqtisadi cəhətdən qüdrətli Suriya, Misir və Yunanıstanın bir çox ölkələrlə (Çin, İran, Hindistan) ticarət əlaqələri onun uzun müddət güclü dövlət kimi mövcudluğuna şərait yaratdı. Öz dövlət möhkəmliyini qoruyub saxlamağa məcbur olan Bizans istilacı müharibələr apararaq bir sıra əraziləri (534-cü ildə Şimali Afrikada yerləşən Alanovandal krallığını, 544-cü ildə Vestqot krallığının bir hissəsi olan İspa-

niyə ərazilərini) istila etdi. Bundan başqa, qısa müddətə də olsa, 544-cü ildə İtaliya ərazilərini özünə birləşdirə bilmişdi.

Bizans dövlət və hüquq tarixini dörd dövrə bölmək olar:

1) quldarlıq dövlət və hüququnun dağılması və feodal dövlət və hüququnun formalaşması dövrü (IV əsr–VII əsrin ortaları);

2) feodal dövlət və hüququnun təşəkkül tapması və inkişaf dövrü (VII əsrin ortaları – IX əsrin birinci yarısı);

3) mərkəzləşmiş feodal monarxiyasının yaranması dövrü (IX əsrin birinci yarısı – XIII əsrin əvvəlləri);

4) feodal pərakəndəliyi prosesinin güclənməsi və mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi (1204–1453-cü illər).

IV–V əsrlərdə quldarlıq quruluşunun dağılmasını sürətləndirən və feodal quruluşunun yaranmasına şərait yaradan amillər imperator Yustinianın (482 və ya 483–565) Şimali Afrika, Siciliya, İtaliya, İspaniyanın bir hissəsini zəbt edən istilacı müharibələri və xalqın mənafeyinə zidd daxili siyasəti ilə bağlı idi. Digər tərəfdən, slavyanların Balkan yarımadasına şimaldan edilən hücumları dövlətin zəifləməsinə, burada slavyanların məskunlaşmasına gətirib çıxartdı.

Bu dövrdə Bizansda quldarlıq tipli iri torpaq sahibliyinin ləğv olunması təsərrüfatda qul əməyinin rolunu azaltdı və nəticədə feodallaşma prosesi sürətləndi.

VIII əsrdə dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirmək, istila olunmuş əraziləri geri qaytarmaq məqsədilə imperatorlar dövlət mükəlləfiyyətindən azad olan kilisə və monastır torpaqlarını müsadirə etdi və onları hərbi xidmət şərtilə müvəqqəti istifadəyə (xaristikiya) verdi. Bu tədbirlər Bizansın daxili və xarici vəziyyətini möhkəmləndirməyə səbəb olan kübar torpaqlarını genişləndirdi və Bizansın əldən çıxmış torpaqlarının

(Yunanıstan, Makedoniya və s.) qaytarılmasına səbəb oldu.

IX–XII əsrlər Bizansda feodal quruluşunun bərqərar olması dövrüdür. Bu dövrdə kəndli torpaqlarını ələ keçirən mülkədarlar kəndlilərin torpağa təhkim olunmasına nail oldular.

1078-ci ildə Səlcuqların Kiçik Asiyanı ələ keçirməsi və 1204-cü ildə 4-cü Səlib yürüşü nəticəsində Latın imperiyasının yaranması Bizans dövlətinin zəifləməsinə gətirib çıxartdı. İstila olunmuş ərazilərdə yunan dövlətləri – Nikey, Trapezund imperiyaları, Epir dövləti yarandı.

1453-cü ildə türk sultanı II Mehmetin ordusunun Konstantinopolu istila etməsi Bizans dövlətinin süqutuna səbəb oldu.

Bizans dövlətinin ictimai quruluşu aşağıdakı silklərdən ibarət idi:

1. Ən yüksək silk olan, varlı mülkədarlardan və hərbi-məmur əyanlarından ibarət – senatorlar.

2. Xidmətdə olan əyanlar və kilsə əyanlarından ibarət (iri mülkədarlar da daxil olmaqla) imtiyazlı təbəqə – dinatlar.

3. Orta şəhər mülkədarlarından ibarət olan kuriallar və dekurionlar (onlar da imtiyazlı təbəqə hesab edilirdi).

4. Ruhanilər.

5. Kəndlilər (kolonlar, mülkiyyət hüququna malik olmayan pariklər).

6. Şəhər əhalisi (plebeylər).

7. Qullar.

Bizans dövlətinin idarəçiliyi Konstantinopolda yerləşən imperator sarayında cəmləşdirilmişdi. Bütün hakimiyyət imperatora məxsus idi. İmperator həm də dövlətin dini rəhbəri idi. Onun şəxsiyyəti ilahiləşdirildi. Kilsə iqtisadi və siyasi cəhətdən imperatordan asılı idi. Roma imperiyasının dövlət sisteminin bir sı-

ra xüsusiyyətləri özünü Bizansın dövlət sistemində göstərirdi. Roma vergi sistemi olduğu kimi qalmışdı. Ordu Roma qaydasında qurulurdu.

İmperator xarici siyasətə rəhbərlik edir, orduya komandanlıq və məhkəmə hakimiyyətinə başçılıq edirdi. Onun hakimiyyəti senat və dövlət şurası (konsistori) kimi orqanlarla məhdudlaşır. Hakimiyyət irsi deyildi və çox zaman hakimiyyət uğrunda uzun sürən üsyanlar və müharibələr aparılırdı. Formal cəhətdən imperatoru siyasi partiyaların (dimlər) simasında senat, ordu və xalq seçirdi.

IX əsrdən başlayaraq hakimiyyət legitimlik prinsipi əsasında varislik qaydasında qanuni sülalələrə keçdi. Ona “sezar” titulu verilirdi.

Şərq despotiyası nəzəriyyəsinə əks olaraq Bizans siyasi fikri vətəndaşların siyasi birliyi kimi vətəndaş cəmiyyəti ideyasını və cəmiyyətin bütün sahələrində onların iştirakını nəzərdə tutan bilavasitə xalq idarəçiliyi ideyasını hazırladı.

İmperator hakimiyyətinin xristianlaşdırılması dövlət haqqında fikirləri səma ideali obrazına yaxınlaşdırdı. İmperatorun rəhbərlik etdiyi möhkəm ierarxik qayda (bütün təbəələrin yerdəki atası) hər bir kəsin öz vəziyyətinə və nailiyyətlərinə görə yerini müəyyən edirdi. İmperatorun təkəcə şəxsiyyəti deyil, onun dövlət ierarxiyasında yeri və vəziyyəti də ilahiləşdirilirdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, imperator hakimiyyəti senat və dövlət şurası ilə məhdudlaşdırılırdı. Senat (sinklit) məşvərətçi orqan rolunu oynayır, imperatorun daxili və xarici siyasət məsələlərini həll edirdi. O, ali məhkəmə və apellyasiya məhkəməsi funksiyalarını icra edir, qanun layihələrini hazırlayır, yüksək vəzifəli şəxsləri təyin edirdi. Senata Konstantinopol prefekti başçılıq edirdi.

Konsistoridə mərkəzi dövlət idarəçiliyi cəmləşmişdi. O, yüksək rütbəli məmurlardan ibarət idi. Burada iki pretoriya prefekti (Kiçik Asiyanı, Pontomu və Frakiyanı idarə edən Şərq pretoriyasının prefekti və Balkan yarımadasını idarə edən İlliriya pretoriyasının prefekti), iki magistr (piyada qoşuna və süvari qoşuna rəhbərlik edən magistrlər), saray kvestoru (imperiyanın baş hüquqşünası idi və məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirməklə bərabər imperator fərmanlarının hazırlanması və göndərilməsi ilə məşğul olurdu) və iki maliyyə komitəsi daxil idi. Konsistoriyə kvestor sədrlik edirdi.

Bunlardan başqa, dövlət idarəçiliyində daxili işlər, xarici işlər, maliyyə, hərbi və s. nazirliklər də iştirak edirdi.

Bizansda əsas inzibati vahid prefektura, diotes, əyalət və icma sayılırdı. Prefekturanın tərkibinə yeddi diotes, diotesin tərkibinə isə 50 əyalət daxil idi.

Yerli məsələləri icmalar idarə edirdi. Onlar dövlət məmurlarının nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdilər.

VII–VIII əsrlərdə Bizans imperiyasının əyalətlərinin idarəçilik sistemində dəyişikliklər baş verdi. Mülki və hərbi hakimiyyətlər arasında funksiyaların bölüşdürülməsi yerini yeni qaydaya verdi. Əyalətlərə rəhbərliyi ərazinin təhlükəsizliyini təmin edən və vergilərin yığılmasını təmin edən hərbi dairələrin (femlərin) başçıları – strateqlər edirdi. Vergi və məhkəmə orqanları strateqə tabe idi. O, tədricən hərbi rəhbərdən əyalət rəhbərinə çevrildi və ancaq imperatora tabe idi. “Fem” termini “əyalət” anlayışının analoquna çevrildi.

İdarələrə nəzarətin gücləndirilməsini təmin etmək üçün VIII əsrdə geniş səlahiyyətlərə malik sakellari vəzifəsi təsis edildi.

Gərgin mübarizədən sonra VIII əsrdə imperatorlar kilsə ierarxiyasının hakimiyyətə tabe edilməsinə nail oldular. İmperatorların əsas məqsədi əyalət-femləri tabelikdə saxlamaqdan ibarət idi.

Ordu sərhəd və çevik qoşunlara bölünürdü. Onlara rəhbərliyi baş magistr həyata keçirirdi.

VII-IX əsrlərdə Bizans dövlətində kəndli icma üzvlərindən ibarət – stratiotlar təşkil edildi ki, bu da ordunun əsas hissəsini təşkil edirdi.

İmperator məhkəməsi birinci instansiya məhkəməsi və apellyasiya məhkəməsi sayılırdı.

Dövləti cinayətlər və yüksək vəzifəli şəxslərin törətdiyi cinayətlər üzrə məhkəmə hakimiyyətini Dövlət Şurası, tacirlər və gəmi sahibləri üzərində məhkəmə hakimiyyətini maliyyə idarəsi, vilayətlərdə əhali üzərində məhkəmə hakimiyyətini pretoriya prefektləri həyata keçirirdi. Bunlardan başqa kilsə məhkəmələri və kəndli icma məhkəmələri də fəaliyyət göstərirdi.

XI-XII əsrlərdə feodal münasibətlərinin inkişafı ilə iri xüsusi torpaq mülkiyyəti formalaşdı. Kəndlilər borclarının əvəzinə öz torpaq nadəllərini dinatlara verir və ya satır, özləri isə parik kimi qalırdılar.

X-XI əsrlərdə kəndlilərin yoxsullaşması prosesinin qarşısını alan bir sıra qanunlar qəbul olundu. Onlara satılmış və ya girov qoyulmuş torpaqlarını geri almaq hüququ verilirdi. Bununla belə, kəndli icması kəndlilər tərəfindən atılmış torpaqları satın almağa borclu idi. Boşalmış torpaqları xəzinə ya satır, ya da icarəyə verirdi. Dövlət və feodallar arasında kəndlilərin əməyi uğrunda mübarizə gedirdi.

VI Levin hakimiyyəti dövründə (IX əsrin sonları-X əsrin əvvəlləri) imperator hakimiyyətini gücləndirən və dövlət bürokratik aparatının strukturunu sadələşdirən rütbə və titul sistemi təsis edildi. Lakin bu da Bizans məmurları arasında korrupsiyanın qarşısını ala bilmədi.

2. HÜQUQUN MƏNBƏLƏRİ

Bizansda qərbdən fərqli olaraq Roma hüquq ənənəsi daha çox öz təsirini göstərmişdi. Orta əsr Avropa dövlətlərinin əksəriyyətindən fərqli olaraq Bizansda bütün imperiya ərazisində qüvvədə olan vahid məcəllələşdirilmiş qanunvericilik fəaliyyət göstərirdi.

İmperator Yustinian tərəfindən VI əsrdə Roma hüququnun məcəllələşdirilməsi Bizans hüququnun uzun sürən inkişafının əsasını qoydu və Avropa hüquq sistemlərinin sonrakı inkişafına təsir göstərdi (corpus juris civilis). Toplu dörd hissədən ibarət idi: qüvvədə olan Roma hüququnun əsas müddəalarını özündə əks etdirən məcəllə, Roma hüquqşünaslarından götürülmüş hüquqi müddəalar və kazuoslardan ibarət digestlər və ya pandektlər (yunanca “özündə hər şeyi cəmləşdirən” deməkdir), hüquq tətbiqi və hüquq texnikası məsələlərini əhatə edən institusiyalar və Yustinian tərəfindən qəbul edilmiş yeni hüquqi aktları özündə cəmləşdirən novellalar.

Bizans hüququnun sonrakı təkmilləşdirilməsi bu fundamental məcəllələşdirmə əsasında həyata keçirildi.

Hələ Yustinianın qanunlarına qədər 438-ci ildə ilk rəsmi toplu – Konstantindən başlayaraq Bizans imperatorları tərəfindən qəbul edilmiş normaları özündə əks etdirən Feodosiya məcəlləsi qəbul edilmişdi.

726-cı ildə yunan dilində qanunların qısa xülasəsi Ekloqa, 872-ci ildə Proxiron dərc edildi. Bir qədər sonra çoxcildli Baziliklər dərc edildi. Çoxsaylı imperator novellaları (ayrı-ayrı normativ aktlar) Bizans imperiyasının mövcud olduğu dövr ərzində dərc olunurdu.

Rəsmi dərc olunmuş hüquqi aktlarla yanaşı, qanunlara verilən təfsirlər, hüquqi məsələlər üzrə sorğu kitabları və göstərişlər dərc olunurdu.

Antik Roma hüququnun mənbələri çoxlu sayda digestlərdə (Yustinian toplusunun ikinci cildi) toplanmışdı. Digestlər 50 kitabdan ibarət idi və onlar, öz növbəsində, titullara və fraqmentlərə bölünürdü. Digestlərdə e.ə. I – eramızın VI əsrlərində yaşamış Roma hüquqşünaslarının – Papinianın, Qayın, Pavelin, Modestinin və Ulpianın əsərlərindən çıxarışlar toplanmış və sistem halına salınmışdı.

Digestlərin məzmununun əsas hissəsi Roma xüsusi hüququna aid idi.

İnstitusiyalar hüquqşünaslığın ümumi məsələləri üzrə dərslik idi. Onlar məhkəmə işlərinə baxılarkən təcrübədə tətbiq olunurdu.

Məcəllə Roma və Bizans imperatorlarının qərarlarını əks etdirən 12 kitabdan ibarət idi: birinci kitab kilsə hüququna, 2–8-ci kitablar xüsusi hüquqa, 9-cu kitab cinayət hüququna, 10–12-ci kitablar isə müxtəlif növ inzibati qaydalara həsr olunmuşdu.

Normativ toplular hazırlanarkən (Roma hüquq normalarında) redaktə düzəlişləri edilə bilərdi: oxşar “konstitusiyaların” birləşdirilməsi, ixtisarlar, düzəlişlər və s.

Bizans hüququnun inkişafı materialların daima sistemləşdirilməsi tendensiyası ilə xarakterizə olunurdu. Bir çox toplularda (digestlərdə və Yustinian məcəlləsində, Feodosiya məcəlləsində) normativ aktların yerləşdirilməsi xronologiya və sistemləşdirmə prinsipi uzlaşdırılmaqla həyata keçirilirdi.

Çoxlu sayda dərc olunan qeyri-rəsmi məqalələrdə müqavilələrin, iddiaların, iddia müddətlərinin və s. siyahıları və tipik formaları öz əksini tapırdı. Xüsusi (qeyri-rəsmi) hüquqi külliyyatlarda çox vaxt müxtəlif qanunvericilik topluları və ayrı-ayrı hüquqi aktlar

sistemləşdirmə prinsipi üzrə birləşdirilərək dərc edilirdi, məsələn, Ekloqa Proxironla, Proxiron və əkinçilik haqqında qanun və s. Bu zaman bütün aktlara şərhlər (sxoliya) əlavə edilirdi.

691–692-ci illərdə Trul kilsəsi tamamilə dolğun sayılan, sonradan təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsi qadağan olunan kanonik hüququn mənbələrinin rəsmi korpusunu dərc etdi.

Qeyd etdiyimiz kimi, 726-cı ildə ən böyük (Yustinian toplusundan sonra) rəsmi qanunvericilik toplusu – Ekloqa dərc edilmişdi.

Daha çox prosessual hüquqa dəyişikliklər edildi: məhkəmə qarşısında hamının bərabərliyi elan edildi, məhkəmə çəkişmələrində iştirak edən şəxslər məhkəmə rüsumlarından azad edilirdi və s.

Bütün toplu nikah və ailə hüququnun, vərəsəlik hüququnun, qəyyumluq və himayəçiliyin müxtəlif məsələlərini əhatə edən 18 titula bölünürdü. Bağışlama, alqı-satqı, borc və s. müqavilələr nizamlanırdı. Ekloqada törədilmiş cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzaların siyahısı göstərilir, prosesdə iştirak edən şahidlərin, qulların və vəzifəli şəxslərin hüquqi vəziyyəti müəyyən olunurdu.

Ekloqada öz əksini tapmış cinayətlər siyahısına daxil idi: dövləti cinayətlər (imperatora qarşı sui-qəsd, saxta pul kəsmə və s.), din əleyhinə cinayətlər (kilsə sığınacağıının müqəddəsliyini pozma, cadugərlik (yalandan and içmə, dindən dönmə və s.), şəxsiyyət əleyhinə cinayətlər (adam öldürmə, dalaşma və s.), əmlak cinayətləri (oğurluq, soyğunçuluq, özgə əmlakını məhv etmə və s.), ailə və mənəviyyat əleyhinə cinayətlər (yaxın qohumlar arasında cinsi əlaqə, zorlama, zina, heyvanla cinsi əlaqə və s.).

Aşağıdakı cəzalar tətbiq edilirdi: qamçı və taxta ilə döymə, burunun və dilin kəsilməsi, kor etmə, ətrafların kəsilməsi, saçın ütölməsi və s.

Bir sıra hallarda cəriməni hətta Yustinian məcəlləsi ilə müəyyən edildiyi hallarda da talion prinsipindən geniş istifadə edilərək cismani cəzalarla əvəz edirdilər.

Ölüm cəzası daha ağır cinayətlərə (qəsdən yanğın törətmə, zəhərləmə, cadugərlik, adam öldürmə, homoseksualizm, quldurluq və s.) görə tətbiq edilirdi.

Mülki və ailə hüququ sahəsində Ekloqa hələ Yustinianın qanunvericiliyində öz əksini tapmış əsas tendensiyaları inkişaf etdirirdi. Nişanlama Ekloqada kəbin kəsilməsinə hazırlıq mərhələsi kimi hüquqi razılaşma hesab edilirdi. Bu razılaşmanın pozulması (üzürlü səbəb olmadan) dəbbə pulunun ödənilməsinə gətirib çıxarırdı.

Ekloqaya görə, nikah bərabər əmlak hüquqlarına malik olan qadının və kişinin ittifaqıdır. Yaxın qohumlar arasında nikah qadağan edilirdi. Boşanma üçün qanuni əsasların sayı da azaldılmışdı. Nikah yaşı kişilər üçün 15, qadınlar üçün isə 13 yaşdan müəyyən olunmuşdu.

Vərəsəliyin iki növü mövcud idi: qanun üzrə və rəsəlik və vəsiyyət üzrə vərəsəlik.

Ekloqada bağlanan müqavilələrin (bağışlama, vəsiyyət) formaları, qanun üzrə vərəsəliyin hüquqi qaydaları, qəyyumçuluq və himayəçilik məsələləri dəqiqləşdirilmişdi.

XIII əsrin ortalarında Ekloqaya əlavələr edildi. Buraya şəxsiyyət əleyhinə, din əleyhinə cinayətlər aid idi. Yustinianın məcəlləsində və digətslərdə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibindən fərqli olaraq, müəlliflər yerəslərə (manixeylər və montanistlər) qarşı, represiyalara istiqamət verən dinə qarşı cinayət tərkiblərini daxil etməyə çalışmışdılar.

Ekloqaya eləcə də dörd müstəqil qanun-əkinçilik, hərbi, dəniz və Moisey qanunları daxil edildi.

Əkinçilik qanunu kənd icmasının həyatını nizamlayan normaların məcmusunu əks etdirirdi. Qanun ayrı-ayrı hüquqşünaslar tərəfindən qeyri-rəsmi hazırlansa da dövlət tərəfindən tanınmışdı. Qanun əkini tələf etməyə, taxıl, meyvə və s. oğurluğuna görə məsuliyyəti və vurulmuş ziyanın ödənilməsi qaydalarını nəzərdə tuturdu.

Dəniz qanunu da hüquqşünaslar tərəfindən dəniz adət hüquq normalarının sistemləşdirilməsindən ibarət idi. Hərbi qanun isə hərbiçilər tərəfindən hüquq-pozmalara aid olan cinayət hüquq normalarının toplusundan ibarət idi.

Moisey qanunu Köhnə Əhddən götürülmüş mənəvi-dini göstərişləri və normaları özündə əks etdirirdi.

Ekloqa, Ekloqaya əlavə, əkinçilik, dəniz, hərbi və Moisey qanunları Bizans hüququnun vahid korpusunu təşkil etdi və yeni qanunvericiliyin meydana gəlməsinə VIII–IX əsrlər ərzində qüvvədə oldu.

Makedoniya sülaləsi imperatorlarının dövründə hüquqşünaslar (867-ci ildən başlayaraq) “qədim qanunların tənzimlənməsi”nin geniş proqramını hazırladılar. Buraya yeni şəraitə uyğun qanunların tətbiqi nöqtəyi-nəzərindən, köhnəlmiş aktların ləğvi, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, eləcə də latın hüquq terminologiyasını yunan terminologiyası ilə əvəz etmə məqsədilə bütün hüquq sisteminin yenidən baxılması və sistemləşdirilməsi daxil idi. Bu islahat yeni hüquq (qanunlar) külliyyatının – 8 cild, 60 kitabdan ibarət Baziliklərin qəbulu ilə başa çatdı.

Külliyyatın əsasını Yustinianın “corpus juris civilis”inin yunan interpretasiyası təşkil edirdi. Külliyyatın strukturuna aid idi: hüququn ümumi nəzəri prinsipləri, kanonik hüquq, dövlət hüququ, məhkəmənin təşkili, prosessual hüquq, iddia hüququ, xüsusi hüquq (əsasını Ekloqa təşkil edirdi), hərbi hüquq,

servitutlar, cinayət hüququ (Ekloqaya müvafiq olaraq).

872-ci ildə yeni hüquq abidəsi Proxiron meydana gəldi. Onun məqsədi qanunları insanların başa düşdüyü dildə, hüquqi dili sadələşdirən və demək olar ki, kilsə təsirindən azad vəziyyətdə hazırlamaq idi.

Proxironun 40 titulunda nikah münasibətlərini (əsasən cehizdən istifadə qaydalarını), vərəsəlik, öhdəlik münasibətlərini nizamlayan normalar və cinayət hüquq normaları öz əksini tapmışdı.

Proxironunda müxtəlif növ əmlak cinayətləri (oğurluq, quldurluq və s.), mənəviyyat və ailə əleyhinə cinayətlər (zor gücü ilə bağlanan nikah, çoxarvadlıq, zina, yaxın qohumlarla cinsi əlaqə, zorlama, uşaqbazlıq və s.) və bunlara görə cəzalar (oğurlanmış əmlakın dəyərinin iki mislində cərimə, qamçılama, payaya keçirmə, ölüm cəzası, şikəstətmə, yəni əlin, dilin, burunun kəsilməsi, kor etmə, axtalama və s.) müəyyən edilmişdi.

Proxironunda tək-cə başa çatmış cinayət institutu deyil, cinayətə hazırlıq, cinayətə cəhd institutları da göstərilmişdi.

Bizans hüququnun qısa külliyyatları olan Epanaqoqa, Proxiron kimi, hakimlər tərəfindən tutulan qanunların xülasəsi idi. Epanaqoqa öz quruluşuna görə Yustinian digestlərinin davamı idi və Proxironun və Ekloqanın bir çox müddəalarını təkrarlayırdı. Bu xüsusiyyətinə görə bəzən Epanaqoqanı Proxironun ikinci nəşri də adlandırırdılar.

İmperator VI Lev 908-ci ildə Baziliklərə əlavə olaraq kilsə, ailə, vərəsəlik, öhdəlik, cinayət və prosessual hüquq sahələrində yaranan geniş dairəyə malik münasibətləri nizamlayan novellalar külliyyatı dərc etdi.

Makedoniya sülaləsi imperatorlarının qanunvericilik fəaliyyəti Bizans hüququnun inkişafının yara-

dıcılıq dövrünü sona çatdırdı. Sonralar bu inkişaf hüququn gündəlik tələbatlara uyğunlaşdırılması ilə kifayətlənirdi, yenidən xristianlaşdırma elementləri güclənməyə başladı.

Bu dövrdə əsasən məhkəmə islahatlarına aid olan imperator II Andronik tərəfindən 1296-cı ildə “dünyəvi hakimlər” institutunun qəbul edilməsi nəzərə çarpırdı. Buraya “bütün işlər üzrə, istənilən şəxslər barədə istisnasız olaraq” (onların vəziyyəti və statusundan asılı olmayaraq) qərar çıxarmaq hüququna malik olan arxierey və sinklit üzvlərinin seçilməsi daxil idi. Məhkəmənin əsas prinsipləri – hamının qanun qarşısında bərabərliyi, hakimlərin səlahiyyətliyi elan edildi. Hakimlər imperator tərəfindən seçilir, onlara təntənəli olaraq (müqəddəs Sofiya kilsəsində) İncil və qılınc təqdim olunur və torpaq sahələri verilirdi. Hakimlər pula satılmadan və obyektiv olaraq fəaliyyət göstərəcəklərinə and içirdilər. “Dünyəvi hakimlər” institutu kilsə hakimiyyəti və imperator hakimiyyəti ilə birlikdə təsis edilirdi. Bu institutun ömrü uzun olmadı.

Yadelli işğallar və Bizans imperiyasının dağılması Romadan götürülmüş və Bizans monarxiyasının uzun müddət saxladığı hüquq ənənələrinə son qoydu.

MÖVZU: ABŞ DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI (1787-ci il konstitusiyası)

P L A N:

1. ABŞ dövlətinin yaranması.
2. Vətəndaş müharibəsi və onun dövlətçiliyə təsiri.
3. ABŞ-ın ilk konstitusiyası.

1. ABŞ DÖVLƏTİNİN YARANMASI

Avropa müstəmləkəçiləri Şimali Amerika qitəsinə gələndə (XVI əsr) ABŞ-ın indiki ərazisində hindular və eskimoslar yaşayırdı. Hinduların əcdadları Amerikaya Şimal-Şərqi Asiyadan Bering keçidi vasitəsilə 10–15 min il bundan əvvəl köçmüşlər. Eskimoslar Şimali Amerikanın arktikasında Alyaskadan Qrenlandiyaya qədər böyük ərazidə yaşayırdılar. Onların əsas məşğuliyyəti ovçuluq və balıqçılıq idi. Burada sosial münasibətlər patriarxal quldarlıq xarakteri daşıyır, geniş mübadilə və əmlak bərabərsizliyi ilə xarakterizə olunurdu. XVI əsrdə Şimali Amerikanın istilasına başlandı. Bu istilanı İspaniya, İngiltərə, Fransa, Niderland və İsveç həyata keçirirdi. Hindular müqavimət göstərirdilər, lakin avropalılar çoxlu əsgər, silah və sursata malik olduqları üçün və həm də tayfalar arasında münaqişələr olması avropalılara yaxşı şərait yaratdı.

İngiltərənin Şimali Amerikadakı müstəmləkələrində ictimai-iqtisadi inkişaf burjuva cəmiyyəti ünsürlərinin meydana gəlməsi ilə başlanır. Bəzi yerlərdə kiçik fermer təsərrüfatı üstün idi.

XVII əsrin 2-ci yarısından kapitalist manufakturası inkişaf etməyə başladı. Lakin torpaq mülkiyyətində feodalizm ünsürləri hələ də qalırdı. Muzdlu əmək baha başa gəldiyindən kolonistlər ələ keçirdikləri yeni torpaqlarda qul əməyinə üstünlük verirdilər. Müstəmləkələrə xammal mənbəyi və satış bazarı kimi baxan ingilis burjuaziyası burada iqtisadi inkişafı ləngidir, sənaye yüksəlişinə imkan vermirdi.

Ağır müstəmləkə zülmü XVIII əsrin 60-cı illərində metropoliyaya qarşı kütləvi hərəkətə səbəb oldu, müstəmləkələrdə inqilabçı siyasi təşkilatlar meydana gəlməyə başladı.

Amerika müstəmləkələrinin vahid federasiyada birləşdirilməsi ideyası XVIII əsrin ortalarında yaranmışdı. Federasiyanın birinci layihəsi 1748-ci ildə məşhur Franklin tərəfindən işlənmişdi.

İngiltərə hökuməti isə bu ideyanı boğmağa çalışırdı. Onlar Amerika müstəmləkələrini həmişə dağınıq şəkilə görmək istəyirdilər. Çünki belə halda müstəmləkələri istismar etmək daha asan idi.

Azadlıq hərəkatında əsas yeri 1765-ci ildə yaranan "Azadlıq oğulları" təşkilatı tutur. Bu təşkilatın tərkibinə fəhlə, fermer və ticarətçilər daxil idi.

Müstəmləkə nümayəndələrinin 1765-ci ildə qurultayı keçirildi. Bu qurultayda İngiltərə mallarına boykot elan edildi. Güclü xalq hərəkatı İngiltərəni məcbur etdi ki, vergilər götürülsün.

1774-cü ildə Birinci Kontinental konqres çağırıldı. Bu konqres İngiltərə mallarına boykot elan etdi və İngiltərəyə qarşı mübarizə aparacaqlarını bildirdi. Buna görə də koloniyalar blokadaya alındı.

1774-cü ildən etibarən amerikalıların açıq şəkildə kütləvi antihökumət çıxışları başladı. Mübarizənin koordinasiyası məqsədilə xüsusi orqanlar – təhlükəsizlik və nəzarət komitələri yaradıldı.

1775-ci ilin may ayında İkinci Kontinental konqres topladı. O, İngiltərə ilə müharibə vəziyyətini müəyyən etdi və Amerika ordusunun yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Ordunun ali baş komandanı C.Vaşinqton təyin edildi. Bununla da istiqlaliyyət uğrunda müharibə başlandı. Hər bir koloniya özünü müstəqil respublika – ştat elan etdi. Bütün maneələrə baxmayaraq, bu vaxt Amerika cəmiyyəti özünün sosial-iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə irəliləyişə nail oldu.

C.Adams, T.Cefferson, A.Hamilton və milli-azadlıq hərəkatının digər rəhbər və ideoloqlarının düzgün fəaliyyəti nəticəsində müstəqillik uğrunda müharibənin ideya-nəzəri əsaslarının mühüm prinsipləri formalaşdırıldı.

Amerika milli-azadlıq hərəkatının ideoloqları amerikalıların hüquqlarının müdafiəsində «təbii hüquq» ideyalarına müraciət edirdilər. Məhz bu ideyalar Amerika inqilabının vacib proqram sənədlərinin əsasını təşkil edirdi.

4 iyul 1776-cı ildə Filadelfiyada 13 koloniya nümayəndələrinin iştirakı ilə “Birləşmiş Ştatların İstiqlal Bəyannaməsi” qəbul edildi. Bəyannamə Avropada böyük təəssürat yaratdı. O, “qanuni” hökumətə qarşı xalq hərəkatının manifesti idi. İngiltərə kralının və onun hökumətinin müxtəlif növ sui-istifadə hallarını sadalayaraq bəyannamə elan etdi ki, hər bir əzilən xalq üsyan etmək hüququna malikdir. Ali hakimiyyət xalqa məxsusdur və hansı hökumətin onun maraqlarına uyğunluğunu yalnız xalq həll edir. Bütün bunlardan irəli gələrək bəyannamə koloniyaların İngiltərədən siyasi asılılığının ləğv edildiyini elan etdi. Amerikada İngiltərə və onun koloniyaları arasında müharibə qaçılmaz oldu. Müharibənin birinci illərində ingilislər bir neçə döyüşdə qələbə qazandılar, lakin sonralar Amerikanı tərk etməli oldular, çünki ingilis

qoşunları çoxlu itki verirdi. ABŞ beynəlxalq aləmdə nüfuz qazandı və 1778-ci ildə Fransa–Amerika hərbi müqaviləsi bağlandı.

1783-cü ildə Versal sülh müqaviləsi bağlandı. Bu müqaviləyə əsasən İngiltərə ABŞ-ın müstəqilliyini tanıdı. Müstəqillik uğrunda müharibədə ABŞ müstəmləkə zülmündən qurtuldu və inkişaf etməyə başladı.

Ştatların ilk konstitusiya aktı “Konfederasiya maddələri” adlanırdı (1781-ci il). Ştatlar dövlət ittifaqından daha çox dövlətlərarası ittifaq yaratdılar. Hər bir ştat öz “suverenliyini, azadlığını, müstəqillik və bütün hakimiyyətini, yurisdiksiyasını və hüququnu” saxladı, özünün parlament, hökumət və konstitusiya-sına malik idi.

Hər bir ştatın parlamenti tərəfindən müvəkkil edilmiş nümayəndələr Konqresin hər il çağırılan sessiyasına yığırdılar. Burada hər ştat bir səsə malik idi.

Əsas siyasi məsələlər – müharibə elan edilməsi, sülh bağlanması, beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, sikkə kəsilməsi, büdcə və s. səs çoxluğu ilə doqquz səsdən az olmamaq şərtilə həll edilirdi.

C.Vaşinqtonun obrazlı ifadəsinə görə, “Konfederasiya maddələri” qumdan sapa” bənzəyirdi.

Bütün bu mübarizənin nəticəsi olaraq burjuaziya və plantasiya sahibləri dövlət quruluşunda dəyişiklik etməyi qərara aldılar. 1787-ci ildə Filadelfiyada gizli yığıncaq keçirən konvent (qurultay) tərəfindən yeni konstitusiya qəbul olundu. 1787-ci il Konstitusiya ştatların siyasi muxtariyyətini ləğv etmədi, lakin onu güclü mərkəzləşmiş hakimiyyətə qarşı qoydu. Yeni konstitusiya ABŞ-ı federal dövlət kimi rəsmiləşdirdi. Konfederasiya federasiya ilə əvəz olundu. Əsas prinsip kimi C.Lokk və Ş.Monteskye tərəfindən hazırlanmış və irəli sürülən “hakimiyyətlər bölgüsü” prinsipi götürüldü. Hər bir hakimiyyət budağı – qanunverici-

lik, icra və məhkəmə hakimiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə müstəqillik əldə etdi.

1787-ci il Konstitusiyasına görə, qanunvericilik hakimiyyəti 2 palatadan ibarət olan Konqresə məxsusdur.

Nümayəndələr Palatası ştatların əhalisi tərəfindən, Senat isə ştatların parlamentləri tərəfindən seçilirdi (1913-cü ilə qədər). Buradan göründüyü kimi, Senat lap əvvəldən öz tərkibinə görə konservativ, seçicilərdən asılı olmayan bir palata kimi nəzərdə tutulmuşdu.

Amerikanın gələcək prezidenti Con Adams bununla əlaqədar birbaşa elan edirdi ki, Senat Nümayəndələr Palatasına təsir etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Konstitusiyanın "atası" Medison isə yazırdı ki, Senat Nümayəndələr Palatası tərəfindən hakimiyyətdən sui-istifadənin qarşısını almaq üçün zəruridir.

Qanunvericilik təşəbbüsü və qanunların qəbul edilməsi ilə bağlı Senat və Nümayəndələr Palatası eyni hüquqlara malik oldular.

Konstitusiyaya görə, ABŞ prezidenti dövlət və hökumət başçısıdır. ABŞ prezidenti ştatların seçiciləri tərəfindən seçilirdi. Onlar bülletenlər vasitəsilə səs verirdilər.

Müəssislər konqresinin (konventin) üzvlərindən çoxu prezidentin Konqres tərəfindən seçilməsinin etibarlı olduğunu təklif etdi. Lakin tarixi təcrübəyə əsaslanaraq buna qarşı etirazlar oldu. Uzun sürən müzakirələrdən sonra prezident vəzifəsi müddətli oldu. Onun səlahiyyət müddəti 4 il olmaqla, yenidən seçilmə hüququna malik idi.

ABŞ prezidenti geniş səlahiyyətlərə malikdir. O, həm dövlət, həm də hökumət başçısıdır. ABŞ prezidenti ordunun baş komandanıdır.

C. Vaşinqtonun prezidentliyi dövründə cəmi 3 nazirlik – daxili işlər və xarici əlaqələr nazirliyi, hərbi nazirlik, maliyyə nazirliyi mövcud idi.

Hakimiyyətlər bölgüsü prinsipindən irəli gələrək konstitusiyaya sözün tam mənasında prezidenti qanunvericilik təşəbbüsü hüququndan məhrum etdi (hazır qanun layihəsini palatalara təqdim etmək hüququ).

Parlamentin hər iki palatası tərəfindən qəbul edilmiş qanun layihəsinə veto hüququ hər iki palatanın ixtisaslı səs çoxluğu ilə rədd oluna bilər.

Məhkəmə hakimiyyətini ABŞ Ali Məhkəməsi həyata keçirir. ABŞ Ali Məhkəməsi ölkənin ali məhkəmə instansiyası olmaqla cinayət və mülki işlər üzrə icraatı və ümumi nəzarəti həyata keçirir.

ABŞ Ali Məhkəməsi Əsas Qanunda göstərilən səlahiyyətlərdən başqa, 1803-cü ildən konstitusiyaya nəzarət hüququnu da, yəni Konqresin, prezidentin və ştatların hakimiyyət orqanları aktlarının konstitusiyaya müvafiqliyi haqqında məsələnin həlli hüququnu da həyata keçirir.

2. VƏTƏNDAŞ MÜHARİBƏSİ VƏ ONUN DÖVLƏTÇİLİYƏ TƏSİRİ

Müstəqil dövlət yaradılması kapitalizmin sürətlə inkişafına kömək etdi. 1791-ci ildə Milli Bank yaradıldı. 1789–1791-ci illərdə iki burjua partiyası federalistlər və respublikaçılar meydana gəldi. İngiltərəyə meyil edən federalistlərdən ibarət ABŞ hökuməti Fransaya bitərəf mövqe tutdu. 1794-cü ildə ABŞ İngiltərə ilə suverenliyini alçaldan ağır şərtlə müqavilə bağlamağa məcbur oldu.

1798-ci ildə bir sıra mürtəce qanun verildi. Federalistlərin siyasəti respublikaçılar ətrafında birləşmiş demokratik qüvvələrin müqavimətinə rast gəldi.

1800-cü il prezident seçkilərində qələbə qazanan respublikaçı T.Cefferson həmin mürtəcə qanunları ləğv etdi, bir sıra mütərəqqi tədbir, o cümlədən qismən torpaq islahatı həyata keçirdi.

Burjuaziya ilə quldarlar arasında siyasi mübarizənin kəskin şəkil alması, demokratik islahat uğrunda hərəkatın yüksəlişi köhnə Respublikaçılar partiyasının süqutu ilə nəticələndi. 1828-ci ildə Demokratlar partiyası yarandı. Həmin partiyanın nümayəndəsi F.Ceksonun prezidentliyi dövründə (1829–1837) bir sıra demokratik islahat keçirildi, fəhlə təşkilatlarının fəaliyyətinə icazə verildi. 1854-cü ildə yeni Respublikaçılar partiyası yaradıldı. 1860-cı ildə A.Linkolnun hakimiyyət başına keçməsi cənub quldarları ilə şimal burjuaziyası arasındakı ziddiyyətləri kəskinləşdirdi və vətəndaş müharibəsi ilə nəticələndi.

Şimalın sənaye-fermer burjuaziyası ilə cənub quldarları arasında müharibə (1861–65) üçün zəmin yaranmışdı. Belə ki, cənubda köləliyin qalması ABŞ-da kapitalizmin inkişafını ləngidirdi. Respublikaçılar partiyasının namizədi A.Linkolnun prezident seçilməsi quldarların güclü təsiri altında olan Demokrat Partiyasının hakimiyyətdən məhrum olması demək idi. Linkolnun prezident seçilməsinə cavab olaraq quldarlar cənub ştatlarını ittifaqdan ayırmağı qərara aldılar və vətəndaş müharibəsinə hazırlaşmağa başladılar.

1861-ci ildə (fevral) Montqomeri şəhərində Cənub Ştatları Konfederasiyası yaradıldı. Konfederasiya ABŞ-ın 34 ştatından 11-ni birləşdirdi. 1861-ci il aprelin 14-də cənublular Fort-Samteri tutdu. Müharibə başladı. Vətəndaş müharibəsində əsas məsələ köləliyin ləğvi idi. Quldarlar köləliyi bütün ABŞ-a, hətta Cənubi Amerikaya da yaymağa çalışırdılar. Müharibənin əvvəlində Linkoln hökumətinin əsas məqsədi qiyamı yatırmaq, cənubda köləliyin qalması şərti ilə ölkənin birliyini bərpa etmək idi. Lakin şimal müha-

ribəyə hazır deyildi. Şimal ordusu ilk döyüşlərdə məğlub edildi. Hərbi müvəffəqiyyətsizliyin əsas səbəbi hökumətin kölələri azad etməkdən və müharibəni inqilabi yolla aparmaqdan qorxması idi.

1862-ci ildə Konqres müharibənin inqilabi yolla aparılması üçün bir sıra tədbir gördü. Qiyamçıların əmlakının müsadirəsi və ABŞ-a xəyanət edənlərin edam olunması haqqında qanun verildi.

1862-ci il mayın 20-də homstedlər – kəndlilərə paylanan torpaqlar haqqında qanun çıxdı.

1863-cü il yanvarın 1-də qiyam qalxmış ştatlarda zənci kölələrin azad edilməsi haqqında Linkolnun intibahnaməsi qanun qüvvəsi aldı. Qullar azadolma pulu vermədən torpaqsız azad edilirdilər. Onlara ağalarla bərabər siyasi və vətəndaşlıq hüquqları verilmədi. Lakin qanun zəncilərin federal orduya çağırılmasını nəzərdə tuturdu.

Quldarlığın darmadağın edilməsində zəhmətkeş kütlələr həlledici rol oynasalar da, qələbənin nəticələrindən, əsasən, burjuaziya istifadə etdi. Fəhlə, fermer və zənci hərəkətini başlıca təhlükə hesab edən burjuaziya plantasiya sahibləri ilə ittifaqa girdi. Qiyamın minlərlə iştirakçısı amnistiya yolu ilə azad edildi. Plantasiya sahibləri cənubda öz siyasi və iqtisadi mövqələrini yenidən möhkəmləndirmək, köləliyin bərpasını, özlərinin federal hökumət orqanlarında iştirakını tələb etməyə başladılar. Bu, nəinki vətəndaş müharibəsinin nəticələrini təftiş etmək, həmçinin burjuaziyanın dövlət hakimiyyətinə qarşı açıq təhlükə idi. Zəncilər keçmiş quldarların hücumuna qızğın müqavimət göstərdilər. Zənciləri və yoxsul ağları birləşdirən müttəfiq cəmiyyətlərinin yaratdıqları silahlı dəstələr cənubda radikal yenidənqurma (rekonstruksiya) işini həyata keçirməkdə böyük rol oynadı.

1867-ci il martın 2-də rekonstruksiya haqqında birinci qanun verildi. Bunda məqsəd cənubda burju-

demokratik tədbirlər keçirmək və keçmiş quldarların hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq idi. Cənubda bütün hakimiyyət federal ordunun əlinə keçdi. Qiyamın fəal iştirakçıları siyasi hüquqlardan məhrum edildi, bir milyondan çox zənci səs hüququ aldı. İlk dəfə olaraq 16 zənci ABŞ Konqresinə nümayəndə seçildi. Lakin aqrar məsələ yenə də həll olunmadı. Zəncilərin və yoxsul ağların böyük əksəriyyəti hüquqsuz kənd təsərrüfatı fəhləsi olaraq qaldı. Plantasiya sahibləri irqi xurafatdan istifadə edərək cənubda respublikaçıların vahid cəbhəsini parçalamağa və cənub ştatlarında hakimiyyətə keçməyə nail oldular. Federal hökumət zənci müttəfiqlərinə xəyanət edərək 1877-ci ilin aprelinde qoşunları cənub ştatlarından çıxartdı. Buna baxmayaraq, rekonstruksiya cənubun və bütün ölkənin tarixində çox mühüm rol oynadı. Zəncilərin və onların ağ müttəfiqlərinin inqilabi mübarizəsi cənubda köləliyin bərpası planlarını pozdu. Rekonstruksiya vətəndaş müharibəsinin davamı oldu.

Şimalın qələbəsi köləliyin ləğvi ilə nəticələndi. Kənd təsərrüfatının inkişafında Amerika yolu bərqərar oldu. Belə ki, burada üstünlük plantasiya qul sahiblərinə deyil, kapitalist fermerlərə məxsus idi. Bu mənada şimalın cənubla müharibəsini istiqlaliyyət uğrunda müharibə ilə başlanan burjua inqilabının davamı hesab etmək olar. Öz hərəkətverici, qabaqcıl qüvvələrinə görə o, burjua-demokratik inqilabı idi. Amma zəncilər torpaq almadılar.

Cənubda olan vəziyyət xalqda və orduda narahatlıq hissi doğururdu. Yaranmış vəziyyətdə Konqresdə hakim olan Respublikaçılar Partiyasının radikal qanadı "Cənubun rekonstruksiyası" adı altında tədbirlər həyata keçirdi. Hərbi dairələrə bölünmüş cənub ştatları ordunun tam nəzarəti altında idi. Ümumi məhkəmələrin əvəzinə hərbi tribunallar yaradıldı.

Cənub ştatlarında yeni konstitusion konventlərin seçilməsində ağ rəngli vətəndaşlarla yanaşı (qiyamçılar istisna olmaqla) qaradərili vətəndaşlar da iştirak etdilər. Zəncilərin vətəndaşlıq hüquqları haqqında ABŞ Konqresi tərəfindən verilən qanun bütün “qara məcəllələri” ləğv etdi.

Məhz 1865-ci ildə ABŞ Konqresi cənubluların iştirakı olmadan ABŞ Konstitusiyasına məşhur XIV dəyişikliyi etdi. Həmin dəyişiklikdə göstərilirdi: “Birləşmiş Ştatlarda doğulmuş, vətəndaşlığa girmiş və onların yurisdiksiyasına tabe olan hər bir şəxs Birləşmiş Ştatların və sakini olduğu ştatın vətəndaşıdır. Heç bir ştat, Birləşmiş Ştatlar vətəndaşlarının imtiyaz və toxunulmazlıqlarını məhdudlaşdıran qanunlar verə və ya tətbiq edə bilməz; heç bir ştat qanuni prosedurasız heç kimi həyatından, azadlığından və ya xüsusi mülkündən məhrum edə və öz yurisdiksiyasında olan hər hansı bir şəxsin qanuni təminatlarından hamıyla bərabər şəkildə faydalanmasına mane ola bilməz”.

1870-ci il fevralın 3-də edilən XV dəyişiklikdə isə qeyd edilirdi ki, Birləşmiş Ştatlar və ya hər hansı bir ştat tərəfindən Birləşmiş Ştatlar vətəndaşlarının səsvermə hüququ irqinə, dərisinin rənginə və ya öncəki köləliyinin şərtlərinə görə ləğv edilə və ya məhdudlaşdırıla bilməz.

1868-ci ildə ABŞ Ali Məhkəməsinin qərarına əsasən federasiya bölünməz ittifaq elan edildi və bu ittifaqdan çıxmaq hüququ (sesessiya) rədd olundu.

Şimalın qələbəsi Amerika federasiyasının möhkəmlənməsinə gətirib çıxartdı.

3. ABŞ-İN İLK KONSTITUSİYASI

ABŞ Konstitusiyası qüvvədə olan konstitusiyaların ən qədimidir. O, 1787-ci il mayın 14-dən sentya-

brın 17-nə kimi Filadelfiyada yığıncaq keçirən konvent tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır.

Konventin tərkibinə təyin olunmuş 74 nümayəndədən ancaq 55-i işləyirdi ki, onların da bir neçəsi iş sona çatanaqədək konventi tərk etdi. Nəticədə əsas qanunun mətnini yalnız 39 nəfər imzaladı. 1787-ci il sentyabrın 17-də qəbul edilmiş konstitusiyaya Kontinental Konqresə verildi. Konqres də konstitusiyayı Konventin qərarına müvafiq olaraq hər bir ştatda xalq tərəfindən seçilmiş nümayəndələrdən təşkil olunmuş konventdə baxılmağa təqdim edilmək üçün sentyabrın 28-dən ştatların qanunvericilik məclisinə göndərirdi.

Konstitusiyaya hər bir ştatda seçilmiş konvent tərəfindən ratifikasiya olundu. Onu ilk dəfə bəyənən 1787-ci il dekabrın 7-də Delaver ştatı oldu.

Ratifikasiya zamanı ştatların əksəriyyətində konstitusiyaya qarşı əhəmiyyətli dərəcədə tənqidi fikirlər söyləndi, yalnız Delaver, Nyu-Cersi və Corciya ştatlarında konventlər onu yekdilliklə qəbul etdilər. Qalan dörd ştat konstitusiyayı gec, Rod-Aylend ştatı isə 1790-cı il mayın 29-da ən axırncı ratifikasiya etdi. Altı ştatın – Pensilvaniya, Massaçusets, Nyu-Kempşir, Şimali Karolina, Virciniya və Nyu-Yorkun tələbi isə ratifikasiya zamanı “Hüquqlar haqqında Bill”in konstitusiyanın tərkibinə daxil edilməsi ilə əlaqədar idi.

Yeni konstitusiyaya əsasında çağırılmış Konqres birinci sessiyasında konstitusiyanın əsasını qoymuş layihənin müəllifi (1809–1817-ci illərdə ABŞ prezidenti olan) C. Medison “Hüquqlar haqqında Bill”i təklif etmək təşəbbüsünü öz üzərinə götürmüşdü. 1789-cu il sentyabrın 25-də ratifikasiyaya çıxarılmış on iki düzəlişdən onu ştatlar tərəfindən 1791-ci il dekabrın 15-də bəyənildi. Bu düzəlişlər Konqresin səlahiyyət hüdudlarını dəqiqləşdirdi, federasiyaya verilməmiş ümumi səlahiyyətlərin ştatlar üçün mühafizəsi prinsipi-

pini təsdiq etdi və bir sıra hüquq və azadlıqları möhkəmləndirdi. ABŞ Konstitusiyası üç ünsürdən ibarətdir:

1) Preambula; 2) Yeddi maddə; 3) İyirmi yeddi düzəliş.

Konstitusiyada olan boşluqlar illər ərzində çox cüzi tamamlanır. Bunun əsas səbəblərindən biri əsas qanunun yüksək "sərtliyi", onun dəyişdirilməsi qaydasının mürəkkəbliyidir.

Konstitusiyanın ilkin mətni başlıca olaraq dövlət hakimiyyəti orqanlarının "təmkinlik və əks ağırlıq" prinsipi əsasında qurulmuş strukturunu və onların qarşılıqlı münasibətlərini müəyyən edir.

Vətəndaşların hüquq və azadlıqları əsasən birinci on düzəlişdə, daha dəqiq desək, "Hüquqlar haqqında Bill" adı almış və 1789-cu ildə birinci Kongresdə qəbul edilmiş əlavələrdə təsbit edilmişdir. "Hüquqlar haqqında Bill" o vaxt mövcud olan on dörd ştatdan on biri tərəfindən təsdiq edildikdən sonra 1791-ci il dekabrın 15-də qüvvəyə minmişdir. "Bill"də dini etiqad, söz və mətbuat azadlığı, müştərək ərizə ilə hökumətə müraciət etmək, silah gəzdirmək, şəxsiyyətin və mənzilin toxunulmazlığı, mülkiyyət, tez və açıq məhkəmə, eyni bir işə görə təkrar ittihamın qadağan edilməsi, habelə deyildi ki kimi, seçki hüququ təsbit edilmişdir.

Konstitusiyada dövlət hakimiyyətinin üç orqanı – Konqres, prezident və Ali Məhkəmə arasında təşkilati bölünmə keçirilmiş və onlardan hər birinə konstitusiya çərçivəsində müstəqil fəaliyyət hüququ verilmişdir. Bu orqanlar arasında müəyyən edilmiş münasibətlər istər keçmişdə, istərsə də indi birinin hesabına o birinin gücləndirməsinin qarşısını almaq və birinin digərinin fəaliyyət istiqamətində əks-fəaliyyət göstərməyinə maneçilik etmək məqsədi daşıyır. Dövlət sisteminin bu cür balanslaşdırılması adı çəkilən or-

qanların hər hansı biri tərəfindən hakimiyyətin qəsb edilməsi imkanının qarşısını alır.

Hakimiyyətin üç əsas orqanı – Konqres, prezident (yeri gəlmişkən, o, respublika prezidenti yox, Birləşmiş Ştatların prezidenti adlanır) və Ali Məhkəmə arasında faktiki münasibət daim dəyişir, ancaq hakimiyyətin bölünmə prinsipinin özü dəyişməz qalır. Prezidentin Konqresə hüquqi təsir vasitəsi Konqresin qəbul etdiyi qanun layihələrinə prezidentin veto qoymaq hüququdur. Prezident tərəfindən qanun layihəsi Konqresə geri qaytarılır ki, o, hər iki palatada səs-lərin üçdə iki hissəsini toplamaqla vetonu aradan qaldıra bilər.

ABŞ Konstitusiyası bu ölkənin tarixində mütərəqqi xarakter daşdı, yeni istehsal münasibətlərinin inkişafına kömək etdi. Həmçinin onun digər ölkələrin konstitusiyaya təcrübəsinə müsbət təsiri şübhəsizdir.

MÖVZU: RUS DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU
(IX-XV ƏSRLƏR)

P L A N:

1. Qədim Rus dövlətinin yaranması və ictimai quruluşu.
2. Dövlət quruluşu.
3. Hüququn mənbələri.

1. QƏDİM RUS DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ
İCTİMAİ QURULUŞU

Eramızın əvvəllərinə mənsub olan yazılı mənbələrdə slavyanlar haqqında ilk məlumatlara rast gəlmək olar. Bu mənbələrdə onlar “venedlər” adlandırılır. Bu ad ilk dəfə eramızın I əsrində yaşamış Roma yazıçısı və dövlət xadimi Pliniy tərəfindən işlədilmişdir. Venedlər haqqında, həmçinin Roma tarixçisi Tassit də yazmışdır. Onlar bütün slavyanların əcdadları olmaqla Şərqi və Mərkəzi Avropada, şərqdə Dnepr, qərbdə isə Oder çayları arasındakı ərazilərdə yaşamışlar.

I minilliyin ortalarında slavyan tayfaları ibtidai icma quruluşunun son mərhələsini yaşamışlar. Bu dövrdən başlayaraq sinifli cəmiyyətin rüşeymləri meydana gəlməyə başlayır. Qohumluq icması öz yerini ərazi üzrə bölünən kənd icmasına verir.

I minilliyin II yarısından başlayaraq slavyan tayfalarının geniş ərazilərdə məskunlaşması nəticə etibarilə onların şaxələnməsinə gətirib çıxarır. Bu şaxələnmə Şərq, Qərb və Cənub slavyanlarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Qədim Rus dövlətinin meydana gəldiyi ərazidə yaşamış şərq slavyan tayfaları haqqında rus salnamə-

çisi Nestor geniş məlumatlar vermişdir. VII–VIII əsrlərdə təsərrüfatın əsasını əkinçilik təşkil edirdi və əkinçiliyin əsasında təcricən heyvandarlıq inkişaf edirdi. Əmək məhsuldarlığının artması istehsalın fərdiliyinə gətirib çıxartdı və bütün bunlar ilkin sinfi münasibətlərdən birbaşa feodalizm üçün zəmin hazırlayırdı. Təcricən sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması prosesi sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri olan şəhərlərin meydana gəlməsinə şərait yaratdı.

VII–VIII əsrlərdə Şərqlə slavyanlarının ictimai quruluşunun əsas xüsusiyyətlərindən biri kənd (ərəzi) icmasının mövcudluğudur. Torpaq sahələri dövrü olaraq ayrı-ayrı ailələr arasında yenidən bölüşdürülürdü. Ərazi icmasına daxil olan müxtəlif ailələrin həcmi, onların rifah səviyyəsinin müxtəlifliyi, təbii şəraitin qeyri-bərabərliyi icmaçıların əmlak və sosial qeyri-bərabərliyinə gətirib çıxartdı. Cəmiyyətin yuxarı sosial təbəqəsi formalaşmağa başladı. Bu yuxarı təbəqə təcricən icma üzvlərindən ərzağın bir hissəsini ümumi ehtiyaclar üçün yığmaq və ona sərəncam vermək hüququnu mənimsəməyə başladı.

IX əsrdə Şərqlə slavyanlarının hərbi-siyasi aktivliyi möhkəmləndi. Şərqlə slavyanlarının siyasi həmrəyliyi prosesi IX əsrdə Kiyev Rus dövlətinin meydana gəlməsi ilə başa çatdı. Kiyevin hakimiyyəti altında iki böyük slavyan siyasi mərkəzi – Kiyev və Novqorod birləşdi. Salnaməyə əsasən 882-ci ildə baş vermiş bu hadisə Qədim Rus dövlətinin meydana gəlməsi ilə hesab olunur.

Rus dövlətinin yaranması haqqında XVIII əsrdə yaranmış Norman nəzəriyyəsi də mövcuddur. Bu nəzəriyyəyə əsasən Rus dövlətini varyaqlar yaratmışlar və rus knyazlarının əcdadları da onlar olmuşlar. Bu nəzəriyyədən faşist Almaniyası ruslara qarşı mühəribədə təbliğat kimi geniş istifadə etmişdir. Bir çox rus

alimləri uzun illər bu nəzəriyyəyə qarşı mübarizə aparmışlar.

Müasir tarix elmində Qədim Rus dövlətinin yaranmasının pantürkist nəzəriyyə mövqeyindən izahı geniş yayılmışdır. Bu nəzəriyyəyə əsasən Kiyev knyazlarının mənşəyi türk olmuşdur və Qədim Rus dövləti Xəzər xaqanlığı tərəfindən yaradılmışdır. Bu nəzəriyyə çox zaman antirus və antisovet siyasi doktrinası kimi ciddi tənqiddə məruz qalmışdır.

Knyaz Oleqin (882–912) dövründə də Qədim Rus dövləti ərazisinin genişlənməsi davam etmişdir. Oleqin sələfi İqorun (912–945) dövründə, həmçinin onun ölümündən sonra Svyatoslav (965–972) və Vladimirin (978–1015) dövründə bir çox ətraf tayfalar rus dövlətinə birləşdirilmiş və bir sıra yürüşlər edilmişdir.

XI əsrin II yarısından başlayaraq feodal pərkəndəliyi nəzərə çarpmağa başlayır və nəhayət XII əsrin ortalarına yaxın Qədim Rus dövləti ayrı-ayrı knyazlıqlara parçalanır.

Rus dövlətində dövlətin iqtisadi əsasını feodal torpaq mülkiyyəti təşkil edirdi. Feodallar sinfinə Kiyev knyazları, yerli knyazlar və boyarlar daxil idi. Onların torpaq mülkiyyəti qanunvericiliklə qorunurdu. Rus pravdası feodal torpağının sərhədini pozmağa görə böyük miqdarda cərimə nəzərdə tuturdu.

Feodallar bir-biri ilə vassal münasibətlərində idilər. Vassallıq – süzerenlik sistemi vahid feodal sinfini təcəssüm etdirirdi.

Rus pravdasında feodallar sinfinin imtiyazları açıq-aydın göstərilmişdir. Feodal drujinaçısının öldürülməsinə görə nəzərdə tutulan cərimə azad insanın öldürülməsi üçün nəzərdə tutulan cərimədən bir neçə dəfə artıq idi.

Kənd və şəhər əhalisinin əsas kütləsini azad icmaçılar təşkil edirdi. Onlar dövlətə töycü şəkildə vergi verirdilər. Bu vergi onların torpaq sahələrinin

ölçüsündən asılı idi. Tədricən feodallar icmaçı kəndliləri sıxışdırır və onların torpaqlarına yiyələnirdilər. Nəticədə onların sayı get-gedə azalırdı.

Rus dövlətinin ictimai quruluşunda smerdlər geniş yer tuturdular. Onlar hüquqi vəziyyətinə görə icmaçı kəndlilərlə ministeriallar arasında orta mövqə tuturdular. Ministeriallar knyaza xidmət edən, təsərrüfat-inzibati və hərbi vəzifələr daşıyan şəxslər idi. Smerd şəxsən azad idi. Knyaz ona işləmək müqabilində torpaq sahəsi verirdi. Oğlu olmayan smerd ölərdisə, torpaq knyaza qayıdırdı. Feodalın etibarını qazanmış smerd ministeriala çevrilə bilərdi, lakin feodalla borclu olan smerdi zakupa çevrilmək təhlükəsi gözləyirdi.

Zakuplar borca düşmüş və buna görə də borc vərənin təsərrüfatında borcunu qaytarmaq üçün işləyən şəxslər idi. Onların şəxsi təsərrüfatları, atı və alətləri ola bilərdi. Lakin onun hüquqları məhdud idi. O öz ağasını tərək edə bilməzdi. Öz ağasından qaçmağa, həmçinin oğurluğa görə xolopa çevrilirdi. Zakup məhkəmədə şahid kimi çıxış edə, həmçinin öz ağasından şikayət edə bilərdi.

İzqoylar öz əvvəlki vəziyyətindən məhrum olan şəxslər idi. Azad və asılı izqoylar mövcud idi. Bu, onların necə izqoy olmalarından asılı idi. Asılı izqoyların əksəriyyəti azadlığını satın almış xoloplar idi. Lakin onlar müəyyən qədər əvvəlki sahiblərindən asılılıqda qalırdılar. Bununla bərabər azad əhali içərisindən çıxan izqoylar da mövcud idi. Onlar hər hansı feodalın yanında zakup və ya xolop kimi xidmətə girməyə qədər azad qalırdılar.

Kiyev Rus dövlətində hüquqsuz əhali kütləsini qullar təşkil edirdi. Əsirlik nəticəsində qula çevrilmişlər çelyadlar, digər səbəblərdən qul olmuşlar isə xoloplar adlanırdı. Çelyadlar xoloplara nisbətən tamami-

lə hüquqsuz idilər. Ağasından qaçmış və ya günah işləmiş zakup avtomatik xolopa çevrilirdi.

Şəhər əhalisinin tərkibi sadə olmaqla iki qrupa bölünürdü: şəhər aristokratiyası və aşağı təbəqələr. Şəhər aristokratiyasına knyazlar, boyarlar, ali ruhanilər və tacirlər daxil idi. Aşağı təbəqəni isə sənətkarlar, xırda tacirlər və sırası ruhanilər təşkil edirdi. Şəhər əhalisinin əksəriyyəti azad idi.

2. DÖVLƏT QURULUŞU

Qədim Rus dövlətini knyaz idarə edirdi. Onun vassalları olan yerli hakimlər ona tabe idi. Knyaz öz fəaliyyətində iri feodallarla hesablaşırdı. Vacib məsələlərin həlli üçün feodal qurultayları çağırılırdı.

İlk Kiyev knyazlarının (Oleq, İqor, Olqa) funksiyaları nisbətən sadə idi və drujina və hərbi dəstələrin təşkili, onlara rəhbərlik edilməsi ilə məhdudlaşır. Onlar dövlət sərhədinin qorunması qayğısına qalır, hərbi yürüşlər təşkil edir, vergilərin müəyyən olunması və yığılmasını həyata keçirirdilər.

X əsrdən etibarən Kiyev knyazlarının funksiyaları genişlənməyə başlayır. Onlar hərbi-siyasi sahədə fəaliyyət göstərir, yolların tikintisi və ticarət yollarının təhlükəsizliyinə dair tədbirlər görürdülər. Onlar, həmçinin məhkəmə işlərinə də baxırdılar.

988-ci ildə xristianlığın qəbul edilməsindən sonra xristian dininin yayılması və ruhanilərin maddi təminatı da knyazın vəzifələrinə daxil idi. Knyazlar idarəçiliyi posadniklər, tiunlar və s. inzibati hakimiyyət nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirirdilər.

Posadniklər drujina komandirləri olmaqla, knyazın yerlərdə nümayəndələri idi və yerlərdə onun funksiyalarını həyata keçirirdilər. Onlar vergi yığılmasına rəhbərlik edir, məhkəmə funksiyasını həyata keçirirdilər. Posadniklər, həmçinin polis funksiyalarını da

həyata keçirirdilər və ona rəhbərlik edirlər. Kəndlərdə onların köməkçiləri tiunlar idi.

Kiyev knyazlarının hakimiyyətinin zəifləməsi nəticəsində yeni dövlət idarəetmə orqanı olan feodal qurultayları meydana gəldi. Ümumdövlət və ya ayrı-ayrı knyazlıqların feodal qurultayları çağırılırdı. Ümumdövlət qurultayları Kiyev knyazları tərəfindən çağırılırdı. Bu qurultayda qanunvericilik məsələləri, başqa dövlətlərlə müharibə və sülh məsələləri, həmçinin ticarət yollarının mühafizəsi məsələləri həll olunurdu.

Qədim Rus dövlətində xalq yığıncağı olan veçe fəaliyyət göstərirdi. Bu yığıncaqda əsasən yaşlı şəhər əhalisi iştirak edirdi. Burada şəhərin yuxarı təbəqələri həlledici rol oynayırdılar. Veçe siyasi həyatda yüksək rol oynayırdı. Veçenin əsas funksiyalarından biri könüllü dəstələrin yaradılması və onlara rəhbər təyin edilməsi idi. Şəhərlilər veçədə toplaşib knyazın siyasətinə qarşı etirazlarını bildirə bilərdilər. Qərarlar qışqırıq yolu ilə qəbul olunurdu. Lakin knyaz hakimiyyətinin möhkəmlənməsi ilə əlaqədar veçenin fəaliyyəti öz əhəmiyyətini itirməyə başlamışdır.

Bu dövrdə Qədim Rus dövlətində kəndli ərazi icmasının özünüidarəetmə orqanı fəaliyyət göstərirdi. Bu orqan adət hüququnun düzgün realizəsinə nəzarət edirdi, həmçinin icma üzvlərinin və onların mülkiyyətinin müdafiəsini təşkil edir, dövlət aparatı və feodallar arasında yaranan mübahisələri həll edirdi. Onlar knyaz administrasiyası qarşısında maliyyə, polis və sair vəzifələri yerinə yetirirdilər.

Qədim Rus dövlətinin hərbi qüvvələri 3 əsas hissədən ibarət idi. Birinci hissəyə Kiyev knyazının drujinaları və yerli knyaz və feodalların drujinaları aid idi. Drujina ordunun özəyini təşkil edirdi və o kiçik və böyük drujinalara bölünürdü. Posadniklər və minbaşılar böyük drujinanın sıralarından çıxmış şəxslərdən təyin olunurdu. Kiçik drujinadan isə knyaz üçün

cangüdənlər seçilir və kiçik vəzifələrə şəxslər təyin olunurdu. Tədricən böyük drujinanın yuxarı təbəqəsi boyarlar adlanmağa başladı.

Xalq yığma qoşunu ordunun böyük hissəsini təşkil edirdi və adətən xarici düşmənlə müharibə zamanı yaradılırdı.

Knyazlar hərbi əməliyyatlar keçirən zaman muzzdu dəstələr də cəlb edirdilər. Bu dəstələr varyaqlardan, finlərdən və türklərdən təşkil olunurdu.

Ordu minlik, yüzlük və onluqlara bölünürdü. Sonradan polklara bölünmə baş verdi.

Qədim Rus dövlətinin idarə olunmasında kilsənin rolu böyük idi. Knyaz Vladimir dövləti möhkəmlətmək üçün dini islahat keçirərək xristian dinini dövlət dini səviyyəsinə qaldırdı. Tezliklə Rus Pravoslav kilsəsi iri feodala çevrildi. Hələ knyaz Vladimirin dövründə yerli knyazların gəlirlərinin 1/10-i kilsənin xeyrinə tutulurdu. Knyaz hakimiyyəti kilsəyə geniş səlahiyyətlər vermişdi. Yepiskoplara ticarət və çəki qaydalarına nəzarət etmək həvalə olunmuşdu və bu nəzarətin özü əsaslı gəlir mənbəyi idi.

Kiyev Rus dövlətində məhkəmə inzibati aparatdan ayrılmamışdı. Knyazın özü birinci hakim idi. Knyaz məhkəməsi feodallar arasındakı mübahisələri həll edirdi. Məhkəmə funksiyasını, həmçinin posadniklər, volostellər, onların köməkçiləri tiunlar və virniklər də həyata keçirirdi.

Bu dövrdə voççina məhkəmələri, icma məhkəmələri və kilsə məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi. Kilsədə məhkəmə hakimiyyətini yepiskop, arxiyepiskop və mitropolitlər həyata keçirirdi. Rahiblərə və monastırdan asılı olan əhaliyə aid işlərə arximandrit baxırdı.

3. HÜQUQUN MƏNBƏLƏRİ

Hüququn ilkin mənbələri adətlər idi. Dövlətin yarandığı ilkin dövrlərdə o öz mənafeyinə uyğun adətləri sanksiyalaşdırmaqla adət hüququnun əsasını qoydu. Dövlət bu adətləri qoruyurdu və onlara riayət olunmasını təmin edirdi.

907, 911, 944, 971-ci illər Rus-Bizans müqavilələri, Kiyev Rus dövlətində hüququn inkişaf tarixinin araşdırılmasında qiymətli mənbədir. Bu müqavilələrdə rus və Bizans hüququnun əsas cəhətləri öz əksini tapır. Burada əsas diqqət ticarət münasibətlərinin tənzimlənməsinə yönəlmişdir. Rus tacirlərinin Bizans ərazisində ticarətlə məşğul olduqları zaman onların hüquqları, habelə cinayət hüququna dair bəzi normalar da burada öz əksini tapır. Bu müqavilələr, həmçinin feodalların hüquqi vəziyyətini və onların imtiyazlarını təsbit edir.

Hüququn digər mənbəyi Rus pravdalarıdır. Burada, əsasən, təkmilləşdirilmiş adət hüquq normaları öz əksini tapmışdır. Rus pravdası Kiyev Rus dövlətinin ən böyük hüquq abidələrindəndir. Onun mətni, əsasən, salnamələrdə və sonrakı dövrlərə aid olan hüquq toplularında aşkar edilmişdir.

Rus pravdalarını onların məzmunundan asılı olaraq üç redaksiyaya bölmək qəbul olunmuşdur: Müxtəsər pravda, Müfəssəl pravda və İxtisar edilmiş pravda.

Rus pravdasının ən qədim redaksiyası Müxtəsər pravdadır. IX əsr hüququnu özündə əks etdirən Müxtəsər pravda bir neçə hissədən ibarətdir. Bu hissələrdən ən böyükləri Yaroslav və Yaroslaviç pravdalarıdır. Yaroslav pravdası IX əsrin 30-cu illərində, Yaroslaviç pravdasının isə IX əsrin 50-60-cı illərində meydana gəldiyi güman edilir.

İnkişaf etmiş feodal hüquq toplusu kimi Müfəssəl pravda Qədim Rus dövlətində geniş yayılmışdı. Müfəssəl pravdanın yaranması knyaz Vladimir Monomaxın və onun oğlu Mistislavın hakimiyyəti dövrünə aid edilir. Müfəssəl pravda qəti olaraq 2 hissəyə bölünür və onun mənbəyi Müxtəsər pravda və Vladimir Monomaxın nizamnaməsi olmuşdur.

Rus pravdasının üçüncü redaksiyası olan ixtisar edilmiş pravdanın isə XII əsrin II yarısında yarandığı güman edilir.

Kiyev Rus dövləti hüququnun inkişafına xristianlıq da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Rus kilsə hüququnun ən qədim abidələrinə Vladimir Svyatoslavıçın və Yaroslav Vladimiroviçin kilsə nizamnamələri aiddir. Bu nizamnamələrdə xristian kilsəsinin dövlətdə yeri və rolu öz əksini tapır.

Mülkiyyət hüququ. Rus pravdasının əsas təyinatı mülkiyyət hüququnun mühafizəsi idi. Əgər Müxtəsər pravdada cərimənin miqdarı oğurlanmış ev heyvanlarının sayından asılı idisə, Müfəssəl pravdada bu, oğurluğun törədildiyi yerdən (otlaqdan və ya bağlı tövlədən oğurlanıb) asılı idi. Rus pravdası feodalın torpağa olan mülkiyyətinin mühafizəsinə geniş yer verirdi. Həmçinin kəndli mülkiyyətini də feodal özbaşınalığından qoruyurdu.

Vərəsəlik hüququ. Xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi nəticəsində vərəsəlik hüququ təşəkkül tapır. Vərəsəlik hüququnun köməyi ilə mülkiyyət eyni bir sinfin əlində qalırdı. Hələ 911-ci il Rus-Bizans müqaviləsi qanuni və vəsiyyətnamə vərəsəliyini fərqləndirirdi. Yalnız oğlan övladlar varis ola bilərdi. 911-ci il Rus-Bizans müqaviləsinə görə, ölənin oğlu olmadıqda onun qardaşı varis ola bilərdi. Varislər yetkinlik yaşına çatana qədər əmlaka onların anası sərəncam verirdi. Ana bu əmlakdan öz yaşayışı üçün istifadə edirdi. Lakin onu başqasına vəsiyyət edə bilməzdi. Əgər dul

ana ikinci dəfə ərə gedərdisə, yaxın qohumlardan qəyyum təyin olunurdu və əmlak şahidlərin iştirakı ilə qəyyumun sərəncamına keçirdi.

Öhdəlik hüququ. Kiyev – Rus dövlətində öhdəlik hüququnun nisbətən inkişaf etdiyi nəzərə çarpır. Yaroslav pravdasında ziyanvurmada yaranan öhdəliklər göstərilir. Rus pravdasında müqavilə öhdəlikləri barədə maddələr vardır. Müqavilə öhdəliyini yerinə yetirməyən nəinki maddi məsuliyyət daşıyır, o, həmçinin köləliyə də satıla bilərdi. Müqavilələr şifahi və şahidlərin iştirakı ilə bağlanırdı. Rus pravdasında alqı-satqı, borc və kirayə müqavilələri barədə də danışılır.

Cinayət və cəza. Cinayət əməlinin obyektini knyaz hakimiyyəti, şəxsiyyət (ilk növbədə feodalın şəxsiyyəti), əmlak, şərəf-ləyaqət və sair ola bilərdi. Cinayətin obyektiv tərəfi kifayət qədər əks olunmamışdı. Cinayətin subyektini qul ola bilməzdi. Onun əməlinə görə sahibi məsuliyyət daşıyırdı. Rus pravdası iştirakçılığı da nəzərə alırdı. Bütün iştirakçılar eyni cür cəzalandırılırdı.

Cinayətlərin içərisində knyaz hakimiyyətinə qəsd ən ağır cinayət idi. Bundan başqa, kilsəyə qarşı cinayətlər, şəxsiyyətə qarşı cinayətlər, əmlak cinayətləri, ailə və mənəviyyətə qarşı cinayətlər fərqləndirilirdi.

Cəzalar. Cəzanın məqsədi qisas və ziyanın ödənilməsi idi. Cəzanın ən qədim forması qisas idi. Pulla ödənilən ağır cəza vira idi. Ən ağır cəza olan talın 3 cinayətə görə – adamöldürmə, quldurluq və at oğurluğuna görə tətbiq edilirdi.

MÖVZU: RUS DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU (XVI–XVIII ƏSRLƏR)

P L A N:

1. Rusiyada silki nümayəndəli monarxiyanın formalaşması.
2. Mütləq monarxiya dövründə Rusiyanın idarəetmə sistemi.
3. Hüququn əsas cəhətləri.

1. RUSİYADA SİLKİ-NÜMAYƏNDƏLİ MONARXİYANIN FORMALAŞMASI

Mərkəzləşmiş Rus dövlətinin yaranması hakim sinif olan feodalların mövqələrinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxartdı. XVI–XVII əsrlərdə Rusiyada feodal torpaq mülkiyyətinin daha da inkişaf etməsi prosesi gedir və təhkimçilik sistemi möhkəmlənirdi. Həmçinin ayrı-ayrı feodal qrupları tədricən eyni bir silkdə birləşir və kəndlilərin tamamilə torpağa təhkim olunması başa çatırdı. Dövlətin möhkəmlənməsi onun ərazilərinin genişlənməsinə şərait yaradırdı. XVI əsrin II yarısında Kazan və Həştərxan xanlıqları, 1654-cü ildə Ukrayna və Polşa ilə aparılan müharibə (1654–1667) nəticəsində Smolensk və ona bitişik vilayətlər Rusiyaya birləşdirildi. Kalmıqlar, noqaylar Rusiya hakimiyyətinə tabe oldular. Artıq XVI əsrdə Şimali Qafqazın bir hissəsi, Don vilayəti, başqırd torpaqları, Qərbi Sibir Rusiyanın tərkibinə daxil idi.

Belə ki, XVII əsrdə ərazisinin miqyasına və əhəlisinin sayına görə Rusiya dünyada ən böyük çoxmillətli dövlət idi.

Hakim silklərin maraqlarına uyğun olaraq Rus dövləti bir sıra istiqamətlərdə aktiv xarici siyasət yürüdü. Baltik dənizinin sahillərini ələ keçirməyə, cənub sərhədlərindəki Krım tatarlarını zərərsizləşdirməyə, həmçinin Orta Asiya, Qafqaz və İranla ticarət yollarına sahib olmağa cəhd göstərilirdi. 1558-ci ildə Rusiya və Livon Ordeni arasında Baltıqyanı torpaqlar uğrunda müharibə başlandı və bu müharibə Livon Ordeninin məğlubiyyəti ilə nəticələndi.

Bu dövrdə Rusiyada kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafı prosesi davam edirdi. Sənətkar istehsalının genişlənməsi və inkişafı tədricən emalatxanaların, manufakturaların və nəhayət, zavodların meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunurdu. Artıq müəyyən növ məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşmış rayonlar, şəhərlər meydana gəlirdi. XVII əsrin ortalarında Rusiya ərazisində Ukrayna və Sibiri çıxmaqla, 226 şəhər var idi. İngiltərə və Hollandiya ilə intensiv xarici ticarət inkişaf edirdi. Həmçinin Kazan və Həştərxanın birləşdirilməsindən sonra Şərq ölkələri ilə də ticarət əlaqələri xeyli genişlənməmişdi. İqtisadiyyatın inkişafı, ayrı-ayrı rayonlar arasında əmək bölgüsü daxili ticarətin möhkəmlənməsinə və vahid Rusiya bazarının meydana gəlməsinə gətirib çıxartdı.

Göstərilən dövrdə Rusiyanın iqtisadiyyatına zərbə vuran və təsərrüfatın iflasına gətirib çıxaran bir sıra faciəli hadisələr də baş vermişdir. XVI əsrin 70–80-ci illərində Rusiyanı IV İvanın oprıçnina siyasətinin nəticəsi olan ağır böhran bürüdü. Böhranın dərinləşməsinə Livon Ordeni ilə aparılan müharibə böyük təsir göstərirdi.

XVI əsrin II yarısı–XVII əsrin I yarısına qədərki dövrdə sinfi mübarizə daha da kəskinləşərək ən son mərhələsinə çatdı. 1547-ci ildə Moskvada böyük qiyam olmuş, həmçinin 1648-ci ildə Moskva və başqa şəhərlərdə geniş antifeodal çıxışlar baş vermişdir.

Sinfi mübarizənin kulminasiya nöqtəsi kimi İvan Bolotnikovun başçılığı ilə 1606–1607-ci illərdə baş vermiş kəndli müharibələrini göstərmək olar.

Beləliklə, sosial-iqtisadi və siyasi proseslər Rus dövlətinin idarəetmə formasının dəyişdirilməsini zəruri etdi. XVI əsrin ortalarında silki-nümayəndəli monarxiya formalaşmağa başladı və onun əsas xüsusiyyəti bu idi ki, çar hakimiyyəti vacib məsələlərin həlli üçün təkcə hakim siniflərin (boyar, zadəgan, ali ruhanilər) nümayəndələrini deyil, həmçinin şəhər əhalisinin varlı təbəqələrini də cəlb edirdi. Çar hakimiyyəti şəhər varlılarına, o cümlədən varlı tacirlərə və emalətxana sahiblərinə müraciət etməyə məcbur idi. Onların köməyi olmadan (ilk növbədə maliyyə köməyi) dövlət aparatını möhkəmlətmək və aktiv xarici siyasət aparmaq mümkün deyildi.

Şəhər varlıları bu ittifaqın yaranmasında maraqlı idilər. Belə ki, yalnız güclü və mərkəzləşmiş dövlət feodal pərakəndəliyi dövründə mövcud olmuş gömrük maneələrini aradan qaldıra, daxili və xarici ticarətin inkişafına şərait yarada bilərdi.

Rusiyada silki-nümayəndəli monarxiya özünü zemstvo yığıncaqlarının çağırılmasında göstərdi. Onun tərkibinə daxil olan boyarlar, ali ruhanilər, zadəganlar və varlı şəhərlilərin siyasi mövqeləri möhkəmləndi. Zemstvo yığıncaqlarının tərkibinə boyar duması da daxil idi.

1549-cu ildə Birinci zemstvo yığıncağının çağırılması ilə yaranan silki-nümayəndəli monarxiya XVII əsrin II yarısına qədər Rusiyada mövcud oldu. XVII əsrin II yarısından etibarən tədricən mütləq monarxiyanın formalaşması baş verdi.

2. MÜTLƏQ MONARXIYA DÖVRÜNDƏ RUSIYANIN İDARƏETMƏ SİSTEMİ

Mütləqiyyətin formalaşmağa başladığı ilk dövrlərdə zemstvo məclisi və boyar duması öz əhəmiyyətini hələ tam itirməmişdi. Bu orqanların qəti olaraq ləğv edilməsi I Pyotrun dövrünə təsadüf edir. Ümumiyyətlə, mütləq monarxiya dövrü əvvəlki dövrlərə nisbətən dövlət quruluşunun sadə olması ilə səciyyələnir.

Dövlətin başında icra, məhkəmə və qanunverici hakimiyyətin mənsub olduğu mütləq monarx dururdu. O, hərbi qüvvələrin ali baş komandanı və kilsənin dövlətə tabe etdirilməsindən sonra həm də dini rəhbər oldu.

1711-ci ilin fevralında Senat yaradıldı. O, çar tərəfindən təyin olunan 9 üzvdən ibarət idi. Burada müzakirə olunan məsələlərə dair qərarlar ilk vaxtlar yekdilliklə, 1714-cü ildən etibarən isə sadə səs çoxluğu ilə qəbul olunurdu. Senatın yanında dövlət idarəetməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olan vəzifəli şəxslər – **fiskallar** fəaliyyət göstərirdi. Onlar gizli şəkildə vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət edirdilər. Onlara çar tərəfindən təyin edilən general-fiskal rəhbərlik edirdi, onun müavini ober-fiskal isə Senat təyin edirdi.

General-prokuror və onun müavini ober-prokuror tam müstəqil hakimiyyətə malik idilər. Bu vəzifə 1722-ci ildə bütün vəzifəli şəxslərə, o cümlədən, Senata açıq nəzarət etmək üçün yaradılmışdı. General-prokuror ancaq çar qarşısında cavabdeh idi və o, Senatın dəftərxanasına rəhbərlik edirdi. Senata daxil olan bütün işlər ilk növbədə baxılması üçün general-prokurora təqdim olunurdu. O, Senatın iclaslarını çağırır, ona rəhbərlik edir və qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik idi.

1722-ci ildən etibarən Senat quberniya və vilayətlərə müfəttiş senatorlar göndərmək hüququ qazandı. I Pyotrun ölümündən sonra Senatın rolu məhdudlaşdırıldı. 1775-ci ildə yerli idarəçilikdə aparılan islahatlardan sonra Senatın qubernatorlar üzərində nəzarət səlahiyyətləri də məhdudlaşdırıldı. Bu islahata əsasən, qubernatorlar birbaşa imperator qarşısında məruzə etmək hüququ qazandılar.

1726-cı ilin fevralında dövlətin daxili və xarici siyasət məsələlərinin həlli üçün Ali gizli şura yaradıldı. Senat və kollegiyalar faktiki olaraq Ali gizli şura tabe idilər. 1726-cı il 4 avqust fərmanından sonra Ali gizli şura hətta qanunvericilik səlahiyyətləri də qazandı. Qanunlar ya I Yekaterina, ya da şura tərəfindən imzalanırdı.

1731-ci ildə 3 nəfərdən ibarət Nazirlər Kabineti yaradıldı. İlk vaxtlar bu orqan məşvərətçi xarakter daşısa da, 9 noyabr 1735-ci ildən etibarən (imperatriça fərmanı ilə) qanunvericilik səlahiyyətləri əldə etdi. Nazirlər Kabinetinin 3 imzası imperatriçanın imzasını əvəz edirdi.

1741-ci ilin dekabrında Nazirlər Kabineti ləğv olundu və bununla Senatın fəaliyyəti bir qədər aktivləşdi.

Kollegiyalarla yanaşı, digər mərkəzi orqanlar prikazlar idi. 1699-cu ildə 44 prikaz fəaliyyət göstərirdi. Prikazlar Rus dövlətinin mərkəzləşməsi və möhkəmlənməsində mühüm rol oynayırdılar. Onlar təkcə inzibati deyil, həm də məhkəmə orqanları idi. Lakin prikazların sayının çoxluğu onlara nəzarəti çətinləşdirirdi.

I Pyotr şimal müharibəsi dövründə prikazların fəaliyyətini tənzimləmək üçün bir sıra islahatlar həyata keçirdi. O, bir neçə prikazı bir prikazda birləşdirməklə onların sayını azaltdı. Lakin prikaz sistemi

artıq inkişaf edən dövlətin maraqlarına cavab vermir-
di.

1718–1720-ci illər arası dövrdə prikaz sistemi ləğv edilərək kollegiyalar yaradıldı. Kollegiya sisteminin üstünlüyü onda idi ki, onların səlahiyyətləri dəqiq müəyyən olunmuşdu.

Bütövlükdə 12 kollegiya təşkil edildi. Hərbi kollegiya quru qoşunlarına rəhbərlik edir, zabitlərin hazırlanmasını, ordunun silahlanmasını və maliyyələşdirilməsini təşkil edirdi. Admiraltey kollegiyası hərbi və ticarət gəmilərinin tikintisinə rəhbərlik edir və dövlətin hərbi dəniz qüvvələrinə başçılıq edirdi. Üç kollegiya maliyyə işləri ilə məşğul olurdu. Bundan əlavə, dağ-mədən və metallurgiya sənayesinə rəhbərlik edən kollegiya, xarici ticarətə rəhbərlik edən kollegiya, həmçinin xarici işlər və sair kollegiyalar mövcud idi.

1721-ci ildə dini işlərlə məşğul olan Dini kollegiya yaradıldı.

Yuxarıda qeyd edilən islahatların nəticəsində dövlət aparatının mərkəzləşməsi daha da gücləndi və bu da dövlətin inkişafına müsbət təsir göstərdi.

3. HÜQUQUN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Hüququn əsas mənbələri fərmanlar, rəqlamentlər, nizamnamələr və manifestlər şəklində dövlət tərəfindən verilən qanunlar idi.

Fərmanlar dövlət fəaliyyətinin ən müxtəlif və əhəmiyyətli sahələrinə aid qanunlar idi. Burada 18 mart 1714-cü il “Vahid vərəsəlik” haqqında fərmanı, “Rütbələr haqqında” 1722-ci il fərmanını, 1723-cü il 5 noyabr “Məhkəmə forması haqqında” fərmanı göstərmək olar.

Reqlamentlər yeni yaradılan idarələrin təşkili və fəaliyyət qaydasını və tərkibini müəyyən edən qanunlar idi. Buraya 29 fevral 1720-ci il Baş reqlamenti, 29 yanvar 1721-ci il Dini reqlamenti aid etmək olar.

Nizamnamələr dövlət idarəçiliyinin hər hansı bir sahəsinə aid hüquq normalarını birləşdirən qanunlar külliyyəti idi. Bura 1729-cu ildə veksəl nizamnaməsini, 1782-ci ildə ədəb qaydaları nizamnaməsini aid etmək olar. 1716-cı ildə ordu həyatını tənzimləyən normaları özündə əks etdirən hərbi nizamnamə verildi.

1720-ci ildə Dəniz nizamnaməsi verildi. Öz məzmununa görə Hərbi nizamnamənin analoqu olmaqla, bu nizamnamə yalnız dəniz xidmətinə aid olması ilə fərqlənirdi. Burada “Cərimələr” fəslində cinayət – hüquq normaları da göstərilmişdir.

Xüsusi əhəmiyyətli və təntənəli hallarda imperatorlar manifestlər verirdilər. Buraya 1762-ci il “Zadəganların icbari xidmətinin ləğvi barədə” imperator manifestini göstərmək olar.

Bu dövrdə 1649-cu il Qanunnaməsi qüvvədə idi. XVIII əsrdə yeni qanunnamənin tərtibi barədə bir neçə uğursuz cəhd edilmişdi. 1767-ci ildə II Yekaterina tərəfindən yeni qanunnamənin tərtib edilməsi məqsədilə komissiya yaradılmışdı. Bu komissiyaya ruhanelərdən və təhkimçi kəndlilərdən başqa, bütün silklərdən nümayəndələr cəlb olunmuşdu. Lakin komissiyanın fəaliyyəti zamanı müxtəlif silklərin maraqlarının ziddiyyətli tərəfləri üzə çıxdı. Bununla əlaqədar qanunnamə layihəsinin yaradılması mümkün olmadı.

Mülkiyyət hüququ. Daşınar və daşınmaz əmlakın vahid vərəsəliyi haqqında 23 mart 1714-cü il fərmanı zadəganların torpağa olan hüquqlarını genişləndirdi, votçına və malikanə torpaqları üçün eyni hüquqi rejim müəyyənləşdirildi. Bu fərmana görə, torpaq-

ların bölünməsinin qarşısını almaq üçün torpaq yalnız bir oğula vərəsəliklə verilə bilərdi.

Torpağın istifadəsinə dair bir sıra məhdudiyətlər verilmişdi. 1719-cu il fərmanına görə, torpaqdan metalların və mineralların çıxarılması dövlətin səlahiyyətində idi. Torpaqdan əldə olunan faydalı qazıntıların gəlirinin 1/32-i mülkiyyətçiyə verilirdi.

Dövlət qızıl, gümüş və sair qiymətli metalların alınmasında digər tacirlərə nisbətən üstünlük hüququna malik idi.

Ailə hüququ. I Pyotr dövründə ailə qanunvericiliyində böyük dəyişikliklər oldu. İlk növbədə nikah yaşı artırılaraq oğlanlar üçün 20, qızlar üçün 17 yaş müəyyən edildi. Yaxın qohumlar arasında nikaha icazə verilmirdi. 1722-ci il aprel fərmanına əsasən hərbcilərin nikaha girməsi üçün rəhbərliyin razılığı, zadəganların nikaha girməsi üçün isə riyaziyyat və həndəsəni bilmələri əsas şərt idi.

Tərəflərdən birinin ömürlük sürgünə məhkum edilməsi və ya itkin düşməsi, sağalmaz xəstəliyə tutulması, rahibliyə getmə və sair hallar boşanma üçün əsas idi. Boşanmadan başqa, müvəqqəti boşanma kimi başqa bir hal da tətbiq edilirdi.

Cinayət hüququ. Cinayət termini ilk dəfə I Pyotrın dövründə meydana gəlmişdi. Təkcə qanunun pozulması deyil, həmçinin qanunda göstərilməyən və dövlətə ziyan vuran digər hərəkətlər də cinayət sayılırdı.

Qəsdən, ehtiyatsızlıqdan və təsadüfən törədilən cinayət əməlləri fərqləndirilirdi. Qəsdən və ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayətlərə məsuliyyət müəyyən edilmişdi. Həmçinin son zərurət və zəruri müdafiə vəziyyətində törədilən cinayətlərə görə də məsuliyyət müəyyən edilmirdi. Bir neçə şəxsin birgə cinayət törətməsi ağırlaşdırıcı hal hesab olunurdu.

Din əleyhinə cinayətlər ən ağır hesab olunurdu. Buna ovsunçuluq, cadugərlik, kafirlik və sair daxil idi.

Dövləti cinayətlərə görə əmlakı müsadirə edilməklə ölüm cəzası verilirdi.

Vəzifə cinayətlərinə rəislərə tabe olmama, nizam-intizamı pozma, öz vəzifələrinə laqeydlik aid idi. Ağır cinayət kimi qarovul xidmətinin pozulmasına görə ölüm cəzası verilirdi.

Rüşvətخورluğa görə cismani cəzalar, əmlakın müsadirəsi, hətta ölüm cəzası verilirdi.

İdarəçilik qaydaları əleyhinə cinayətlərə saxta pul kəsmə, saxta möhür düzəltmə və başqa cinayətlər aid edilirdi. Bu cinayətlərə görə cismani cəzalar və ölüm cəzası verilirdi.

Məhkəmədə yalan and içmə və yalan ifadə vermə 2 barmağın kəsilməsi ilə cəzalandırılırdı.

MÖVZU: RUS DÖVLƏTİ VƏ HÜQUQU (XIX–XX ƏSRLƏRİN BAŞLANGICI)

P L A N:

1. XIX əsrdə Rusiyada dövlət quruculuğunun xüsusiyyətləri.

2. 1905–1907-ci illər inqilabından sonra dövlət quruluşundakı dəyişikliklər.

1. XIX ƏSRDƏ RUSİYADA DÖVLƏT QURUCULUĞUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İqtisadi inkişaf qanunauyğunluqları Rusiyanı durmadan kapitalist münasibətlərinə çəkirdi. Bu münasibətlərin təsiri hələ XIX əsrin I yarısında hiss olunmağa başlandı. Feodalizm quruluşu məhsuldar qüvvələrin inkişafına mane olurdu ki, bu da, öz növbəsində, Rusiyanın kapitalist münasibətlərinə çoxdan qədəm qoymuş Avropa ölkələrindən geridə qalmasının əsas səbəbi idi. Kırım müharibəsi Rusiya iqtisadiyyatının çürüklüyünü bir daha sübut etdi. Yaranmaqda olan manufakturaların sahibləri azad işçi qüvvəsinin olmasında maraqlı idilər. Ölkəni ərzaqla təmin etmək üçün mərkəzi qaratorpaq rayonlarda “aylıq biyar” tətbiq edilməyə başladı. Bu qaydaya əsasən kəndli ərzaq payı müqabilində mülkədar torpaqlarında işləməli idi. Şəxsi təsərrüfatı başsız qalan kəndli öz əməyində maraqlı deyildi və buna qarşı hər vasitə ilə mübarizə aparırdı. Bu mübarizə bəzən qiyamla müşayiət olunurdu.

Mülkədar özbaşınalığı, kəndlilərin ağır vəziyyəti, hərbi mükəlləfiyyətə çağırılanların sayının artması və

yuxarıda göstərilən səbəblər 1859–61-ci illərdə Rusiyada sosial vəziyyəti gərginləşdirmişdi. Çar hökuməti təhkimçilik hüququnun aşağılar tərəfindən ləğv edilməsinə yol verməmək üçün 19 fevral 1861-ci ildə II Aleksandr təhkimçilik hüququnun ləğv edilməsi barədə manifest və bir sıra qanunlar imzaladı. Bu qanunlar “Təhkimçilikdən azad olmuş kəndlilər haqqında Ümumi Əsaslar”, “Təhkimçilikdən azad olmuş kəndlilərə ümumi əsasların tətbiq edilməsi ardıcılığı haqqında Qaydalar” və s.-dən ibarət idi.

Tam azad olmazdan əvvəl kəndlilər 2 il müddətinə müvəqqəti mükəlləfiyyətli sayılırdılar. Bu müddət ərzində kəndli ilə mülkədar arasında azad olunmanın şərtlərini nəzərdə tutan müqavilə-qramota imzalanmalıydı. Kəndli və mülkədar arasındakı münasibətləri nizamlamaq üçün qubernatorun təqdimatı ilə Senat tərəfindən vasitəçilər təyin olunurdu.

Müvəqqəti mükəlləfiyyətli kəndlinin əldə etdiyi torpaq onun tərəfindən alınmalı idi. 1881-ci ildə 15 % müvəqqəti mükəlləfiyyətli kəndli qalmaqda idi. Bu zaman hökumət iki il ərzində torpaqların məcburi alınması haqqında qanun qəbul etdi. Həmin qanuna əsasən bu müddətdə ya torpaq alınmalı, ya da torpağa olan hüquq itirilməli idi. 1883-cü ildə kəndlilərin bu kateqoriyası ləğv olundu.

İslahatlar nəticəsində kəndlilər şəxsi azadlıq əldə etdilər. Onlar ailə münasibətlərində tam müstəqillik, mülki hüquqlar, o cümlədən alqı-satqı və başqa müqavilələr bağlamaq, müəssisələr yaratmaq hüququ qazandılar. Kəndli islahatı kəndli özünüidarəetməsinin təşkil edilməsini də nəzərdə tuturdu. Kəndli icmasının əsas orqanı kimi kənd yığıncağı (sxod) fəaliyyət göstərirdi. Sxod vəzifəli şəxsləri seçir, istifadə üçün torpaqların bölünməsi, icmadan çıxma, hərbi çağırış, vergilərlə bağlı məsələləri həll edirdi.

Sxodun çıxardığı qərarları icra etmək üçün 3 il müddətinə kəndxuda (starosta) seçilirdi.

Bir neçə kəndi əhatə edən nahiyələrdə hər 10 evdən bir nümayəndə olmaqla nahiyə yığıncağı seçilirdi. Nahiyə yığıncağı bütün nahiyəyə aid olan məsələləri həll edirdi. Kənd icmasına münasibətdə yuxarı icra orqanı olan nahiyə idarəsi nahiyə starşinasından, starostalardan və vergiyiğanlardan ibarət idi. Bu orqan təsərrüfat və yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək üçün toplaşırdı.

İslahatlar nəticəsində kəndlilər arasında təbəqələşmə prosesi gücləndi. Bunun nəticəsində üç təbəqə-qolçomaqlar, ortabablar və xırda mülkiyyətçilər meydana gəldi. Qolçomaqlar müəyyən mənada kənd burjuaziyası rolunu oynayırdılar. Onlar öz təsərrüfatlarında muzzdlu əməkdən istifadə edirdilər. Torpaq sahəsi olmayan kəndlilərdən isə muzzdurlar təbəqəsi formalaşırdı.

Bir çox kəndlilər isə iş axtarmaq üçün şəhərlərə yollanırdılar ki, bu da, öz növbəsində, yeni sinfin – fəhlə sinfinin yaranmasına gətirib çıxartdı.

Dövlət quruluşu. XIX əsrin 60–70-ci illərində hakimiyyət dairələrində konstitusiyalı monarxiyaya keçid barədə fikirlər dolaşmağa başladı. Bir sıra yüksək rütbəli dövlət xadimləri tərəfindən bir neçə layihə irəli sürüldü. Təkliflərin əksəriyyəti Dövlət Şurasını nümayəndəli təsisata çevirməyi nəzərdə tuturdu. Çar II Aleksandr öncə bu fikirlərin qəti əleyhinə çıxsada da, sonradan bəzi layihələri nəzərdən keçirməyə razılaşdı. İlk növbədə daxili işlər naziri, general Loris-Melikovun dövlət məsələlərini həll etmək üçün zadəganların, şəhər və zem nümayəndələrinin ekspert qismində Dövlət Şurasının iclaslarında iştirakını nəzərdə tutan layihəsi Dövlət Şurasında müzakirəyə çıxarıldı. Lakin II Aleksandrın xalqçılar tərəfindən öldürülməsi və III Aleksandrın hakimiyyətə gəlişi ilə

bu məsələyə qəti son qoyuldu. Dövlət Şurası əvvəlki tək qanunları müzakirə edən orqan kimi fəaliyyət göstərirdi. 1861-ci ildə Nazirlər Komitəsinin yerinə Nazirlər Şurası yaradıldı. O, mühüm dövlət əhəmiyyətli məsələləri həll edirdi. Nazirlər Komitəsinin səlahiyyətlərinə isə cari işlərə baxmaq aid edildi. Nazirlər Şurasının tərkibinə nazirlər, baş idarələrin rəisləri, Nazirlər Komitəsinin sədri, Dövlət Şurasının sədri və b. daxil idilər. Nazirlər Şurasının sədri çar özü idi.

80-ci illərə qədər çar dəftərxanası tam tərkibdə fəaliyyət göstərirdi. Sonradan aparılan ixtisarlar nəticəsində onun nəzdində təkcə birinci bölmə qaldı. Birinci bölmə məmurların işinə nəzarət edirdi.

Əvvəllər olduğu kimi, Senat ölkənin ali məhkəmə orqanı idi. III Aleksandrın hakimiyyətə gəlməsi ilə bu orqan formal olaraq nazirliklərin və idarələrin işinə nəzarət funksiyasını yerinə yetirərək dövlət idarəsi sayılsa da, faktiki olaraq bu funksiyanı itirmişdi.

Əsas dövlət idarəetmə orqanı kimi nazirliklər çıxış edirdi. Yeni yaranan ictimai münasibətlərlə bağlı bu orqanlarda bir sıra dəyişikliklər baş verdi. Maliyyə nazirliyinin nəzdində Ticarət və Manufakturalar Departamenti yaradıldı. Bu orqan dövlətə və şəxsən çara məxsus olan müəssisələri idarə edirdi 1860-cı ildə ticarət dövriyyəsinə və kredit sistemini canlandırmaq üçün Dövlət Bankı yaradıldı. Az sonra Maliyyə Nazirliyinin tərkibində kəndli və zadəgan bankları yaradıldı. Bu banklar müvafiq olaraq kəndli-qolçomaqlara və təsərrüfatı böhran vəziyyətində olan mülkədarlara ssudalar verirdi.

İqtisadi inkişaf dəmir yolunun tikintisini tələb edirdi. Maliyyə çətinlikləri ilə qarşılaşan dövlət bu işi fərdi sahibkarlara həvalə etdi və onların fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün Nəqliyyat Nazirliyi yaradıldı.

1880-ci ilədək siyasi axtarış funksiyasını çar dəftərxanasının III bölməsi həyata keçirirdi. Dövlət

qaydası və ictimai asayişin mühafizəsi üzrə Ali Komissiya yaradıldı. III bölmə və jandarm korpusu da bu komissiyaya tabe edildi. 1880-ci ilin iyun ayında komissiya işini başa vurduqdan sonra III bölmə ləğv edildi. Siyasi axtarış funksiyası isə DİN-ə həvalə edildi. DİN-in tərkibində senzura funksiyasını həyata keçirən mətbuat işləri üzrə Baş idarə yaradıldı.

1879-cu ildə DİN-in tərkibində Baş Həbsxanalar İdarəsi yaradıldı. 6 avqust 1880-ci ildə DİN-in nəzdində Polis Departamenti yaradıldı. Əlahiddə Jandarm Korpusu da DİN-in tabeliyinə keçdi. Polis Departamenti bütün polis orqanları və jandarmeriyaya rəhbərliyi həyata keçirirdi. Onun tərkibində 7 kargüzarlıq fəaliyyət göstərirdi. Siyasi axtarış və çarın mühafizəsi ilə məşğul olan III kargüzarlıq 1898-ci ildə Polis Departamentinin Xüsusi şöbəsinə çevrildi.

Yerlərdə isə, əvvəlki kimi, qubernator əsas rol oynayırdı. III Aleksandrın öldürülməsindən sonra onların səlahiyyətləri daha da artırıldı. Qubernatora yığıncaqları qadağan etmək, mətbuat orqanlarını bağlamaq, şəxsləri inzibati qaydada sürgün etmək hüququ verildi. 1862-ci ildə polis islahatı keçirildi. Təhkimçilik hüququnun ləğv edilməsindən sonra qəza polis idarələrini möhkəmləndirmək zərurəti yaranmışdı. Şəhər və zem ispravniklərinin yerinə qəza polis idarələri yaradıldı. Daha kiçik ərazi vahidləri olan stanlarda pristav köməkçisi kimi uryadnik vəzifəsi təsis edildi. Şəhərlərdə isə polis orqanlarına qalabəyilər (qradonaçalnik) və polismeysterlər başçılıq edirdi.

Burjua islahatları. Təhkimçilik hüququnun ləğvindən sonra çar hökuməti ölkədə bir sıra islahatlar keçirdi. Bu islahatlar həm kəndi, həm də şəhəri əhatə edirdi.

Zem islahatları. 1 yanvar 1864-cü ildə çar "Quberniya və qəza zem idarələri haqqında Əsaslar"ı təsdiq etdi. Qanuna əsasən, sərəncamverici orqan rolunu

üzləri üç seçici qrupu – kuriya tərəfindən seçilən quberniya və qəza zem yığıncaqları həyata keçirirdi.

Vətəndaşların seçki hüququ əmlak senzinə əsasən müəyyən edilmişdi. Birinci seçici kuriyasına mülkiyyətində 200-dən 800 desyatınədək torpaq sahəsi olan qəza mülkədarları, habelə 15 min rubl dəyərinə və ya dövriyyəsi 6 min rubl olan müəssisə sahibləri daxil idilər.

İkinci kuriya şəhər kuriyası idi. Burada seçici hüququna tacir şəhadətnaməsi olan şəxslər, ticarət-sənaye müəssisələri sahibləri, habelə şəhərin böyüklüyündən asılı olaraq 500–3000 rubl arasında dəyəri olan daşınmaz əmlak mülkiyyətçiləri malik idilər.

Üçüncü kuriyada seçki hüququndan bütün təsərrüfat sahibi olan kəndlilər istifadə edirdilər. Bu kuriyada seçkilər dolayı yolla həyata keçirilirdi. Əvvəlcə nahiyə yığıncaqlarında qəza seçiciləri seçilirdi. Sonra isə həmin seçicilər qəza zem yığıncağına qlasnıları seçirdi.

1890-cı ildə seçki sistemində dəyişikliklər edildi. Hər üç kuriya saxlanılsa da, birinci kuriyada silk prinsipi tətbiq edildi. Seçmək və seçilmək hüququ yalnız zadəgan-mülkədarlara aid edilirdi. Kəndli kuriyasında da əhəmiyyətli dəyişikliklər olundu. Artıq kəndlilər yalnız qəza zem yığıncaqlarına namizədləri seçirdilər. Seçilmiş namizədlərdən isə qubernator tərəfindən qlasnılar təyin edilirdi.

Zem islahatları Rusiyanın bütün quberniyalarını əhatə etmirdi. Qafqaz, Sibir, Orta Asiya, Arxangelsk və s. bu islahatlardan kənarda qalmışdılar.

Şəhər islahatları. 1870-ci il 16 iyunda çar şəhər əsasnaməsini təsdiq etdi. Bu qanuna əsasən əhali tərəfindən 4 il müddətinə seçilən şəhər özünüidarə orqanları yaradıldı. Şəhər özünüidarəsinin sərəncamverici orqanı şəhər duması idi. İcraedici orqan funksiyasını şəhər başçısının rəhbərlik etdiyi şəhər upravası həyata

keçirirdi. Şəhər başçısı həm də dumanın sədri idi. Şəhər dumasına qlasnıları yalnız şəhər vergilərini ödəyənlər seçirdi. Bütün seçicilər əmlak vəziyyətindən asılı olaraq üç kuriyaya bölünürdülər.

Qəza şəhərlərində şəhər başçısı qubernator, quberniya şəhərlərində isə daxili işlər naziri tərəfindən təsdiq edilirdi.

Məhkəmə islahatının əsasında hakimiyyətlər bölgüsü nəzəriyyəsi dururdu. 1864-cü il Məhkəmə Nizamnaməsinə əsasən məhkəmələr inzibati orqanlardan ayrılırdı və qanuna tabe olan ayrıca orqan kimi nəzərdən keçirilirdi. Hakimlər dəyişilməz idilər. Məhkəmə sistemi iki hissədən – yerli məhkəmələr və ümumi məhkəmə orqanlarından ibarət idi. Yerli məhkəmələrə bərabərlik məhkəmələri aid idi. Məhkəmə dairəsi bir neçə sahəyə bölünürdü. Bərabərlik hakimləri sahə və fəxri hakimlərə bölünürdü. Fəxri hakimlər ictimai əsaslarla işləyir və maaş almırdılar. Bərabərlik hakimləri müvafiq şərtlərə uyğun olaraq (yaş, təhsil, əmlak sənzi və s.) üç il müddətinə seçilir və işlərə təkbaşına baxırdılar. Qəza zem upravaları bərabərlik hakimliyinə namizədlərin siyahısını tərtib edərək təsdiq edilmək üçün qubernatora göndərirdilər. Bundan sonra namizədlər qəza zem yığıncağında səsə qoyulurdu. Seçilmiş hakimlər Senat tərəfindən təsdiq edilirdi.

Bərabərlik məhkəmələri xırda cinayət və mülki işlərə baxırdılar. Apellyasiya instansiyası qismində bərabərlik hakimlərinin yığıncağı, kassasiya instansiyası kimi isə Senat çıxış edirdi.

İslahatlar nəticəsində ümumi məhkəmə orqanlarına məhkəmə palataları və dairə məhkəmələri aid edilirdi. Dairə məhkəməsi 3 hakimdən ibarət olaraq taxt-tac məhkəməsinin tərkibində fəaliyyət göstərirdi. Taxt-tac məhkəməsinin üzvləri ədliyyə nazirinin təqdimatı ilə çar tərəfindən təyin olunurdu. Taxt-tac məhkəməsində andlı iclasçılarının iştirakı da nəzərdə

tutulurdu ki, onların siyahısı qubernator və ya qradonaçalniklə razılaşıdırılaraq zem və şəhər upravaları tərəfindən tərtib edilirdi. Andlılar cəmiyyətin hər bir təbəqəsindən ola bilərdi. Dairə məhkəmələrində cinayət işlərinə 3 hakim və 12 andlı iclasçının iştirakı ilə baxılırdı. Andlı iclasçıların səlahiyyətinə faktları qiymətləndirmək və şəxsin (təqsirləndirilənin) günahkar və ya günahsız olması barədə verdik çıxarmaq aid idi. Mülki işlərə andlı iclasçılarının iştirakı olmadan baxılırdı.

Məhkəmə palatası dairə məhkəmələrinin qərarlarına apellyasiya qaydasında baxırdı. Andlı iclasçılarının iştirakı ilə cinayət işləri üzrə çıxarılmış qərarlardan apellyasiya şikayəti verilmirdi və onlar dərhal qüvvəyə minirdi. Bu qərarlara yenidən yalnız Senatda kassasiya qaydasında baxıla bilərdi.

Məhkəmə palatası dövləti və vəzifə cinayətləri kimi mühüm cinayət işlərinə I instansiya məhkəməsi kimi baxırdı.

1864-cü il Məhkəmə Nizamnaməsində prokurorluğa mühüm yer ayrılırdı. Prokurorluq orqanına rəhbərliyi general-prokuror rütbəsi daşıyan ədliyyə naziri edirdi. Senatın hər bir departamentində ober prokuror var idi. Prokurorlar dairə məhkəmələri və məhkəmə palatalarında da fəaliyyət göstərirdi. Onların vəzifələrinə ittihamı müdafiə etmək və məhkəmə qərarlarına protest vermək daxil idi.

Məhkəmə Nizamnaməsində məhkəmə müstəntiqləri də nəzərdə tutulurdu. Onlar Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən dəyişilməzlik prinsipi əsasında təyin edilirdi. Məhkəmə müstəntiqləri müstəqil olaraq cinayət işləri üzrə polisə təhqiqat aparmağı tapşırmaq, istintaq hərəkətlərinin, o cümlədən, axtarış və götürmə, şəxsi müayinə həyata keçirmək, qətimkan tədbirləri seçmək hüquqlarına malik idilər.

1872-ci ildə qəbul olunmuş qanuna əsasən dövləti cinayətlərə baxılması Senatın səlahiyyətlərinə aid edildi. Bu işlərə sədr, 5 senator və 4 nümayəndənin iştirakı ilə baxılırdı. Bütün üzvlər hər il çarın fərmanını ilə təyin olunurdu.

2. 1905–1907-ci İLLƏR İNQİLABINDAN SONRA DÖVLƏT QURULUŞUNDAKI DƏYİŞİKLİKLƏR

Kapitalist münasibətlərinin daha da inkişaf etməsi XX əsrin başlanğıcında dövlət quruluşunda köklü dəyişikliklər aparılması problemini qabardır. Yeni iqtisadi formaların inkişafı ilə şərtlənən sosial gərginlik artırdı. İqtisadiyyatın kəndli və mülkədar sektorları arasında münaqişə dərinləşirdi. Möhkəmlənən rus burjuaziyası siyasi həyatda aparıcı rol oynamağa can atırdı. Mütələqiyyətin əsas dayağı olan zadəganlar hakimiyyət monopoliyasını itirirdi. 1900–1903-cü illər dünya iqtisadi böhranı, eləcə də Yaponiya ilə müharibədə məğlubiyyət inqilabi əhvalruhiyyənin artmasına səbəb oldu.

İnqilabın gedişində tamamilə yeni siyasi institut – Sovetlər yarandı. I Ümumşəhər Soveti İvanovo-Voznesenskədə yarandı. Onun tərkibinə isə 150 deputat daxil idi.

İctimai quruluş. 1905-ci ildə Rusiyada burjuva partiyaları yaranmağa başladı (17 Oktyabr İttifaqı, kadetlər, Sənaye-Ticarət Partiyası və s.).

1905–1907-ci illər inqilabı çarizmi yeni dayaq nöqtəsi ola biləcək siyasi qüvvə axtarışına məcbur etdi. Belə bir qüvvə kimi kənd burjuaziyası olan qolçomaqlar nəzərdə tutulurdu. Bu təbəqənin müttəfiq kimi cəlb edilməsi Stolipin islahatlarının əsas məqsədi idi. Stolipinin ilk qərarı 9 oktyabr 1906-cı ildə verildi. Bu qərar icmanın dağıdılmasına yönəlmişdi. Bu

qərara əsasən hər bir icma üzvü olan kəndli icmadan öz mülkiyyətinə torpaq ayırmasını tələb edə bilərdi. 14 iyun 1910-cu ildə qəbul olunmuş növbəti qərar kəndli icmasına daha böyük zərbə vurdu. Bu qərara görə ötən 24 il müddətində torpaq bölgüsü olmamışdırsa, kəndlilərin istifadəsində olan torpaq sahəsi onların mülkiyyətinə keçirdi. “Torpaq quruluşu haqqında Əsasnamə” qəbul olundu. Bu qanuna əsasən kəndlilərin icmadan çıxması üçün artıq icmanın razılığı tələb olunmurdu. Stolipinin islahatları nəticəsində kəndlilərin mərkəzinin Rusiyadan Sibirə, Orta Asiyaya köçürülməsi siyasəti həyata keçirilməli idi. Stolipinin aqrar islahatları ölkədə burjua münasibətlərinin inkişafına şərait yaratdı.

Dövlət quruluşu. 1905–07-ci illər inqilabı Rusiyada mütləqiyyətin konstitusiyalı monarxiyaya çevrilməsi ilə nəticələndi. 1905-ci il 6 avqustdan Dövlət Dumasının təsis edilməsi haqqında manifest və Dövlət Dumasına seçkilər haqqında əsasnamə qəbul olundu. Layihəyə əsasən Duma qanun müzakirə edən qurum kimi nəzərdə tutulurdu. Bu Duma əmlak senzi əsasında 3 kuriyadan seçilən nümayəndələrdən təşkil olunmalı idi. Lakin siyasi vəziyyətin kəskinləşməsi layihənin dəyişilməsinə gətirib çıxardı. 17 oktyabr 1903-cü ildə «Dövlət qaydasının yaxşılaşdırılması haqqında» manifest qəbul olundu. Bu manifestdə aşağıdakılar bəyan edilirdi:

1. vicdan, söz, yığıncaq azadlığı;
2. seçkilərə geniş əhali kütləsinin cəlb edilməsi;
3. qəbul olunmuş bütün qanunların Dövlət Duması tərəfindən məcburi təsdiqi.

20 fevral 1906-cı ildə “Dövlət Dumasının təsis edilməsi haqqında” qanun qəbul olundu. Bu qanuna əsasən Dumanın səlahiyyətlərinə qanunların hazırlanması və müzakirəsi, büdcənin təsdiq edilməsi, dəmir yolunun çəkilişi və səhmdar cəmiyyətlərinin təsis

edilməsi məsələlərinin müzakirəsi daxil idi. Duma 5 il müddətinə seçilirdi və çarın qərarı ilə vaxtından əvvəl buraxıla bilərdi. Bu qanunla eyni vaxtda yeni “Dövlət Şurası haqqında Əsasnamə” qəbul edildi. Əsasnaməyə görə, Dövlət Şurası Dumaya aid edilən səlahiyyətlərə malik olaraq yuxarı palata funksiyasını yerinə yetirirdi. Duma tərəfindən qəbul edilmiş qanun layihələri şura tərəfindən qəbul edildikdən sonra təsdiq edilmək üçün imperatora verilirdi. Dövlət Şurası üzvlərinin yarısı (98 nəfər) seçkilər yolu ilə ruhani, universitet professorları, zadəganlar arasından seçilməklə, digər yarısı isə çar tərəfindən təyin edilməklə formalaşdırılırdı.

Bu ərəfədə Dövlət Dumasının çağırılmasınadək “Əsas dövlət qanunları”nın layihəsi Nazirlər Şurası tərəfindən çara təqdim edildi. Yeni layihədə “Rusiya imperatoru tək və qeyri-məhdud hakimiyyətə malikdir” ifadəsi “Ümumrusiya imperatoru ali hakimiyyətə malikdir... onun hakimiyyətinə qorxu ilə deyil, həm də vicdanla tabe olmaq lazımdır” ifadəsi ilə əvəz olunmuşdu.

Qanunvericilik hakimiyyəti Dumaya və Dövlət Şurasına həvalə edilirdi. İstənilən qanun bu iki orqanın rəyini aldıqdan sonra imperator tərəfindən təsdiq edilməli idi. Dumanın və şuranın fəaliyyətlərinin dayandırıldığı hallarda qanunlar Nazirlər Şurasında müzakirə olunduqdan sonra imperator tərəfindən fərman formasında təsdiq olunurdu.

Bu qanun layihəsi özlüyündə konstitusiyaya layihəsini əks etdirirdi. Eyni zamanda tam həcmdə olmasada, hakimiyyətlər bölgüsü prinsipi də bu layihədə əks olunurdu. Ali qanunvericilik və icra hakimiyyəti imperatora məxsus idi. Lakin qanunverici hakimiyyəti o, Dövlət Şurası və Dövlət Duması ilə birlikdə həyata keçirirdi. Əsas qanunlar çara mütləq veto hüququ ve-

rirdi. Lakin Duma yenidən həmin qanun layihəsini müzakirəyə çıxarmaq hüququnu saxlayırdı.

Özündə olan çatışmazlıqlara baxmayaraq, Əsas qanunlar ümumilikdə hakimiyyətlər bölgüsü prinsipini əks etdirməklə monarxiya və yeni ictimai qüvvələr arasında kompromis yaratmaq məqsədi daşıyırdı.

I Duma. 1 mart 1906-cı ildə Duma seçkiləri keçirildi və 27 aprelə I Duma işinə başladı. Duma 448 deputatdan ibarət idi. İlk gündən hökumətlə münafişəyə girərək Duma bir sıra qanunların ləğv olunmasını çardan tələb etdi. Aqrar məsələlərin müzakirəsi zamanı bu konflikt daha da dərinləşdi. Hökumət Dövlət Şurasının simasında torpaq islahatı barədə qanunu qəbul etməyərək kompromisə getmədi. Öz növbəsində, Duma da hökumətlə əməkdaşlıq etməkdən imtina etdi. Kompromis variant kimi Duma fraksiyalarının üzv olacaqları koalisiya hökuməti yaratmaq təklifi hökumət tərəfindən rədd edildikdən sonra 8 iyun 1906-cı ildə 72 gün fəaliyyət göstərmiş I Duma buraxıldı.

II Duma. II Dumaya seçkilər zamanı sol partiyalar əvvəlkindən daha çox üstünlük əldə etdilər. 20 fevral 1907-ci ildə Duma işinə başladı. İlk iclasda çıxış edən baş nazir Stolypin Duma ilə əməkdaşlıq qurmağa çalışaraq geniş liberal qanunvericilik proqramı ilə çıxış etdi. Bu proqrama əsasən din azadlığı, şəxsiyyətin toxunulmazlığı, siyasi işlər üzrə istintaqın jandarmeriyanın səlahiyyətindən məhkəmələrin səlahiyyətinə verilməsi, eləcə də yeni cinayət məəcəlləsinin qəbulu ilə bağlı qanunlar daxil idi. Stolypinin məruzəsinə görə, "bizim vətənimiz çarın iradəsi ilə dəyişilərək hüquqi dövlətə çevriləcək".

Duma müxalifəti hökumətin proqramını tənqidi qarşıladı. Dövlət büdcəsi və hərbi çağırış haqqında qanunlar çətinliklə qəbul olundu. Hökumət tərəfindən aqrar islahatların (Stolypin islahatları) keçirilməsi isə münasibətləri daha da kəskinləşdirdi. Bu müqavimə-

tin qarşısını almaq və Dövlət Dumasının formalaşdırılmasının yeni qaydasını yaratmaq məqsədi ilə (qüvvədə olan qanunlara görə, Duma hökumətə müxalif qüvvə kimi çıxış edə bilərdi) hökumət dövlət çevrilişi kimi qiymətləndirilən addım ataraq 102 gün fəaliyyət göstərmiş II Dumanı qovdu.

II Dumanın buraxılması haqqında manifestlə yanaşı "Seçkilər haqqında Əsasnamə" qəbul olundu. Bu yeni qanun 17 oktyabr 1906-cı il manifestinə və Əsas qanunlara zidd qəbul edilmişdi. Fəhlələrə 6 sənaye quberniyasının hər birindən 1 deputat seçmək hüququ verilirdi. Milli ucqarların nümayəndələrinin sayı da azaldılmışdı. Belə ki, Polşadan 37 deputat əvəzinə 14, Qafqazdan 99 deputat əvəzinə 10 nəfər seçilirdi. Orta Asiya əhalisi seçki hüquqlarından tam məhrum edilmişdi.

Yeni seçki qanunu əsasında keçirilən seçkilərdə 17 oktyabr ittifaqı üstünlük qazandı. Radikal sağlar və sollar isə cüzi səs qazandılar. Dumanın bu cür tərkibdə formalaşması hökumətə bir sıra mühüm islahatlar aparmağa təkan verirdi. III Duma öz işinə 1 iyun 1907-ci ildə başladı. İlk olaraq Duma aqrar məsələnin müzakirəsinə başladı. Kəndlilərə icma torpaq sahələrini öz mülkiyyətlərinə keçirmək hüququ verən 9 oktyabr 1906-cı il tarixli fərmanın müzakirəsi sol və sağ qüvvələr tərəfindən kəskin tənqiddə məruz qalsa da, qəbul edildi.

1912-ci ilin iyununda "İşçilərin sosial sığortası haqqında" qanun qəbul olundu. Həmin ayda "Kənd yerlərində məhkəmələrin yenidən təşkili haqqında" qanun qəbul olundu. Bu qanuna görə, yerlərdə məhkəmə hakimiyyəti zem rəislərindən alınaraq barışıq hakimlərinə həvalə edilirdi.

"Stolipin Duması" adlandırılan III Duma 9 iyun 1912-ci ildə öz səlahiyyət müddətini başa vuraraq buraxıldı.

IV Duma. 1912-ci ilin sentyabrında IV Dumaya seçkilər keçirildi. Dumanın sədri Rodzyanko seçildi. I dünya müharibəsinin başlaması ilə əlaqədar Duma ilə hökumətin yaxınlaşması hiss olunurdu. Lakin Rus ordusunun məğlubiyyəti bu yaxınlığı dağıtdı. 1915-ci ilin yayında Duma onun qarşısında cavabdehlik daşıyan “ictimai inam hökuməti” yaratmaq tələbi ilə çıxış etdi. Bu tələbə cavab olaraq bir neçə nazir, baş nazir dəyişdirildi.

1915-ci ilin avqust ayında Dumada bütün deputatların 3/4-nün daxil olduğu “proqressiv blok” yaradıldı. Blokun proqramına əsasən “ictimai inam” nazirliyinin yaradılması, islahatlar keçirilməsi, siyasi amnistiya tələb olunurdu.

25 fevral 1917-ci ildə imperator Dumanın buraxılması haqqında fərman verdi. Deputatlar fevralın 27-də Dövlət Dumasının müvəqqəti komitəsini yaradılar.

Sonradan bu komitənin əsasında Müvəqqəti Hökumət yaradılacaqdır.

Dövlət orqanları. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Dövlət Dumasının üzvləri 5 il müddətinə seçilirdi. Lakin çar vaxtından əvvəl Dumanı buraxmaq və yeni seçkilər təyin etmək hüququna malik idi. Dumanın səlahiyyətlərinə qanunların qəbul edilməsində iştirak etmək, dövlət büdcəsinin, nazirliklərin və idarələrin maliyyə smetalarının təsdiq edilməsi, dövlət nəzarətinin məruzələrinin dinlənməsi, səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması məsələləri daxil idi. Duma tərəfindən qəbul olunmuş qanun layihələri yalnız Dövlət Şurası və çar tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra qüvvəyə minirdi. Dövlət Duması ümumi yığıncaq və dəftərxanadan ibarət idi. Ümumi yığıncaqda bir sıra daimi və müvəqqəti komissiyalar fəaliyyət göstərirdi. Duma sədri və onun köməkçiləri hər il, dəftərxana

katibi və onun köməkçiləri isə 5 il müddətinə seçilirdi.

Dövlət Şurası da qanunverici fəaliyyəti həyata keçirirdi və yuxarı palata rolunu oynayırdı. Dövlət Şurası 2 hissədən ibarət idi. I hissə çar tərəfindən təyin edilir; II hissə 9 il müddətinə seçilirdi. Seçkili üzvlərin 1/3-i hər 3 ildən bir yenidən seçilirdi.

Dövlət Şurasının seçkili üzvləri 5 kuriyadan: 1) pravoslav ruhanilərdən; 2) quberniya zem yığıncaqlarından; 3) zadəgan cəmiyyətindən; 4) Elmlər Akademiyası və universitetlərdən; 5) Ticarət və Sənaye Şurasından, birja komitələrindən və tacir upravalarından seçilirdi. Çar hər il şura üzvlərindən sədr və sədr müavinini təyin edirdi. Şura dəftərxanasına rəhbərliyi dövlət katibi edirdi.

Duma ilə Dövlət Şurası arasında qanunların qəbulu ilə mübahisələr yarandıqda işə barışdırıcı komissiya baxırdı. Əgər kompromis əldə olunmurdusa, qanun layihəsi rədd edilirdi.

Nazirlər Şurası. 17 oktyabr 1905-ci ildə bu orqanın fəaliyyətinin yeni xarakterini müəyyən edən fərman dərc olundu. Nazirlər Şurasının səlahiyyətinə bütün nazirliklərin və idarələrin fəaliyyətinə rəhbərlik etmək aid edilirdi. Nazirlər Şurasının tərkibi nazirlərdən və idarə rəhbərlərindən, eləcə də dövlət nəzarətçisi və Sinodun ober-prokurorundan ibarət idi. Nazirlər Şurasının sədri çar tərəfindən təyin edilirdi. Lakin çar şəxsən sədrlik etmək hüququna malik idi.

Dövlət Müdafiə Şurası 1905-ci ildə Rus-Yapon müharibəsinin sonunda təsis edildi. O, hərbi və dəniz nazirliklərinin fəaliyyətlərini birləşdirmək və digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələrini yaxşılaşdırmaq məqsədilə yaradılmışdı. Bu orqan birbaşa çara tabe idi. O, sədrdən, 6 daimi və həqiqi üzvdən ibarət idi. Sədr və üzvlər çar tərəfindən təyin olunurdu. İcra

hakimiyyətinə malik olmayan şura 1909-cu ildə buraxıldı.

Milli ucqarlarda idarəetmə. 1905-ci il inqilabı ilə əlaqədar çar hökuməti 1883-cü ildə ləğv edilmiş Qafqaz canişinliyini bərpa etdi. Çar tərəfindən təyin olunmuş canişin həm hərbi, həm də mülki hakimiyyətə malik idi. Canişinin yanında məsləhətverici orqan olan şura fəaliyyət göstərirdi.

1905-ci il çar hökuməti Finlandiya Konstitusiyasını təsdiq etdi. Bu konstitusiyaya əsasən, birpalatalı parlament fəaliyyət göstərirdi. Finlandiyanın adı dəyişdirilərək Böyük Finlandiya Knyazlığı adlandırıldı və ona daxili müxtariyyət verildi.

MÖVZU: S S R İ

P L A N :

1. SSRİ-nin təşkili.
2. Dövlət orqanlarının fəaliyyəti.
3. Hüquq sistemi.

1. SSRİ-nin TƏŞKİLİ

Müstəqil sovet respublikaları arasında federativ əlaqələrin inkişafı, ZSFSR-in yaradılması, Rusiya Federasiyası yaranmasının başa çatdırılması Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının təşkilini hazırladı.

SSRİ-nin təşkili 1917-ci ildə müstəqil sovet respublikalarının birləşməsinə müəyyən edən səbəblərdən irəli gəlirdi. Bunlardan birinci növbədə daxili iqtisadi amillər; ikincisi isə xarici amillər idi. Bunlar aşağıdakılar idi: yeni hərbi müdaxilə hədəsi, sovet ölkəsinin iqtisadi cəhətdən təcrid olunması və s. 1922-ci ildə ölkənin müdafiəsi üzrə rəhbərlik artıq mərkəzləşmişdi.

Beləliklə, sovetlər ölkəsi özünün dövlət birliyinin yeni formasını yaratmışdı. Respublikaların birləşməsinin zəruri şərtlərini onların ideoloji birliyi, sosializm və kommunizm qurmaqda ümumi məqsədləri ictimai və siyasi quruluşun eyniliyi, Kommunist Partiyası tərəfindən vahid rəhbərlik təşkil edirdi.

Respublikalar arasında münasibətlərin dəqiqləşdirilməsinə dair məsələ ilk dəfə 1922-ci ilin martında Ukraynada qoyuldu. Bu problemin öyrənilməsi üçün RK(b)P MK Siyası Bürosu USSR və RSFSR nümayəndələrindən ibarət xüsusi komissiya yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. 1922-ci ilin iyulunda partiyanın Zaqafqaziya ölkə komitəsi Zaqafqaziya Federasi-

yasının RSFSR ilə qarşılıqlı münasibətləri haqqında məsələni müzakirə etdi.

RSFSR-in və digər respublikaların bəzi rəhbər işçiləri belə hesab edirdilər ki, müstəqil sovet respublikaları arasında əlaqələrin möhkəmlənməsi məsələsi müttəfiq respublikaların RSFSR-in tərkibinə daxil edilmələri və hətta bütün sovet ölkəsinin unitar dövlətə çevrilməsi yolu ilə həll olunmalıdır.

Tamamilə buna əks olan nöqtəyi-nəzər də irəli sürülürdü. RSFSR-in tərkibindən bütün muxtar respublikaları ayırmaq və onlara müttəfiq respublika hüquqları vermək təklif olunurdu. Bəzi respublika işçiləri daha da irəli gedərək, sovet respublikalarını konfederasiya əsasında birləşdirməyi təklif edirdilər.

Respublikalar arasında qarşılıqlı münasibətlərə dair məsələni Mərkəzi Komitənin Plenumuna hazırlamaq üçün RK(b)P MK Təşkilat bürosu 1922-ci il avqustun 11-də komissiya yaratdı. Komissiya sentyabrda İ.V.Stalin tərəfindən hazırlanmış və Belorusiyalı, Ukraynalı, Zaqafqaziyalı muxtar respublika kimi RSFSR-ə daxil etməyi nəzərdə tutan layihəni nəzərdən keçirdi və qəbul etdi. Bu, müttəfiq respublikaların "muxtariyyətləşməsinin" məşhur layihəsi idi. Onun həyata keçirilməsi RSFSR ilə müttəfiq olan müstəqil sovet respublikalarının hüquqlarını azaltmaq, onları Rusiyaya tabe etmək demək olardı (bəzi respublikalar buna qarşı çıxdılar, məs: Gürcüstan). Bütün müzakirə olunan məlumatlar o vaxt xəstə olan Leninə göndərildi. Lenin həmin məsələyə dair Siyasi Büronun üzvlərinə məktub göndərdi (1922-ci il sentyabrın 26-da). Məktubda o, sovet respublikalarının hamısını bərabərhüquqlu olan ittifaq dövlətində birləşdirməyi təklif etdi. Leninin fikrinə görə, müttəfiq respublikalar suverenliyini saxlamaqla, eyni zamanda idarəetmənin müəyyən mühüm sahələrini Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı adlanan federa-

siyanın ixtiyarına verirdilər. 1922-ci ilin oktyabrında RK(b)P MK Plenumu Lenin prinsipləri əsasında sovet respublikalarının birləşməsi zəruriliyi haqqında qərar qəbul etdi.

RK(b)P MK Siyasi Bürosu 1922-ci ilin noyabrında “SSRİ Konstitusiyasının əsas bəndləri”ni bəyəndi ki, bunların da əsasında MK-nın xüsusi komissiyası 1922-ci ilin dekabrında SSRİ-nin təşkili haqqında müqavilənin və bəyannamənin layihələrini hazırladı.

1922-ci il dekabrında Zaqafqaziya, Ukrayna, Belorusiya sovetlər qurultayları toplandı. Həmin qurultaylarda SSRİ-nin yaradılmasının zəruriliyi haqqında qərarlar qəbul edildi. Bundan sonra toplanmış X Ümumrusiya Sovetlər qurultayı 4 müstəqil respublikanın Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqında birləşməsinin zəruri olduğunu təsdiq etdi.

30.12.1922-ci ildə Moskvada SSR İttifaqının I Sovetlər qurultayı açıldı.

Qurultay SSRİ-nin təşkili haqqında bəyannamə və müqaviləni təsdiq etdi və onları müttəfiq respublikaların MİK-in əlavə müzakirəsinə verməyi qərara aldı (Bunlar hamısı sonradan II Ümumittifaq Sovetlər qurultayının qəti təsdiqinə verilməli idi).

Bəyannamə SSRİ-nin təşkilini elan edir, müqavilə RSFSR, USSR, BSSR və ZSFSR-in vahid ittifaq dövlətində birləşməsinə təsbit edir, SSRİ ali hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının sistemini, SSRİ orqanlarının respublikaların orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin əsas cəhətlərini müəyyən edir, vətəndaşlıq büdcə münasibətləri məsələlərini həll edir, müttəfiq respublikaların Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqından çıxma bilmək hüququnu təsdiq edirdi.

Sovet İttifaqının yaradılması konstitusiyanın qəbulu ilə başa çatdı. SSRİ MİK 1923-cü ilin yanvarında özünün birinci sessiyasında yenicə seçilmiş MİK Rəyasət Heyətinə SSRİ MİK, XKS və ƏMŞ, habelə xalq

komissarlıqları haqqında əsasnamələri, SSRİ-nin dövlət bayrağı və gerbi haqqında layihələri hazırlamağı tapşırdı. Buna müvafiq olaraq MİK Rəyasət Heyəti 1923-cü il yanvarın 10-da altı komissiya yaratdı.

1923-cü ilin yayı üçün SSRİ Konstitusiyasının layihəsi hazırlandı ki, bu da proletar beynəlmiləçiliyinin marksizm-leninizm prinsiplərinə əsaslanırdı.

06.07.1923-cü ildə SSRİ MİK layihəni bəyəndi və onu qüvvəyə mindirdi. II Ümumittifaq Sovetlər qurultayı 31.01.1924-cü ildə Konstitusiyanı qəti təsdiq etdi.

Konstitusiyaya dörd respublikanın (RSFSR, USSR, BSSR və ZSFSR) vahid ittifaq dövlətində-Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqında birləşməsinə təsbit etdi. Əsas qanunda İttifaqın və müttəfiq respublikaların səlahiyyəti dəqiq ayırd edilirdi.

2. DÖVLƏT ORQANLARININ FƏALİYYƏTİ

SSRİ-nin təşkili müvafiq dövlət aparatı ilə birlikdə yeni dövlətin yaranması demək idi.

1922-ci ilin noyabrında RK(b)P MK komissiyasının iclasında M.İ.Kalinin təşəbbüsü ilə qərara alındı ki, İttifaqın ali hakimiyyət orqanı yalnız sovetlər qurultayı ola bilər.

SSRİ-nin təşkili haqqında qərar qəbul etmiş Birinci Ümumittifaq Sovetlər qurultayı həm də onun ali hakimiyyət orqanı oldu. Bu müddəə SSRİ-nin təşkili haqqında müqavilədə, sonra isə həm də 1924-cü il Konstitusiyasında qeyd edildi. Ümumittifaq qurultaylarına nümayəndələr quberniya sovetlər qurultayında seçilirdi. Quberniya bölgüsü olmayan respublikalarda nümayəndələr respublika sovetlər qurultayında seçilirdi.

Növbəti sovetlər qurultayları hər il çağırılırdı. Qurultay hökumətin hesabat məruzələrini dinləyərək icra orqanları üzərində özünün nəzarət hüququnu həyata keçirirdi.

Sovetlər qurultayları arasındakı dövrdə SSRİ-nin ali hakimiyyət orqanı İttifaq Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi hesab olunurdu. SSRİ MİK ikipalatalı idi. Palatalardan biri İttifaq Soveti, o biri isə Millətlər Soveti adlanırdı. Hər iki palata bərabərhüquqlu idi. Qanun layihəsi yalnız ayrılıqda hər bir palatada qəbul edildikdən sonra qanuni qüvvəyə minirdi.

MİK qanunvericilik və icraiyyə orqanı idi. Ali hakimiyyət orqanı kimi o, qurultayın müstəsna səlahiyyətinə aid olan məsələləri həll edirdi. Konstitusiyaya əsasən MİK ildə üç dəfə çağırılmalı idi. MİK sessiyaları arasındakı müddətdə ali qanunvericilik və icraiyyə orqanı onun qarşısında məsul olan SSRİ MİK Rəyasət Heyəti idi.

MİK Rəyasət Heyəti İttifaq Soveti və Millətlər Sovetinin rəyasət heyətlərindən təşkil edilirdi. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının hökuməti MİK tərəfindən təşkil edilən Xalq Komissarları Soveti idi. XKS icraiyyə və binagüzarlıq orqanı idi, lakin eyni zamanda qanunvericilik funksiyalarına da malik idi. XKS ona verilmiş hüquqlar daxilində dekretlər və qərarlar qəbul edə bilirdi. Onun tərkibinə sədrdən və sədr müavinlərindən başqa, həm də SSRİ xalq komissarları daxil idilər.

Respublikalarda olduğu kimi, İttifaqda da sahələr üzrə idarəetmə orqanları xalq komissarlıqları idi. SSRİ Konstitusiyası xalq komissarlıqlarının üç növünü Ümumittifaq, birləşmiş və respublika xalq komissarlıqlarını nəzərdə tuturdu.

1. Yalnız ittifaqda təşkil edilən komissarlıqlar Ümumittifaq komissarlıqlar adlanırdı (respublikalarda bu komissarlıqların müvəkkilləri var idi).

2. Həm İttifaqda, həm də hər bir müttəfiq respublikada olan xalq komissarlıqları birləşmiş komissarlıqlar hesab olunurdular. İttifaq xalq komissarlıqları respublikadakı müvafiq xalq komissarlıqlarına rəhbərlik edirdilər. Bu qrupa AXTSŞ, xalq, ərzaq, əmək, maliyyə, fəhlə-kəndli müfəttişliyi komissarlıqları aid idi.

3. Üçüncü qrupu ancaq respublikalarda olan xalq komissarlıqları təşkil edirdi.

V.İ.Lenin təsərrüfat üzrə mərkəzi idarələrin fəaliyyətini vahid iqtisadi mərkəzdə birləşdirməyi təklif etdi. Bu cür mərkəz Əmək və Müdafiə Şurası oldu.

Yerli iqtisadi idarəetmə orqanları kimi 1921-ci ildə vilayət, quberniya və qəza iqtisadi müşavirələri yaradıldı. ƏMŞ-nin aşağı orqanları müəssisələrdə təşkil edilən iqtisadi müşavirələr, habelə kənd təsərrüfatını yaxşılaşdırmaq üzrə kəndli komitələri idi.

ƏMŞ-nin ən mühüm funksiyalarından biri vahid dövlət planına müvafiq olaraq təsərrüfat üzrə xalq komissarlıqlarının işinə istiqamət vermək idi. Bu işi yerinə yetirmək üçün 1921-ci ildə Dövlət Ümumplan Komissiyası yaradıldı. Dövlət Plan Komissiyasının 1-ci sədri QOELRO-nun rəhbəri Q.M.Krjijanovski oldu. Təsərrüfat üzrə xalq komissarlıqlarının yanında plan komissiyaları təsis edildi.

Bunlarla yanaşı, digər sahələrdə də müxtəlif işlər görüldü. Ədliyyə orqanları yenidən təşkil olundu. Prokurorluğun səlahiyyəti artırıldı. Bu orqana respublika prokuroru başçılıq edirdi. Ştat üzrə xalq ədliyyə komissarları eyni zamanda respublika prokuroru sayılırdı. Respublika prokuroru ancaq onun özünə tabe olan quberniya prokurorlarını təyin edirdi.

Quberniya məhkəməsi iki cür səlahiyyətə malik idi. O, bəzən mühüm işlər, o cümlədən əvvəlcə tribunallarda baxılmış işlər üzrə 1-ci instansiya, xalq məhkəmələri üçün isə kassasiya instansiyası hesab olu-

nurdu. Quberniya məhkəməsi həm də xalq məhkəməsinə rəhbərlik edirdi.

SSRİ Ali Məhkəməsi plenum və ayrı-ayrı kollegiyalar formasında fəaliyyət göstərirdi, həm də müstəsna əhəmiyyətə malik işlərə baxmaq üçün xüsusi müşavirələr yarada bilirdi.

Bundan başqa, yeni orqanlar, təşkilatlar formalaşdırıldı. 1922-ci ildə siyasi idarələr təşkil olundu. 1924-cü ildə birləşmiş siyasi idarələr yaradıldı. Ölkə daxilində milis orqanlarının fəaliyyəti daha da genişləndirildi. Aparılan islahatlar ölkə konstitusiyalarında öz əksini tapırdı.

1936-cı il Konstitusiyası federativ dövlət kimi SSRİ-nin sonrakı inkişafını müəyyən etdi. 1936-cı il Konstitusiyasına əsasən sovet çoxmillətli dövlətinin tərkibinə artıq 7 deyil, 11 müttəfiq sovet respublikası daxil idi.

Konstitusiya SSRİ-nin tərkibinə on bir müttəfiq respublikanın – RSFSR, Ukrayna, Belorusiya, Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Tacikistan, Qazaxıstan və Qırğızıstan sovet sosialist respublikalarının daxil olduğunu müəyyən etdi.

Sonrakı illərdə Sovet İttifaqının tərkibində yenə dəyişikliklər baş verdi. Ukrayna, Belorusiya, Moldaviya xalqlarının yenidən birləşməsi, Baltıqyanı respublikalarda sovet hakimiyyətinin bərpa olunması və onların Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına daxil olmaları mühüm dönüş nöqtəsi oldu.

1940–1941-ci illərdə yeni yaranmış müttəfiq respublikalar özlərinin sovet konstitusiyalarını qəbul etdilər.

Respublikaların bir ittifaqda birləşməsi ilk baxışdan könüllü xarakter daşıyırdısa da, həqiqətdə bu proses zorla həyata keçirilirdi. 1937-ci il repressiyası, demək olar ki, bolşeviklərin bu sahədə apardığı

mühüm siyasətin əsasını təşkil edirdi. Ölkə ərazisində düşünüən insanları məhv etməklə hakimiyyət əhaliyə şirin vədlər verirdi. Nəticədə xalq aldadılır, hakimiyyət isə öz işini görürdü. Əzab-əziyyət çəkən sovet əhalisi 1941-ci ildə müharibəyə vadar edildi.

Müharibə ilə əlaqədar olaraq yaranmış yeni şərait dövlət aparatının yenidən qurulmasını zəruri etdi.

Ölkədə yaranmış fəvqəladə şəraiti nəzərə alaraq, xalqların bütün qüvvələrini tezliklə düşmənlə mübarizəyə səfərbərliyə almaq məqsədi ilə 30 iyun 1941-ci ildə İ.V.Stalinin sədrliyi ilə Dövlət Müdafiə Komitəsi (DMK) yaratdılar.

DMK müttəfiq və muxtar respublikalarda və vilayətlərdə özünün müvəkkillərinə malik idi. Bir sıra şəhərlərdə şəhər müdafiə komitələri DMK yerli orqanları sayılırdı. Moskva və Leninqrad şəhərlərinin müdafiəsinə bilavasitə DMK rəhbərlik edirdi.

Qarşıda qoyulan vəzifələri yerinə yetirmək üçün yeni xalq komissarlıqları yarandı.

Bunlardan əlavə, digər yeni dövlət orqanları yaradıldı. Bu orqanlar aşağıdakılar idi: SSRİ XKS yanında hərbi qulluqçu ailələrinin dövlət təminatı və məişəti səhmana salma idarəsi; SSRİ XKS yanında işçi qüvvəsinin uçotu və bölüşdürülməsi üzrə komitə və müttəfiq və muxtar respublikaların XKS-ləri yanında, habelə vilayət və ölkə zəhmətkeş deputatları sovetləri icraiyyə komitələrinin yanında işçi qüvvəsinin uçotu və bölüşdürülməsi üzrə Büro; SSRİ XKS yanında əhalini köçürmə idarəsi; Sovet Məlumat Bürosu.

Eyni zamanda ordu, cəbhə, donanma siyasi təbliğat idarələri siyasi idarələrə, birləşmələrin siyasi təbliğat şöbələri isə siyasi şöbələrə çevrildi. 1942-ci ilin oktyabrında hərbi komissarlar institutu ləğv edildi. Bütün birləşmələr və qərargahlarda komandirlərin siyasi hissə üzrə müavinləri institutu təsis edildi.

DMK 1941-ci ildən etibarən 16 yaşdan 50 yaşa qədər kişi cinsindən olan vətəndaşlar üçün məcburi hərbi təlim müəyyən etdi.

1942-ci ildə Ali Baş Komandanlığın qərarı yanında Mərkəzi partizan hərəkəti qərarı yaradıldı.

Müharibədə ağır tələfatlar verən sovet xalqı bütün çətinliklərə dözərək öz qələbəsini əldə etdi. Dövlət sülh şəraitinə uyğun öz işini nizamlamağa başladı. Bu sahədə bir sıra dəyişikliklər edildi. 1945-ci ildə DMK ləğv olundu, əvəzində SSRİ XKS yarandı, 1946-cı ildə SSRİ XKS SSRİ Nazirlər Sovetinə çevrildi. 1946-cı ildə xalq silahlı qüvvələri komissarlıqları yaradıldı, qırmızı ordu (ilahiləşdirilmiş qızıl ordu) Sovet ordusu adlandırıldı.

Bolşeviklərin başçılıq etdiyi Kommunist Partiyası sosialist demokratiyası adı altında quruculuq işini davam etdirirdi. 1960-cı illərdə artıq sosializmin qəti qələbəsindən dəm vurulurdu. Hakimiyyəti bütünlüklə öz əlində cəmləşdirən SSRİ-nin ali orqanları SSRİ Ali Soveti, SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti, demək olar ki, ölkəni istədikləri kimi idarə edirdilər. Ali Sovet iki palatadan ibarət idi. Bu orqanın iclaslarında (sessiyasında) SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti, SSRİ Ali Sovetinin və onun palatalarının komissiyaları seçilirdi, hökumət təşkil edilirdi. Qəbul olunan bütün qanunlar, qərarlar xalqın adından elan olunsa da, sovetlər imperiyasının möhkəmlənməsinə xidmət edirdi. Mərkəzləşdirilmiş idarəçilik sistemi bütün sahələrdə fəaliyyət göstərirdi. Ölkə daxilində hər şey hakimiyyət orqanları tərəfindən planlaşdırılırdı. İmperiyanın ərazisi hərbi düşərgəyə bənzəyirdi. 1980-ci illərdə artıq kommunistlər sosialist quruculuğunun tamamlanması və kommunizm xülyasının həyata keçirilməsi planlarını açıqlayırdılar. 1977-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiya, götürülmüş öhdəliklər, 5-illik

planlarda və. s bu proqramın həyata keçirilməsindən bəhs olunurdu.

Bütün yalançı cəhdlərə baxmayaraq, zor gücünə təşkil olunmuş imperiya artıq böhran içində idi. Özünün tənəzzül dövrünü yaşayan imperiyanın hakim orqanları, nəyin bahasına olursa-olsun, hakimiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Mixail Qorbaçovun hakimiyyətə gətirilməsi və onun başçılığı ilə təşkil olunmuş cinayətlər buna bariz misaldır. Demokratiya, aşkarlıq prinsipini elan etməklə Orta Asiyada, Baltikyanı ölkələrdə, Gürcüstanda və nəhayət Azərbaycanda törədilmiş 20 Yanvar faciəsi sovet hərbi maşınının nəyə qadir olduğunu bir daha nümayiş etdirdi.

3. HÜQUQ SİSTEMİ

Sovet dövlətinin təşkil olunması ilə yeni idarəçilik sistemi quruldu. Yaradılmış rejimə uyğun hüquqi baza yaradılmağa başladı. Bunun nəticəsi idi ki, ayrı-ayrı sahələrdə qanunlar qəbul edildi. Bu proses mərhələlərlə həyata keçirilirdi.

1922-ci ildə əmək qanunları, 1923-cü ildə torpaq, cinayət, cinayət-prosessual, mülki məcəllələr, 1925-ci ildə İslah-Əmək Məcəlləsi, 1928-ci ildə Ailə-Nikah Qanunları Topplusu, 1931–35-ci illərdə kənd təsərrüfatı artelinin nizamnamələri və s. qəbul olundu.

Hüquq sahələrinin qısa xarakteristikasına gəlincə, biz burada mərkəzləşdirilmiş sistemə xidmət edən normalara rast gəlirik.

Mülki hüquq yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsini təmin edirdi. Mülkiyyət forması dövlət mülkiyyəti sayılırdı.

Torpaq, yeraltı sərvətlər, meşələr, sular ümumi istifadə dəmir yolları və onların nəqliyyat vasitələri ancaq dövlətə məxsus ola bilərdi. Həmçinin iri və orta

sənaye müəssisələri, su və hava nəqliyyatı və rabitə vasitələri də sovet dövlətinin mülkiyyəti idi.

Xırda müəssisələrə gəldikdə isə, onları həm kooperativ birləşmələrinə, həm də şəxslərə icarəyə vermək olardı.

Xarici ticarət Xalq Xarici Ticarət Komissarlığı vasitəsilə dövlətin özü tərəfindən aparılırdı.

Dövlət sənaye trestləri haqqında 1923-cü il 10 aprel tarixli dekretə əsasən dövlət sənayesinin əsas həlqəsi bir neçə müəssisəni birləşdirən dövlət tresti idi.

Sosialist sənayesinin təşkilinin 1922-ci ildə yaranmış digər formasını dövlət sindikatları təşkil edirdi. Onlar eyni cür məhsul istehsal edən bir neçə tresti birləşdirirdilər. Sindikatların əsas vəzifəsi tədarük, ticarət və maliyyə fəaliyyətini birləşdirmək idi.

RSFSR ÜRMİK-in 1922-ci il 22 may tarixli "Əsas xüsusi əmlak hüquqları haqqında" qərarında, habelə RSFSR Mülki Məcəlləsində (1922-ci il) və digər müttəfiq respublikaların məcəllələrində vərəsəlik hüququnun əsas prinsipləri işlənib hazırlanmışdı.

Mirası qanun üzrə vərəsəliyi olmayan şəxslərə vəsiyyət etmək olmazdı.

Qanun üzrə varisliyin aşağıdakı məhdud dairəsi müəyyən edilirdi:

1) yaşayan ər (arvad); 2) enən xətt üzrə qohumlar (uşaqlar, nəvələr, nəticələr); 3) əmək qabiliyyəti və əmlakı olmayan, ölənin ölümünə qədər bir ildən az olmayaraq onun himayəsində olmuş şəxslər.

Əmək hüququnun əsas müddəaları öz ifadəsini ÜRMİK tərəfindən qəbul edilmiş və 1922-ci ildə qüvvəyə minmiş Əmək Qanunları Məcəlləsində tapdı. Əmək mübahisələrinin həlli üçün xüsusi orqanlar, qiymət münaqişə komissiyaları (QMK), barışdırıcı kameralar və münsiflər məhkəmələri yaradılmışdı.

Qiymət-münaqişə komissiyalarına müdiriyyətin və həmkarlar ittifaqlarının nümayəndələri daxil idi. QMK tərəflərin razılığı olmadıqda, marağı olan tərəf mübahisəni məhkəməyə verə bilərdi.

Barışdırıcı kameraların tərkibinə həmkarlar ittifaqının və müdiriyyətin, Xalq Əmək Komissarlığı orqanları tərəfindən təyin edilən sədr daxil idi. Qərarlar tərəflərin razılığı ilə qəbul olunurdu.

Münsiflər məhkəməsinin tərkibinə də həmin şəxslər daxil idi. Yalnız tərəflər razı olmadıqda, sədr təkbaşına qərar qəbul edə bilərdi.

O dövr cinayət hüququnun ən mühüm mənbələrini RSFSR-in 1922-ci ildəki Cinayət Məcəlləsi, müttəfiq respublikaların qanunvericiliyinin əsas başlanğıcları (1924) təşkil edirdi.

Cinayət Məcəlləsi ictimai müdafiə tədbiri anlayışını irəli sürdü. Həm də cəza bu cür tədbirlərdən biri hesab olunurdu. Aşağıdakı cəza tədbirləri tətbiq edilirdi: RSFSR-in hüdudundan çıxarmaq, azadlıqdan məhrum etmək, dustaq etmədən icbari iş, şərti məhkumluq, əmlakın müsadirəsi, cərimə, hüquqlardan məhrum etmək, vəzifədən azad etmək, ictimai məzəmmət (vurulmuş zərəri ödəmək, güllələnmə) və s.

Cinayət-Prosessual Məcəllə ÜRMİK tərəfindən 1923-cü il fevralın 15-də qəbul edildi. Məcəllədə qeyd olunmuşdu ki, müstəntiq tərəfindən həyata keçirilən ibtidai istintaqın icraatı quberniya məhkəmələri və tribunallar tərəfindən baxılan bütün işlər üzrə məcburidir. İbtidai istintaqda müdafiəyə yol verilmirdi. İstintaqın aparılması üzərində nəzarəti prokurorluq orqanları həyata keçirirdi. Məhkəmə aktlarının bütün məlumatlarını yoxlamaq ixtiyarına malik idi. Məhkəmədə işlərə şifahi və açıq baxılırdı. Yuxarı məhkəmə instansiyası, qanunla müəyyən edilmiş müddətdə kassasiya şikayətini qəbul edib, bütün işə

təftiş qaydasında təkcə şikayətdə göstərilən dəlil üzrə deyil, həm də başqa əsas üzrə baxmalı idi.

SSRİ MİK 1924-cü il oktyabrın 31-də SSRİ və müttəfiq respublikaların cinayət məhkəmə icraatının əsasını təsdiq etdi. Əsaslarda göstərilirdi ki, cinayət təqibi prokurorluq, məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanları tərəfindən başlanır. Cinayətlərin ibtidai axtarışı üzərində nəzarət hüququ prokurorluq orqanlarına aid idi.

Torpaq və kolxoz hüququ sahəsində mühüm qanunvericilik aktları RSFSR Torpaq Məcəlləsi (1922) və SSRİ MİK-in və XKS-in 1924-cü il 22 avqust tarixli "Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında" qərarı idi.

Kənd təsərrüfatı kommunasının, artelinin və torpağı müştərək becərmə şirkətinin yeni nümunəvi nizamnamələri təsdiq edildi.

Kommuna üzvlərinin şəxsi sahibliyində iri və xırdabuynuzlu mal-qara, ev quşları, toxum yox idi. Gəlir bərabər bölünürdü. Kommunalarda artellərə çevrilməsi meyli özünü göstərirdi.

Kəndlilərin torpaq cəmiyyətləri torpaqdan istifadənin istənilən üsulunu, o cümlədən aşağıdakı üsulları seçmək hüququ aldılar:

- icma üsulu – burada torpaqlar ayrı-ayrı kəndli təsərrüfatları arasında vaxtaşırı bərabərçilik üzrə bölüşdürülürdü;

- sahə üsulu – burada hər bir kəndli təsərrüfatı daim eyni torpaq sahəsindən istifadə edirdi;

- şirkət üsulu – burada torpaqdan istifadə edənlər kənd təsərrüfatı kommunası, artel və ya torpağı müştərək becərmə şirkəti idi;

- qarışıq üsul – torpaqdan istifadənin müxtəlif üsulları ilə torpaq 6 ildən çox olmayan müddətdə icarəyə verilə bilərdi. İcarəyə götürən onu öz əməyi ilə, muzzdlu iş qüvvəsi tətbiq etmədən becərməyi öhdəsinə

götürürdü. İcarə müqaviləsini hökmən Kənd Sovetində və ya Nahiyə İcraiyyə Komitəsində qeydə aldırmaq lazım idi.

Zaman keçdikcə ciddi qanunların fəaliyyət dairəsi genişləndirilirdi. Qanunvericilik sahəsində bilərəkdən elə bir mürəkkəblik yaradılmışdı ki, sadə sovet xalqı bunları dərk etməkdən məhrum idilər. Qanunların cəlladlara xidmət etməsi 1937-ci il repressiyasında özünün iyrenc ifadəsini bir daha göstərdi. Müharibə zamanı öz qəddarlığı ilə görülən tədbirlər buna misal ola bilər.

Müharibədən sonra hüququn demək olar ki, bütün sahələrində yeni dəyişikliklər aparıldı.

1958–61-ci illərdə cinayət və cinayət prosesual, məhkəmə quruluşu, maliyyə haqqında məcəllələr hazırlandı.

1961–64-cü illərdə mülki və mülki prosesual qanunvericilik məcəllə halına salındı.

1966–70-ci illərdə torpaq qanunvericiliyi, nikah və ailə, islah-əmək qanunları tərtib edildi.

Mərhələlərlə bu proses davam etdirilirdi. Qanunlar daha çox partiya məmurlarının şəxsi mənafeyinə xidmət edirdi. İlk baxımdan ümumi xalqın mənafeyini əks etdirən normalar yalançı ideologiyanın məhsulu idi. SSRİ-nin dağılmasına qədərki dövrdə qanunvericilik sahəsində ciddi bir dəyişikliklər edilməmişdi. Bütün sahələrdə həmin prinsiplər hegemonluq etdiyindən, sadəcə olaraq xalqın müxtəlif metodlarda aldadılması partiya çinovniklərinin vəzifəsinə çevrilmişdi.

MÖVZU: AMERİKA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARI

P L A N:

1. ABŞ-ın dövlət quruluşu.
2. ABŞ-ın məhkəmə sistemi.
3. ABŞ-da yerli idarəçiliyin təşkili.
4. ABŞ-da hüquq sisteminin inkişafı.

1. ABŞ-ın DÖVLƏT QURULUŞU

ABŞ Konstitusiyası dünya konstitusiyaları tarixində yazılı formada ifadə edilmiş ilk hüquqi sənəddir. O, 1789-cu ildən qüvvədədir.

ABŞ Konstitusiyası son dərəcə sabit sənəd olması ilə səciyyəvidir. Onun məzmununda dəyişiklik edilməsinin xüsusi qaydası nəzərdə tutulmuşdur.

Konstitusiya ABŞ-ı federativ dövlət kimi rəsmiləşdirir, bütün ölkədə və hər bir ştatda respublika idarəçilik formasını təsbit edir. O, preambuladan, 7 maddə və 27 düzəlişdən ibarətdir. Əsas Qanun hakimiyyətin bölünməsi nəzəriyyəsinə əsaslanır.

Konstitusiyanın birinci üç maddəsi qanunvericilik, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin reqlamentinə həsr edilmişdir.

Qanunvericilik hakimiyyəti. ABŞ-ın qanunvericilik orqanı Konqresdir. Konqres iki palatadan – Nümayəndələr Palatasından və Senatdan ibarətdir. Konstitusiyanın I maddəsinin 1-ci bölməsində göstərilir ki, Konstitusiya ilə müəyyən edilən bütün qanunvericilik səlahiyyətləri Birləşmiş Ştatların Senatdan və Nümayəndələr Palatasından ibarət olan Konqresinə verilir.

ABŞ Konqresinin reqlamenti yazılmış və yazılmamış qaydaların məcmusundan ibarətdir. Konstitusiyadan başqa, hər bir palatanın fəaliyyət qaydaları, T.Cefferson tərəfindən tərtib edilmiş “Parlament təcrübəsinə dair Təlimat” və bir çox presedentlər ən mühüm mənbələr hesab olunur.

Nümayəndələr Palatası – ABŞ-ın qanunvericilik orqanının aşağı palatasıdır. O, ayrı-ayrı ştatların əhalisi tərəfindən 2 illik müddətə seçilən deputatlardan ibarətdir. Konqresin Nümayəndələr Palatası öz spike-rini və digər vəzifəli şəxsləri seçir. İmpičment (impichment – dövlətin yüksək vəzifəli şəxslərinin parlament məhkəməsinə cəlb edilməsi) qaldırmaq üçün müstəqil hüquqa yalnız Nümayəndələr Palatası malikdir.

Senat – ABŞ Konqresinin yuxarı palatasıdır. Birləşmiş Ştatlar Senatının tərkibinə hər bir ştatdan həmin ştatın əhalisi tərəfindən 6 il müddətinə seçilən iki senatoru daxil olur. Hər bir senator bir səsə malikdir. Konstitusiyanın I maddəsinin 3-cü bölməsində göstərilir ki, 30 yaşına çatmamış, 9 il ərzində Birləşmiş Ştatların vətəndaşı olmamış və seçki anında seçildi-yi ştatın sakini olmayan heç bir şəxs senator ola bilməz.

Senatda ABŞ-ın vitse-prezidenti sədrlik edir və Senat tərəfindən bəyənən qanun layihələrini imzalayır.

ABŞ Konqresi xüsusi növ məhkəmə səlahiyyətlərinə (impichment qaydasında) malikdir. O, törətdikləri cinayətlərə görə (dövlətə xəyanət, rüşvətxorluq və sair ağır cinayətlər) ABŞ prezidenti və Ali Məhkəmə üzvləri də daxil olmaqla, federasiyanın yüksək vəzifəli şəxslərini məsuliyyətə cəlb edir. Bu zaman ittihamı Nümayəndələr Palatası irəli sürür, qərarı isə Senat çıxarır. İmpichment adi məhkəmə baxışı deyildir. O, fəvqəladə dərəcədə xüsusi qaydadır. İmpichmenti həya-

ta keçirən senatorlar and içir, yaxud vəd verirlər. Müttəhimin Birləşmiş Ştatların prezidenti olduğu halarda Senatda ABŞ-ın baş hakimi sədrlik edir. İmpičment qaydasında ittiham hökmü müttəhimi vəzifəindən kənarlaşdırmaqla və hər hansı məsul dövlət postunu tutmaq hüquqlarından məhrum etməklə məhdudlaşır. Lakin impičment qaydasında təqsirli bilinən şəxs sonradan məhkəməyə verilir və qanunauyğun surətdə cəzalandırılır.

Deputatlar və senatorlar peşəkar parlamentarilər olub azad mandata malikdirlər. Onlar seçicilər tərəfindən vaxtından əvvəl geri çağırıla bilməzlər. Onların deputat immuniteti məhduddur: deputatlar və senatorlar yalnız sessiya vaxtı və sessiyaya gələrkən və geri qayıdarkən toxunulmazlığa malikdirlər. Lakin onlar vətənə xəyanətə, ağır cinayətlərə və ictimai asayişə kobud surətdə pozmağa görə bu dövrdə də həbs oluna bilərlər. Deputatlar indennitetə də malikdirlər: parlamentdəki çıxışlarına və səsvermələrinə görə məsuliyyət daşıyırlar.

Konqres öz üzvləri sırasından müxtəlif komitələr yaradır: Konqresin müəyyən sahədə (iqtisadiyyat, vergi və s.) fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün yaradılan hər iki palatanın birləşmiş komitələri (onlar çox deyildir); palataların hər birinin daimi ixtisaslaşmış komitələri (onların sayı Nümayəndələr Palatasında 22; xarici işlər, təhsil və və əmək üzrə, hüquq komitəsi və s. Senatda isə 16-dır; xarici işlər, maliyyə, kənd təsərrüfatı və s.); ayrı-ayrı məsələlərin araşdırılması (çox vaxt mətbuatın məlumatları əsasında) üçün müvəqqəti xüsusi komitələr; daimi ixtisaslaşmış komitələr qanun layihələri üzərində işləyir, parlament dinləmələrini təşkil edir, inzibati orqanların fəaliyyətinə nəzarət edir və s.

Konqres yanında çoxsaylı inzibati-texniki və yardımçı xidmətlər fəaliyyət göstərir. Onların ümumi ştatı 30 min nəfərdən artıqdır.

Konqresin səlahiyyətləri. Konqresin elə ümumi səlahiyyətləri vardır ki, hər iki palatanın razılaşıdırılmış qərarının qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər. Qanunlar yalnız bu qaydada qəbul oluna bilər, çünki ABŞ-da hər iki palata bərabərhüquqludur və yuxarı palatanın vetosunun aşağı palata tərəfindən aradan qaldırılması institutu yoxdur. Digər tərəfdən, hər iki palatanın özünün xüsusi səlahiyyətləri mövcuddur: məsələn, Nümayəndələr Palatası federal vəzifəli şəxslərə qarşı impichment irəli sürmək hüququna malikdir. Senat isə beynəlxalq müqavilələri ratifikasiya edir.

Konqresin ümumi səlahiyyətlərinə aiddir:

– maliyyə sahəsində (ABŞ ərazisində vergilərin, rüsumların, yığımların müəyyən edilməsi və yığılması, dövlət borclarını almaq və ödəmək haqqında qərarlar, pul kəsilməsi, yeni pul dövriyyəsinin tənzimi, ABŞ-ın pul əskinaslarının dəyərinin müəyyən edilməsi, saxta qiymətli kağızlar və sikkələr hazırlamağa görə cəza müəyyən edilməsi);

– iqtisadiyyat sahəsində (ABŞ-ın rifahının təmin edilməsi, iflasolma, xarici dövlətlərlə və ştatlar arasında ticarət məsələlərinin həlli, ölçü və çəki vahidlərinin müəyyən edilməsi, poçt xidmətlərinin tənzimi, elmin və sənətin inkişafına kömək və s.);

– müdafiə sahəsində (ABŞ-ın müdafiəsinin təmin edilməsi, müharibə elan edilməsi, ordunun və donanmanın komplektləşdirilməsi və onların idarə olunması qaydalarının müəyyən edilməsi);

– ictimai asayişin mühafizəsi sahəsində (federal qanunların icra edilməsi, müdaxilələrin dəf edilməsi və üsyanların qarşısının alınması üçün milis yaradılması; milis dəniz quldurluğuna və açıq dənizdə ağır

cinayətlərə görə beynəlxalq hüquqa müvafiq olaraq cəza tətbiq etmək hüququna malikdir) Konstitusiyada Konqresin başqa səlahiyyətləri haqqında da danışılır: vətəndaşlığa qəbul etmə (naturalizasiya) haqqında qanunlar vermək, Ali Məhkəməyə tabe olan federal məhkəmələr yaratmaq və s.

Konqres sessiya qaydasında işləyir. Hər il bir sessiya çağırılır və o, adətən 7–8 ay (fasilələrlə) davam edir. Sessiya vaxtı geniş iclaslar keçirilir, daimi və başqa komissiyalar işləyir, qanunlar və qətnamələr qəbul edilir, parlament dinləmələri keçirilir, xarici və daxili siyasətin ictimai əhəmiyyətli məsələləri üzrə müzakirələr təşkil olunur.

Konqresin fəaliyyətinin başlıca forması qanunvericilikdir.

ABŞ-da qanunlar ümumi (ümumi xarakterli) və xüsusi (fərdi qüvvəyə malik olan: adətən, bu, xəzinədən ödəmələr, immiqrasiya, ayrı-ayrı şəxslərin naturalizasiyası haqqında və s. aktlardır) qanunlara bölünürlər.

İcraedici hakimiyyət. ABŞ-da icraedici hakimiyyətə rəhbərliyi prezident edir. O, dolaylı seçkilər yolu ilə 4 il müddətinə seçilir. Konstitusiyanın icraedici hakimiyyətdən bəhs edən bölməsi yalnız prezidentin səlahiyyətlərini reqlamentləşdirir, ABŞ prezidenti bütövlükdə federasiya üçün ümumi olan məsələlərin həllində tam icraedici hakimiyyətə malik olduğuna görə onun səlahiyyətləri müstəsna dərəcədə genişdir.

Konstitusiyaya uyğun olaraq 35 yaşına çatmış və anadangəlmə amerikalı olan və ölkədə ən azı 14 il yaşayan şəxs respublika prezidenti ola bilər.

Prezidentin səlahiyyətləri. Konstitusiyada ümumi şəkildə göstərilir ki, prezident qanunların yerinə yetirilməsini təmin edir və federasiyanın bütün vəzifəli şəxslərinin səlahiyyətlərini müəyyən edir. Konstitu-

siyada prezidentin səlahiyyətləri müfəssəl şəkildə əks olunmuşdur. Prezident dövləti ölkə daxilində və beynəlxalq münasibətlərdə təmsil edir, beynəlxalq müqavilələr bağlayır. O, silahlı qüvvələrin və milli qvardiyanın (ştatların milisinin) baş komandanıdır.

Prezident Konqresə münasibətdə mühüm səlahiyyətlərə malikdir. O, Konqresə hər il ölkədəki vəziyyət haqqında müraciətnamə göndərir və müəyyən qanunların qəbul edilməsini tövsiyə edir, Konqresin fəvqəladə sessiyasını çağırır, qanunları promulqasiya edir və hər iki palata tərəfindən aradan qaldırıla bilən təxiredici veto hüququna malikdir.

Prezident Senatın razılığı ilə yüksək vəzifəli şəxsləri, səfirləri, federal hakimləri və b. təyin edir. Adətən Senat prezidentin təyin etdiyi şəxsi təsdiq edir. Prezident nəhəng dövlət aparatına rəhbərlik edir. O, dövlət büdcəsinin hazırlanmasına və icrasına görə məsuliyyət daşıyır və müvafiq sənədləri Konqresə təqdim edir. O, əfv etmə, hökmün icrasını təxirə salma hüququna malikdir, medallarla (ABŞ-da orden yoxdur) və başqa fərqlənmə nişanları ilə təltif edir. Prezident öz səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün fərmanlar, icra əmrləri, direktivlər və başqa aktlar verir. Onlardan bir çoxu normativ əhəmiyyətə malikdir.

Vitse-prezident ABŞ-ın dövlət hakimiyyəti sisteminə mühüm yer tutur.

Konstitusiyaya görə, vitse-prezident ölkənin prezidenti ilə eyni vaxtda seçilir. Prezidentin adı yazılan bülletəndə vitse-prezidentin də adı göstərilir. Prezidentin seçilməsi eyni zamanda vitse-prezidentin seçilməsi deməkdir.

ABŞ prezidenti öz vəzifəsindən kənar edildikdə, öldükdə, istefa verdikdə, yaxud öz səlahiyyət və vəzifələrini həyata keçirmək iqtidarında olmadıqda onun səlahiyyət və vəzifələri vitse-prezidentə keçir.

Nazirliklər və idarələr. ABŞ Konstitusiyasında kabinet anlayışı yoxdur. O, adət üzrə mövcuddur. ABŞ prezidentinin kabineti böyük deyildir. Onun tərkibinə nazirlər və prezidentin nazir dərəcəsi verdiyi şəxslər daxildir. Üç qoşun növünün komandanları nazir dərəcəsinə malik olsalar da, kabinetin tərkibinə daxil deyillər və zərurət olduqda onun iclaslarına çağırılırlar. Prezident kabinet üzvlərini, bir qayda olaraq, öz partiyasının üzvlərindən təyin edir. Dövlətin idarə olunmasında nazirlərlə yanaşı, digər idarələrin rəhbərləri də böyük rol oynayır; onlardan bəziləri nazirlərdən yüksək nüfuza malikdir (prezidentin milli təhlükəsizlik üzrə müşaviri, MKİ-nin direktoru və s.). Prezident yanında yüzlərlə müxtəlif idarə vardır. Onların ən mühümlərinə (Milli Təhlükəsizlik Şurası, İqtisadi Siyasət Şurası və s.) prezident özü rəhbərlik edir. Ona görə də ABŞ-da hökumət haqqında deyil, prezident administrasiyası haqqında danışmaq qəbul olunmuşdur.

2. ABŞ-ın MƏHKƏMƏ SİSTEMİ

ABŞ-ın məhkəmə sistemi federal və ştat məhkəmələrindən ibarətdir. ABŞ Konstitusiyasının III maddəsinin I bölməsi yalnız Ali Məhkəmənin statusunu müəyyən edir. Aşağı məhkəmələr isə cari qanunvericilik əsasında formalaşdırılır. Məhkəmə quruluşu haqqında 1789-cu il qanununa müvafiq olaraq ABŞ-ın məhkəmə sistemi üç həlqədən ibarətdir: ABŞ Ali Məhkəməsi, apellyasiya məhkəmələri və dairə məhkəmələri. Hərbi məhkəmələr federal sistemin xüsusi həlqəsini təşkil edir.

Federalizm mərkəzi və ştat hökumətləri arasında funksiyaların fərqləndirilməsinə gətirir. Federal məhkəmələr Konqresin qərarı ilə yaradılır. Ştat məhkəmələri ştatların özləri tərəfindən yaradılır. Ştat məhkə-

mələri öz fəaliyyətini federal konstitusiyaya və qanunlara uyğun həyata keçirsələr də, bir çox işlərə yerli qanunlar və konstitusiyaya əsasında baxırlar.

ABŞ Ali Məhkəməsi prezident tərəfindən Senatın məsləhəti və razılığı ilə ömürlük təyin edilən 9 hakimdən ibarətdir. Ali Məhkəmənin hakimliyinə namizədlərə ciddi tələbkarlıqla yanaşırlar.

Ali Məhkəmə sessiya qaydasında işləyir. Məhkəmə sessiyası oktyabrın birinci bazar ertəsi başlayır və adətən növbəti ilin iyul ayında başa çatır. Ali Məhkəmənin işinə federal qanunvericilik və məhkəmənin özü tərəfindən qəbul edilən qaydalar əsasında sədr rəhbərlik edir.

ABŞ federal məhkəmə sistemi üçün mərkəzləşdirmə prinsipi xarakterikdir.

Ali Məhkəmənin yurisdiksiyası birinci və apellyasiya yurisdiksiyasına bölünür.

Ali Məhkəmə iki və ya daha çox sayda ştatlar arasındakı mübahisələrə birinci və müstəsna instansiya qismində baxır. ABŞ Konstitusiyasının III maddəsinin 2-ci bölməsinə əsasən Ali Məhkəmə federal apellyasiya məhkəmələrindən daxil olan işlərə apellyasiya qaydasında baxır.

Bir tərəf kimi xarici dövlətin səfiri və ya diplomatik nümayəndəsinin çıxış etdiyi işlər üzrə; ABŞ və ayrıca ştat arasındakı mübahisələrə; bir ştat ilə başqa bir ştatın vətəndaşları və ya xaricilər arasındakı iddialara və ya işlərə də Ali Məhkəmə müstəsna deyil, birinci instansiya məhkəməsi kimi baxır.

Federal məhkəmələrin fəaliyyəti konstitusiyada sadalanan işlərlə məhdudlaşır. Əksər hallarda federal məhkəmələr konstitusiyaya və federal qanunla dövlət mənafeyi ilə əlaqədar məsələlərə baxır. Federal məhkəmələrdə cinayət işlərinə nisbətən daha çox mülki işlərə baxılır.

Federal məhkəmələrin cinayət işlərinə nisbətən daha çox mülki işlərə baxması onunla əlaqədardır ki, konstitusiyaya cinayət törədilməsi ilə bağlı problemləri ştatların səlahiyyətinə aid edir.

ABŞ Ali Məhkəməsi ölkədə ali məhkəmə orqanıdır. Ali Məhkəmənin qərarları konstitusiyayı və federal qanunları şərh edən əsas presedentlərdir, buna görə də onlardan federal məhkəmələrin və ştat məhkəmələrinin qərarlarında istifadə olunur. Ali məhkəmənin əsas vəzifəsi konstitusiyanın və federal qanunların müddəalarının təfsir edilməsidir, yəni digər məhkəmələr hər hansı konkret normativ hüquqi aktın tətbiq edilməsi üzrə razılığa gəlmədikdə qanunu dəqiqləşdirir. Ali Məhkəmənin məhkəmə qərarlarına yənidən baxılması üzrə səlahiyyətləri onun dövlət orqanları sistemində yerini xeyli sanballı edir. O, icra və qanunvericilik hakimiyyəti aqtlarının konstitusiyaya uyğun olub-olmaması məsələsinə baxır. Ali Məhkəmə qanunu qeyri-konstitusion hesab etdikdə onun qərarı yalnız özünün sonrakı qərarı və ya konstitusiyaya düzəlişlə ləğv edilə bilər.

Ali Məhkəməyə daxil olan işlərin çox zaman heç də hamısı onun yurisdiksiyasına aid olmur.

Federal məhkəmə sisteminin ikinci pilləsində federal apellyasiya məhkəmələri durur.

Federal apellyasiya məhkəmələrinin hakimləri prezident tərəfindən Senatın məsləhəti və razılığı ilə ömürlük təyin edilir. Məhkəmələr 4–23 hakimdən ibarət olurlar.

Ştatların məhkəmələri işlərə həm federal, həm də ştatların qanunları üzrə baxa bilərlər (son instansiya adı işlər üzrə ştatın ali məhkəməsi, konstitusiyaya uyğunluq məsələləri üzrə isə ABŞ Ali Məhkəməsidir). Ştatların məhkəmə sistemləri olduqca müxtəlifdir. Ümumi məhkəmələr, barışdırıcı məhkəmələr, polis məhkəmələri (cinayət işləri üzrə) və müxtəlif xüsusi

məhkəmələr – yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə, əmək mübahisələri üzrə məhkəmələr vardır; sahilyanı ştatlarda dəniz məhkəmələri fəaliyyət göstərir və s.

Məhkəmələr müxtəlif qaydada təşkil olunur. Hakimlər əhali tərəfindən seçilir, habelə şəhər merləri, bələdiyyə hakimiyyətləri və ya yuxarı məhkəmələrin sədrləri tərəfindən təyin edilir. Andlı iclasçıların siyahısını adətən vətəndaşların müxtəlif birliklərinin iştirakı ilə bələdiyyə orqanları tərtib edir, konkret işə baxılması üçün andlılar isə püşkatma üzrə müəyyən edilir. Milli azlıqların məsələləri ilə əlaqədar işlərdə andlılar xüsusi diqqətlə və çox müxtəlif birliklərin və məhkəmə instansiyalarının razılığı əsasında seçilir.

ABŞ-da ənənəvi olaraq məhkəmə əmrləri mühüm rol oynayır. Hazırda federal hakimin əmrlərinin yalnız üç növü qalmışdır: yuxarıda xatırlanmış habeas korpus (tutulmuş şəxsin tutmanın səbəbləri göstərilməklə hakimin yanına gətirilməsi və qanunsuz tutulmuş şəxsin nəzarət altından azad edilməsi); mandamus (və ya məcbureddici incanqşn) – hərəkətsizliyi dayandırmaq və lazımi hərəkəti etmək barədə hakimin əmri; incanqşn (qadağanedici incanqşn) – vəzifəli şəxslərə, təşkilatlara, dairələrə və müəssisələrə müəyyən hərəkətləri etməyin qadağan edilməsi və ya belə hərəkətlərin dayandırılmasının tələb edilməsi (söhbət qanun üzrə edilməməli olan hərəkətlərdən gədir).

3. ABŞ-da YERLİ İDARƏÇİLİYİN TƏŞKİLİ

Amerika dövlət mexanizminin xarakterik xüsusiyyəti onun xeyli dərəcədə mərkəzləşdirilməsidir. Yerli hakimiyyət orqanları onların idarəçiliyi altında olan sahələrdə tamamilə müstəqildirlər. Bir sıra səlahiyyətlər və fəaliyyət sahələri yerli hakimiyyət orqan-

larına verilmişdir və bunlar federativ hökumət və ştat hökumətləri tərəfindən heç bir müdaxilə edilmədən həyata keçirilir.

ABŞ yerli özünüidarə orqanlarının (YÖO) vahid sistemi yoxdur. YÖO təşkili ştatların sərəncamındadır və ştatlar bunları öz qanunlarına müvafiq qaydada təşkil edirlər. Ştat hökumətləri federativ hökumətlə razılaşdırılmadan yerli hakimiyyət orqanlarının hüquqi statusunu, ərazi sərhədlərini, təşkilati formalarını və səlahiyyətlərini müəyyən edir. Yerli özünüidarənin təşkilati formalarının hədsiz müxtəlifliyi də elə bundan doğur.

YÖO möhkəm maliyyə bazası əsasında fəaliyyət göstərir ki, bu da onun inzibati-təsərrüfat müstəqilliyini təmin edir. O öz şəxsi mənbələrindən, ştatların hökumətlərindən və federal hökumətdən alınan maliyyə vəsaitlərinə malikdir.

ABŞ-da əsas yerli özünüidarə orqanları: qraflıqlar, bələdiyyələr, məktəb dairələri və xüsusi idarələrdir.

Qraflıqların idarə orqanları. Qraflıqlar ştatların bölündüyü inzibati-ərazi vahidləridir. Qraflıqların sayı, ərazilərin ölçüsü və əhalisinin sayı müxtəlif ştatlarda müxtəlifdir. Qraflıqların YÖO-nun üzərinə aşağıdakı vəzifələr qoyulur: seçkilərin təşkil olunması, mülkiyyətin qiymətləndirilməsi, ictimai qaydanın qorunması, şosse yollarının inşası və istismarı, sosial təminat.

Qraflıqların əsasən öz şəxsi qanunvericilik aktlarını qəbul etmək hüququ yoxdur, onlar yalnız ştatların qanunvericiliklərini öz ərazilərində həyata keçirməyə borcludurlar.

Qraflıqların idarəçilik orqanları əhalinin seçdiyi şuralardır: şuraların səlahiyyətləri və təşkil olunması qaydası isə ştatların konstitusiyaya və qanunları ilə müəyyən edilir.

Qraflıqlar şurasının fəaliyyətinin ən mühüm istiqaməti, onların özlərinin təyin etdikləri vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinə nəzarət etmək və onların fəaliyyətlərini istiqamətləndirməkdir.

Hazırda ABŞ-da qraflıqların idarə olunması üzrə suraların işinin təşkilinin üç əsas forması mövcuddur.

1. *Komission forma*. Bu halda qraflıqda inzibati aparata başçılıq edən ali vəzifəli şəxs olmur. Şuradan ayrılıqda qraflığın bir sıra nüfuzlu vəzifəli şəxsləri (şerif, prokuror, xəzinədar, klerk, məktəblərin superintendantı və s.) seçilir. Onların səlahiyyətləri ştatın qanunvericiliyi ilə tənzimlənir və qraflıqların şurasının onların işinə müdaxilə etməyə hüququ olmur.

2. *Şura-inzibati* forması. 550 qraflıqda tətbiq olunur. Qraflıqlar şurası qraflığın inzibati aparatına başçılıq etmək üçün inzibatçı təyin edir. Qraflıqlar Şurası ən mühüm məsələlər üzrə qərarlar qəbul edir, vergilər qoyur və təşkilatları təsdiq edir. İnzibatçı qraflıqlar şurasının qərarlarını həyata keçirir, qraflığın icraedici orqanlarının və müxtəlif xidmətlərinin rəhbərlərini təyin edir, onların fəaliyyətinə nəzarət edir, qraflığın büdcə layihəsinin hazırlığına başçılıq edir. Bu forma qraflığın idarə olunmasını mərkəzləşdirməyə imkan verir.

3. *“Şura-seçilən rəhbər”* forması 146 qraflıqda mövcuddur. Seçilən rəhbər qraflığın əsas siyasətinin istiqamətlərini müəyyənləşdirir və baxılmaq üçün Qraflıqlar Şurasına təqdim edir, qraflığın büdcə layihəsini tərtib edir, qraflığın nümayəndəsi qismində çıxış edir, inzibati aparatın rəhbər işçi və xidmətlərini təyin edir, şuranın qərarlarının həyata keçirilməsinə nəzarət edir; onun şuranın qərarlarına veto qoymaq hüququ vardır. Adətən, seçilən başçı, onun nəzarət altında qraflığın inzibati aparatına rəhbərlik edən peşəkar rəis təyin edir. Qraflıqlar şurası seçilən başçının təklifi üzrə qərarlar çıxarır, qraflığın büdcəsini təsdiq

edir, onun maliyyə işlərinə nəzarət edir, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələri işləyib hazırlayır. Qraflıqlar taunlara və taunşıplərə bölünür.

Bələdiyyələr. ABŞ-da şəhərlər əsasən bələdiyyələr tərəfindən idarə olunur. Bələdiyyələr Amerika iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən korporasiyalarla bir sıra ümumi cəhətləri olan bələdiyyə korporasiyalarının qanuni hüquqlarına malikdir. Onlar mülkiyyətə sahib ola, bunları ala və sata bilirlər; ayrı-ayrı təşkilatları məhkəmə qaydasında təqib edə və öz hərəkətlərinə görə məhkəmədə cavabdehlik daşıya, müqavilələr bağlaya bilirlər və s. Bələdiyyələrin, korporasiya hüquqları olmayan qraflıqların idarəetmə orqanlarından əsas fərqi elə məhz bundadır.

İstər iri şəhər olsun, istərsə də qəsəbə, hamısı qanunverici və idarəedici funksiyaları yerinə yetirən idarəetmə orqanlarına malikdir. Bütün bələdiyyələr yanğından mühafizə və polis mühafizəsini, kanalizasiya sistemlərinin fəaliyyətini təmin edir, səhiyyə sahəsində tədbirlər həyata keçirirlər.

Böyük şəhərlərin hakimiyyətləri öz vətəndaşlarını kitabxanalar, muzeylər, parklar, tamaşa salonları, üzgüçülük hovuzları və s. ilə təmin edir.

Şəhər idarəsinin quruluşu ştat hakimiyyətinin qəbul etdiyi xartiya ilə müəyyənləşdirilir. Xartiyada şəhərin əsas vəzifəli şəxsləri sadalanır, onların səlahiyyətləri, seçilmə, yaxud təyin olunma qaydaları və qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edilir.

Xartiyalar şəhərin coğrafi sərhədlərini təyin edir və müəyyən edir ki, şəhər hakimiyyəti nələri edə bilər, nələri yox. Müxtəlif ölçülü şəhərlər üçün nümunə-xartiyalar işlənmişdir.

Şəhərlərin həyatını yalnız xartiyalar deyil, həm də ştatların şəhərlərə aid bu və ya digər qanunları tənzimləyir.

ABŞ-da şəhərin idarə olunmasında şəhər hakimiyyətinə geniş azadlıqlar verilir. Şəhər idarəçiliyinin təşkili formaları böyük müxtəlifliyi ilə seçilir, lakin bir neçə əsas formanı fərqləndirmək mümkündür:

1. *Şura-mer* forması çox kiçik və çox böyük şəhərlər üçün səciyyəvidir. Şəhərlərin 50 faizi bu forma ilə idarə olunur. Bütün şuralar əhali tərəfindən seçilir, şəhərlərin 90 faizinin merini əhali seçir. Bəzi kiçik şəhərlərdə merləri şuralar seçir. Mer və şura şəhər idarəsinin şöbə və xidmət rəislərini təyin edir və onların fəaliyyətini əlaqələndirirlər. Səlahiyyətlər həcmindən asılı olaraq “güclü” və “zəif” merlərə bölünürlər. “Zəif” mer yalnız kiçik məmurları təyin edir və nüfuzlu vəzifələrə adam təyin etmək səlahiyyətindən məhrumdur. “Zəif” merin yanında “güclü” şura fəaliyyət göstərir ki, şəhərin müdiriyyətinin ali nümayəndələrini məhz o, təyin edir. “Zəif” mer şuranın qərarlarına veto qoymaq hüququndan məhrumdur və ikiillik müddətə seçilir.

“Güclü” mer şəhər müdiriyyətinin ali nümayəndələrini təyin edir. Şəhərin idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə rəhbərlik edir. “Güclü” mer şuranın qərarına veto qoymaq və onu şurada təmsil etmək hüququna malikdir.

Hazırda ABŞ-da merlərin hakimiyyətinin gücləndirilməsi və “zəif” merlərin sayının azaldılması tendensiyası müşahidə olunur.

Adətən “güclü” merlər 4 il müddətinə seçilirlər. Böyük şəhərlərdə “güclü” mer peşəkar inzibatçı-rəis tuta bilər ki, öz vəzifələrini yerinə yetirməkdə ona kömək eləsin. Bu cür inzibatçı-rəislərə şəhər idarəsinin bəzi şöbə və xidmətlərin rəhbərlərini təyin etmək və işdən çıxarmaq səlahiyyətləri verilir. O, həm də onların fəaliyyətinə nəzarət edir.

Müxtəlif ştatlarda merlərin vəzifədən kənarlaşdırılmasının müxtəlif formaları mövcuddur. Bu for-

malar şuranın qərarından, seçicilərin səsverməsindən, məhkəmə qərarlarından və qubernatorun əmrindən ibarətdir. Adətən şuraların az sayda – şəhər əhalisinin sayından asılı olaraq 12 nəfərədək üzvü olur. Şuranın işinin böyük hissəsi komitələrdə həyata keçirilir.

2. *Şura-inzibatçı* forması ABŞ şəhərlərinin 40 faizində tətbiq olunur ki, bunların çoxu orta ölçülü şəhərlərdir. Şura peşəkar inzibatçı tutur və şəhərin idarə olunması siyasətini müəyyən edir, inzibatçı isə bu siyasəti həyata keçirir. Şura bu cür inzibatçını istənilən vaxt işə götürə və işdən çıxara bilər.

3. *İdarəetmənin komission forması* bir orqanda qanunverici və icraedici hakimiyyəti birləşdirir.

Bələdiyyə komissiyasının hər bir üzvü həm də şəhər idarəsi şöbəsinin başçısı olur. Şəhər komissiyası 5 nəfərdən ibarətdir. İdarəçiliyin bu formasının vəzifəsi ondan ibarətdir ki, şəhər idarəsi siyasətini müəyyən edən şəxslərin özləri də həmin siyasəti həyata keçirirlər.

Bu formanın nöqsanı isə ondan ibarətdir ki, komissiya üzvləri çox vaxt şəhər idarəsi şöbəsinin başçısı üçün zəruri olan ixtisasa malik olurlar.

ABŞ-da inzibati-ərazi vahidlərindən başqa, çoxlu xüsusi dairələr də (məktəb, ekoloji, yanğından mühafizə və s.) vardır.

4. ABŞ-DA HÜQUQ SİSTEMİNİN İNKİŞAFI

ABŞ-ın hüquq sistemi iki faktorla – federativ quruluş və ümumi hüquqa mənsubiyyəti ilə səciyyələnilir.

Federativ təbiət onunla ifadə olunur ki, öz xüsusi hüquq sistemi olan hər bir ştatın yurisdiksiyası çərçivəsində yüksək qaydalı hüquq-ümumfederal hüquq fəaliyyət göstərir. O, bilavasitə ştatların hüquq-

quna daxil olur. Eyni zamanda ştatların hüquq sistemi partikulyardır.

Ştatların hüququnda iki hüquq sisteminin statut hüququnun və ümumi hüququn təsiri özünü göstərir.

Hüquqi tənzimətmədə statut hüququna geniş yer verilmişdir. Bu statut hüququnun külliyyatının geniş, həcmli olması ilə izah edilir. Buraya konstitusiya, nümayəndəli hakimiyyət orqanlarının statutları və aktları, icra və məhkəmə hakimiyyəti tərəfindən, həmçinin yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən verilən qaydalar və ordonanslar daxildir. Statut hüququnun xarakteri də əhəmiyyətli rol oynayır. O, ənənəvi ümumi hüquq daxilində həyata keçirilə bilməyən zəruri islahatların keçirilməsinə yol verir.

Ümumi hüquq – məhkəmə təcrübəsi hüququdur, onun tərkibinə məhkəmələr tərəfindən yaradılmış hüquq normaları, institutları və kateqoriyaları sistemi daxildir.

ABŞ üçün xarakterik olan hüquqi dualizm hər şeydən əvvəl onda ifadə olunur ki, hər bir ştatın ərazisində həmin ştatın hüququ qüvvədədir, ancaq müəyyən hallarda federal hüquq da tətbiq oluna bilər. Federal cinayət qanunvericiliyində birinci yerdə Konqresin aktları və qanun qüvvəli aktlar gəlir.

ABŞ Konstitusiyasında bilavasitə cinayət-hüquqi xarakterli, yaxud cinayət hüququna aidiyyəti olan bir sıra müddəalar vardır: geriye qüvvəsi olan qanunlar verilməsini, qəddar və qeyri-adi cəzalar tətbiq edilməsini, qanuni məhkəmə tədqiqatı olmadan həyatdan, azadlıqdan, mülkiyyətdən azad etməni qadağan edən və s. müddəalar. ABŞ Konstitusiyasının III maddəsinin üçüncü bölməsində xəyanət kimi cinayətin tərifi verilmişdir.

Ancaq ABŞ Konstitusiyasında federal qanunvericiliyin səlahiyyətinə aid olan cinayət hüquqi məsələlərin dairəsini dəqiq müəyyən etməyə imkan verən

müddəalar yoxdur. Birinci maddənin səkkizinci bölməsində Konqresin qərar qəbul etmək hüququ olan məsələlər sadalanır (məsələn, qiymətli kağızları saxtalaşdırmağa görə cəza müəyyən etmək, dəniz quldurluğunu müəyyən etmək və cəzalandırmaq və s.).

ABŞ-da ümumi qəbul edilmiş anlamda federal cinayət məəcəsi yoxdur.

ABŞ ştatlarından bir çoxunun konstitusiyasında, federal konstitusiyada olduğu kimi, geriye qüvvəsi olan qanunlar verilməsini, qəddar və qeyri-adi cəza təyin edilməsini və s. qadağan edən müddəalar vardır. Federal konstitusiyadan fərqli olaraq, ştatların konstitusiyalarında həmin müddəalar ya ətraflı təqdim olunur, ya da ümumiyyətlə, belə müddəalar yoxdur. Daha bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, ştatların konstitusiyalarında cəza məsələlərinə aid olan bir sıra müddəalar vardır. Xarakterinə görə onları konstitusiyon müddəalar hesab etmək heç də düzgün olmazdı. Məsələn, Arizona ştatının konstitusiyasında göstərilir ki, ölüm hökmü ştat həbsxanalarında boğucu qazdan istifadə etməklə yerinə yetirilməlidir.

Məhdud mənada, yəni bilavasitə cinayətləri müəyyən edən cinayət-hüquq münasibətlərini nizama salan hüquq kimi ümumi hüquq qanunvericilikdə və ya məhkəmə qərarlarında birbaşa və ya dolayı qadağalar qoyulduğuna görə nə federasiyanın, nə də ştatların əksəriyyətinin cinayət hüququnun mənbəyidir.

Formal olaraq ABŞ-da federal ümumi hüquq yoxdur, çünki bu, konstitusiya ilə nəzərdə tutulmamışdır və ya onun yaradılması ABŞ Ali Məhkəməsinin qərarları ilə qadağan edilmişdir. ABŞ-da ümumi hüququn qanunvericiliklə tədricən sıxışdırılıb çıxarılması meyl formalaşmışdır. Bunu iki səbəblə izah edirlər. Birincisi, ümumi hüquq çox zaman kəskin sosial-iqtisadi və siyasi xarakterli dəyişikliklərə tez və geniş miqyasda reaksiya vermək mənasında cinayət

siyasətinin həyata keçirilməsini və hüquq yaradıcılığını təmin edə bilməz, ikincisi, hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə daha ardıcıl əməl edilməsi zərurəti ilə, çünki məhkəmələr hüquq yaradılması ilə deyil, onun tətbiq edilməsi ilə məşğul olmalıdırlar.

ABŞ-da ümumi hüququn rolu hüquq yaradıcılığı ilə bitmir, qanunvericilik normalarının tətbiqi prosesində təfsir edilməsi yolu həyata keçirilən məhkəmə hüquq yaradıcılığı da geniş yayılmışdır.

Aşağı məhkəmələr yuxarı məhkəmələrdə baxışın predmeti olan məsələlərin həlli zamanı qanunvericiliyi tətbiq edərkən yuxarı məhkəmələr tərəfindən işlənilmiş hazırlanmış qaydaları rəhbər tutmalıdırlar ("stare decisis" prinsipi).

ABŞ-ın bağladığı müqavilələr də cinayət hüququnun mənbəyidir. Məsələn, yalnız ABŞ-ın müvafiq dövlətlə ekstradisiya haqqında sazişi olduğu halda federal qanunvericiliklə nəzərdə tutulan beynəlxalq cinayətləri (dəniz quldurluğu, təyyarə qaçırılması və s.) törətmiş şəxs verilə bilər.

MÖVZU: YAPONİYA

P L A N:

1. İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə Yaponiya dövlətinin inkişaf xüsusiyyətləri.
2. Yaponiyanın dövlət quruluşu.
3. Məhkəmə və yerli idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti.

1. İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN SONRAKI DÖVRDƏ YAPONİYA DÖVLƏTİNİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Yaponiya Asiyanın ən iri dövlətlərindən biridir. Yaponiyanın ərazisi Xonsyu, Kyusyu, Sikoko, Hokkaydo adlanan iri adalardan və çoxlu sayda kiçik adalardan ibarətdir.

İnsanların qədim izləri Yaponiya ərazisində paleolit dövrünə təsadüf edir. Sonradan protayn və protomalay qrupu tayfaları bura neolit mədəniyyəti gətirdilər.

İlk avropalılar XVI əsrin axırlarında (portuqallar və ispanlar) buraya gəlmiş və xristianlığı yaymışlar.

XIX əsrin axırlarında amerikalıların Yaponiyaya müdaxilə etməsi (1854-cü il) ikincinin suverenliyinin məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxardı.

Kapitalizmin inkişafı hüquq və azadlıqlar uğrunda liberal hərəkətlərə səbəb oldu. 1889-cu ildə qəbul edilmiş konstitusiya imperator hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə səbəb oldu, 1890-cı ildə yaradılan parlament məhdud səlahiyyətlərə malik idi.

1936-cı ildə Yaponiya və Almaniya arasında “Antikomintern paktı”nın imzalanması faşist dövlətləri blokunun yaradılmasının əsasını qoydu.

İkinci dünya müharibəsi dövründə Almaniyanın müttəfiqi kimi çıxış edən Yaponiya 1942-ci ilin ortalarında Asiyada böyük bir ərazini (500 mln. əhalisi olan 7 mln. km²) işğal etdi.

1945-ci il Yalta konfransının qərarına əsasən SSRİ-nin Yaponiyaya qarşı müharibəyə başlaması ikincinin 2 sentyabr 1945-ci ildə kapitulyasiyası ilə nəticələndi.

Müharibə qurtardıqdan sonra bütün hərbi qüvvələr buraxıldı, hərbi cinayətkarlar məhkəməyə verildi, torpaq islahatları keçirilərək mülkədar torpaq sahibliyi ləğv edildi, keçmiş inhisarçı konsernlər – dzaybatsu yenidən quruldu, antiinhisar qanunlar qəbul edildi.

Yaponiyayı iqtisadi rəqib kimi görmək istəməyən ABŞ eyni zamanda iri burjuaziyanı müttəfiq kimi dəstəkləyirdi.

1947-ci il Konstitusiyasına əsasən xalqın suveren hakimiyyəti elan olundu, yeni ali dövlət hakimiyyəti orqanı kimi parlament təşkil edildi, demokratik hüquq və azadlıqlar bəyan edildi. İmperator hakimiyyət funksiyalarını itirdi. Yaponiya silahlı qüvvələrdən beynəlxalq mübahisələrin həlli vasitəsi kimi istifadə etməkdən imtina etdi. Konstitusiyanın inkişafında Yaponiyanın siyasi, iqtisadi, sosial həyatını əhatə edən bir sıra qanunlar qəbul edildi.

Konstitusiyanın ilkin layihəsi Yaponiyanın İkinci dünya müharibəsindən dərhal sonra, 1946-cı ildə məsləhətçilər qrupunun iştirakı ilə Yaponiya hökuməti tərəfindən hazırlanmışdı. O, imperatorun geniş hakimiyyətini və militarist-bürokratik sistemi təsbit etmiş ölkənin 1889-cu il mühafizəkar xarakterli bir çox müddəalarını saxlamışdı. Layihə parlamentə təqdim

olunsa da, yapon ictimaiyyətinin, habelə qalib ölkələrin yaratdığı Uzaq Şərq komissiyasının mənfi reaksiyasına səbəb oldu. Nəticədə layihə faktiki olaraq geri qaytarıldı və Uzaq Şərq komissiyasının təkidi ilə hökumət parlamentə onun yeni mətnini təqdim etdi. Bu mətn əslində Amerikanın işğal ordusunun qərar-gahında işlənib hazırlanmışdı. İkinci layihənin hazırlanmasında anqlosakson hüququnun bəzi prinsiplərindən, dünyada konstitusiya hüququnun inkişafının yeni məqamlarından (məsələn, vətəndaşların sosial-iqtisadi hüquqları haqqında müddəalar), habelə yapon müəllifləri qrupunun Almaniyanın 1919-cu il Veymar Konstitusiyasının bazasında hazırladığı xüsusi konstitusiya layihəsindən istifadə olunmuşdu.

İkinci layihə mürtəcə dairələrin müqavimətini dəf edərək 1946-cı ilin payızında parlamentdə qəbul olundu və Uzaq Şərq komissiyası tərəfindən bəyənilərək 3 may 1947-ci ildə qüvvəyə mindi.

1948-ci ilin sonunda ABŞ "soyuq müharibə" vəziyyətində Yaponiyayı Uzaq Şərqdə özünün əsas müttəfiqi etmək üçün addım atdı. ABŞ-ın dəstəyi ilə iqtisadiyyatın bərpası, hərbi cinayətkarların reabilitasiyası həyata keçirildi, polis qüvvələri adı altında ordu yaradılmağa başlandı, həmkarlar ittifaqları fəallarının və kommunistlərin təqib edilməsi başlandı.

Amerika ordusunun Koreya müharibəsi dövründə Yaponiyayı maddi-texniki təminat bazasına çevirməsi yapon sənayesinin sürətli inkişafına səbəb oldu.

Amerika istilasını 1951-ci ildə Yaponiyanın suverenliyini bərpa edən San-Fransisko sülh sazişinin (SSRİ-nin iştirakı olmadan) imzalanması ilə başa çatdı. Eyni zamanda Amerika ilə Yaponiya arasında 1951-ci ildə təhlükəsizliyin təminatı haqqında Yapon-Amerika sazişi imzalandı. Sazişə əsasən Yaponiya ABŞ-ın əsas müttəfiqi oldu, ABŞ isə Yaponiya ərazi-

sində hərbi baza və qeyri-məhdud sayda silahlı qüvvələr saxlamaq hüququ əldə etdi.

19 oktyabr 1956-cı ildə müharibə vəziyyətinin qurtarması və diplomatik münasibətlərin normallaşdırılmasını bəyan edən SSRİ və Yaponiyanın birgə bəyannaməsi imzalandı. Lakin ərazi problemlərinin olması sülh müqaviləsinin bağlanmasına imkan vermədi.

Yaponiya ÇXR ilə diplomatik münasibətləri quraraq 12 avqust 1978-ci ildə sülh və dostluq haqqında Yapon-Çin sazişi bağladı.

2. YAPONİYANIN DÖVLƏT QURULUŞU

Müasir yapon cəmiyyətinin siyasi sistemini, digər dövlətlərin siyasi sistemi kimi, siyasi struktur (siyasi təşkilat, siyasi mexanizm), yəni rəsmi idarələr və siyasi fəaliyyətdə iştirak edən vətəndaş birlikləri kimi elementlər təşkil edir.

Yaponiyanın siyasi strukturuna rəsmi (dövlət və bələdiyyə) müəssisələri və eləcə də siyasi partiyalar və qeyri-partiya təşkilatları daxildir.

Yaponiyanın rəsmi təsisatlar sistemində əvvəllər faktiki olaraq qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik dövlət başçısı olan imperator institutu təsbit edildi.

Yaponiyanın idarəçilik forması barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bunlardan əsas yayılmışı odur ki, Yaponiya-parlamenti monarxiyadır, belə ki, Yaponiyada imperator titullu irsi monarx hakimiyyəti vardır. Digər tərəfdən belə bir fikir də mövcuddur ki, Yaponiyada monarxiya mövcud deyildir və monarxiya atributları olan respublikadır.

Konstitusiyada dövlət başçısı barədə müddəalar yoxdur (Konstitusiyaya əsasən imperator dövlətin və xalqın bütövlüyünün simvoludur). Nəticədə dövlət

başçısı barədə müxtəlif konsepsiyalar yarandı. Nəzəriyyələrdən birinə görə dövlət başçısı imperator, digərinə görə isə baş nazirdir.

Konstitusiyaya əsasən imperator üzərinə bir sıra funksiyalar qoyulmuşdur:

- konstitusiyaya düzəlişlərin, qanunların hökumət fərmanlarının və müqavilələrin elan edilməsi;
- parlamentin çağırılması,
- baş nazirin təyin edilməsi;
- Ali Məhkəmənin baş hakiminin təyin edilməsi;
- Nümayəndələr Palatasının buraxılması, ümumi parlament seçkilərinin elan edilməsi;
- dövlət nazirlərinin və digər vəzifəli seçkilərin qanuna uyğun surətdə təyinat və istefalarının, habelə səfirlərin və diplomatik nümayəndələrin səlahiyyət və etimadnamələrinin təsdiq edilməsi;
- cəzaların yüngülləşdirilməsi və təxirə salınması;
- ümumi və xüsusi amnistiyaların təsdiq edilməsi;
- mükafatların verilməsi, rəsmi mərasimlərin həyata keçirilməsi və s.

Lakin bu funksiyaların həyata keçirilməsi formal xarakter daşıyır. Belə ki, onların həyata keçirilməsində imperatorun təşəbbüsü nəzərdə tutulmuşdur (bir sıra funksiyalar mərasim xarakteri daşıyır).

İmperatorun dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində də heç bir səlahiyyəti yoxdur və dövlət işləri ilə əlaqədar yalnız Nazirlər Kabinetinin razılığı ilə fəaliyyət göstərir. Baş nazirin təyin edilməsi parlamentin təqdimatı ilə imperator tərəfindən həyata keçirilir, qalan funksiyaları imperator Nazirlər Kabinetinin razılığı və ya məsləhəti ilə həyata keçirir.

Rəsmi təsisatlar qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarına bölünür. Qanunverici və icraedici orqanlar həm dövlət, həm də bələdiyyələr səviyyəsində təşkil edilir.

Konstitusiyaya əsasən yeganə qanunverici orqan Nümayəndələr Palatasından (aşağı palata) və Müşavirlər Palatasından (yuxarı palata) ibarət olan parlamentdir. Lakin yapon alimləri hesab edirlər ki, konstitusiyaya əsasən icrası məcburi olan qərarlar qəbul etmək hüququ verilmiş bələdiyyələrin yığıncaqları da (istisna olaraq) qanunvericilik səlahiyyətlərinə malikdir və onları ikinci qanunvericilik hakimiyyəti (onların qərarlarını isə “muxtər hüquq”) adlandırırlar.

Nümayəndələr Palatası 500 deputatdan ibarət tərkibdə 4 il müddətinə seçilir, Müşavirlər Palatası 252 müşavirdən ibarətdir və hər üç ildən bir yarısı təzələnməklə 6 il müddətinə seçilir. Nümayəndələr Palatası hökumətin tələbi və imperatorun aktı ilə vaxtından əvvəl buraxıla bilər. Yuxarı palata buraxıla bilməz.

Parlamentin fəaliyyətində palatalarda təşkil edilən komissiyaların böyük əhəmiyyəti vardır. Nümayəndələr Palatasında 18, Müşavirlər Palatasında isə 16 daimi ixtisaslaşmış komissiya fəaliyyət göstərir. Adətən onların profili ictimai həyatın və idarəetmənin müxtəlif sahələrinə müvafiq olur (xarici işlər üzrə, kənd təsərrüfatı üzrə və s.)

Hər iki palatada qanunvericilik bürosu yaradılır. O, qanun layihələri ilə iş üzrə deputatlara kömək edən və hökumətin qanun layihələrinin qəbul edilməsinə nəzarət edən xüsusi daxili orqandır.

Palatalarda parlament üzvü olmayan qulluqçulardan ibarət katibliklər yaradılır, onlara palatanın baş katibi rəhbərlik edir.

Yaponiya parlamentinin başlıca vəzifəsi qanunvericiliyi, xüsusilə də dövlət gəlirlərini və xərclərini-dövlət büdcəsini müəyyən edən qanunvericiliyi həyata keçirməkdir. Dövlət başçısı (imperator) qəbul olunmuş qanunlar barəsində veto hüququna malik deyildir.

Yaponiya parlamenti yuxarı dövlət orqanları arasından yalnız hökuməti (Nazirlər Kabinetini) təşkil edir. Parlament geniş iclaslarda suallar vermək və nazirlərin daimi komissiyaların iclaslarına dəvət olunması yolu ilə hökumətin fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Nəzarətin başlıca forması interpellasiyadır. İnterpellyasiyaya cavab yazılı və ya şifahi formada 6 gün müddətində verilməlidir.

Palataların hər ikisi parlament istintaqı aparmaq hüququna malikdir. Bunun üçün xüsusi komissiyalar yaradılır. Belə komissiyaların fəaliyyəti rüşvətxorluqla və ya fırıldaqla məşğul olan nazirlərin ifşa edilməsinə yönəlmişdir.

İcraedici hakimiyyətin ali orqanı baş nazir tərəfindən rəhbərlik edilən Nazirlər Kabinetidir. Konstitusiyaya əsasən mülki kabinet prinsipi müəyyən edilib. Bu prinsipə əsasən kabinetin bütün üzvləri mülki şəxslər olmalıdır. Kabinet baş nazirdən, nazirlərdən (hazırda onların sayı 12-dir) və dövlət nazirlərindən (8 nəfər) ibarətdir. Adətən dövlət nazirləri baş nazirin müşavirləridir (baş nazir onlara ayrı-ayrı idarəetmə tapşırıqları bəzən isə hətta ictimai həyatın bəzi sahələrinin idarə edilməsini tapşırır).

Konstitusiyaya əsasən nazirlərin ən azı yarısı parlament üzvləri sırasından seçilir (bəzən hamısı) və onlar nazir vəzifəsinə təyin edilərkən deputat mandatını itirirlər.

Nazirlər Kabinetində hərbi, hərbi-dəniz və eləcə də daxili işlər nazirləri vəzifələri yoxdur. Özünümdafiyə qüvvələrinə portfelsiz nazir – milli müdafiə idarəsinin rəisi rəhbərlik edir; adətən daxili işlər nazirinin həyata keçirdiyi bəzi funksiyaları yerli özünüidarəçilik işləri üzrə nazirlik həyata keçirir. Kabinet digər ümumi idarəetmə funksiyaları ilə yanaşı, aşağıdakı vəzifələri də yerinə yetirir:

- qanunların, dövlət işlərinin vicdanla yerinə yetirilməsi;

- xarici siyasətə rəhbərlik;

- müqavilələrin bağlanması; həm də bu zaman parlamentin qabaqcadan, yaxud vəziyyətdən asılı olaraq müqavilə bağlandıqdan sonra razılığı tələb olunur;

- qanunla müəyyən olunmuş normalara uyğun surətdə mülki xidmətin təşkili və ona rəhbərlik;

- büdcənin tərtibi və onun parlamentin müzakirəsinə verilməsi və s.

Kabinetdə həlledici mövqe baş nazirə məxsusdur. O, faktiki olaraq Kabinet üzvlərini vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir, hökumətin fəaliyyət birliyini təmin edir, onun üzvləri arasında yaranan fikir ayrılıqlarını tənzimləyir. Baş nazir Kabinetin nümayəndəsi kimi qanun layihələrini parlamentin müzakirəsinə təqdim edir, dövlət işlərinin və xarici əlaqələrin ümumi vəziyyəti haqqında məlumat verir, nəzarət və müşahidə funksiyasını həyata keçirir.

3. MƏHKƏMƏ VƏ YERLİ İDARƏETMƏ ORQANLARININ FƏALİYYƏTİ

Yaponiya Konstitusiyasına əsasən bütün məhkəmə hakimiyyəti Ali Məhkəməyə və qanunla yaradılan aşağı instansiya məhkəmələrinə məxsusdur. Ali Məhkəmə Kabinetin təqdimatı ilə imperator tərəfindən təyin olunan baş hakimdən və Kabinetin təyin etdiyi 14 hakimdən ibarətdir. Ali Məhkəmədə 3 bölmə (hər bölmədə 5 hakim olmaqla) vardır.

Ali Məhkəmə konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirir, habelə başqa işlərə baxılması üzrə son instansiyadır. O, dövlət əleyhinə cinayətlər haqqında işlərə ikinci instansiyada, mülki işlərə isə üçüncü instansiyada qəti qərar qəbul etməklə baxır.

Konstitusiyaya Ali Məhkəmə üzvlərinin referendar məsuliyyətini nəzərdə tutur: hər bir parlamentin aşağı palatasına seçkilərlə eyni vaxtda seçicilər konkret hakimlərin (bütün məhkəmə tərkibi üzrə) lehinə və ya əleyhinə səs verirlər. “Əleyhinə” səslər əksəriyyət təşkil etdikdə, hakim istefaya getməlidir.

İşlərin məhkəmə baxışına hazırlanması üçün Ali Məhkəmə yanında 20 katib-tədqiqatçı fəaliyyət göstərir. Onlar hakimlər sırasından seçilir, lakin katib-tədqiqatçı işləmə müddətində hakimlik fəaliyyətini dayandırirlar.

Tərkibində bir neçə bölmə (6-ya qədər) olan yüksək məhkəmələr dövləti cinayətlər haqqında işlər üzrə birinci instansiya, aşağı məhkəmələr tərəfindən baxılmış cinayət və mülki işlər üzrə isə apellyasiya instansiyasıdır. Bəzi mühüm dövləti cinayətlər haqqında işlərə (məsələn, dövlətə xəyanət haqqında) beş hakimdən ibarət kollegiya, qalan işlərə isə 3 hakimdən ibarət tərkibdə baxılır.

Bütün prefekturalarda (qubernatorluqlarda) fəaliyyət göstərən və sayı 50-yə yaxın olan dairə məhkəmələrinin hər biri bir neçə bölmədən ibarətdir (orta hesabla 4–5). Həmin məhkəmələr cinayət və mülki işlərin əsas hissəsinə baxır. Onlar, həmçinin intizam məhkəmələri üçün (ictimai xarakterli ünsürlərə malik məhkəmələr) apellyasiya instansiyasıdır. Əksər hallarda dairə məhkəmələrində işlərə hakim tərəfindən təkbəşinə baxılır. Lakin bir ildən artıq müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edilə bilən cinayət işlərinə, habelə iddia qiyməti yüksək olan mülki işlərə 3 hakimdən ibarət kollegiya baxır.

Məhkəmə sistemində aşağı həlqəni intizam məhkəmələri təşkil edir. Burada işə hakim təkbəşinə baxır. Onun hüquqi təhsilə malik olması məcburi deyildir. Bu məhkəmələrdə xırda cinayət işlərinə, habelə

iddia qiyməti 900 min iyəndən (təqribən 11 min ABŞ dolları) artıq olmayan mülki işlərə baxılır.

Ailə işləri üzrə məhkəmələr xüsusi sistem təşkil edir. Onlar dairə məhkəmələri yanında fəaliyyət göstərir və vərəsəlik haqqında mübahisələrə, yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri xırda cinayət işlərinə, ailə hüququ ilə əlaqədar mübahisələrə baxır və əsasən ailə işləri üzrə vasitəçilik funksiyalarını yerinə yetirir.

Yaponiyada xüsusi inzibati məhkəmələr yoxdur. Yaponiyada idarəetməyə nəzarəti də ümumi məhkəmələr həyata keçirir.

Yaponiyanın inzibati ərazi bölgüsü dörd kateqoriyadan olan 47 prefekturaya bölünür: to (Tokio), do (Xokkaydo), fu (Kioto, Osaka) və ken (qalan 43 prefektura). Prefekturalar arasında təşkilati və idarəçilik xarakterli bəzi fərqlər mövcuddur (fu və ken prefekturaları arasında fərq daha çox tarixi ənənə xarakteri daşıyır). İnzibati ərazi bölgüsündə aşağı həlqələri şəhərlər (si), qəsəbələr (mati) və kənd icmaları (mura) təşkil edir. Ölkənin paytaxtı Tokio şəhəri si şəhərlərinə aid edilən 23 xüsusi rayonlardan ibarətdir.

Yaponiya dövləti unitardır və eyni zamanda burada bələdiyyələr və bələdiyyə institutları inkişaf etmişdir.

Konstitusiyaya əsasən, Yaponiyada yerli özünüidarəetmə və idarəetmə yerli muxtariyyət prinsipinə əsaslanır.

Yerli özünüidarəetmə hüququna malik olan inzibati ərazi vahidlərində vətəndaşlar 4 il müddətinə prefektura, şəhər və kənd məclisini seçirlər. Onlar peşəkar və öz əvvəlki işindən azad edilməyən deputatlardan ibarətdir (sonuncular deputat fəaliyyəti ilə bərabər başqa işlə məşğul olurlar).

Kiçik icmalarda surlar seçilmir, yalnız seçicilərin yığıncaqları çağırılır.

Bələdiyyələrdə icraedici hakimiyyətə rəhbərliyi qubernator (prefekturalarda) və ya mer (aşağı həlqəli bələdiyyələrdə) həyata keçirir. Qubernatorlar və merlər həm bələdiyyə orqanı və eyni zamanda dövlət orqanı kimi nəzərdən keçirilir, çünki bəzi funksiyalar onlara mərkəzi dövlət orqanları tərəfindən verilir.

Yaponiyada inkişaf etmiş yerli özünüidarəetmə orqanları sistemi olmasına baxmayaraq, ölkədə mərkəzi orqanların yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə kifayət qədər sərt birbaşa nəzarəti mövcuddur. Yerli polis, məktəblərin və xəstəxanaların fəaliyyətinə müəyyən nazirliklər nəzarət edirlər.

Ümumxalq səviyyə ilə müqayisədə yerli özünüidarə səviyyəsində bilavasitə demokratiya institutları daha çox inkişaf etmişdir. Belə ki, birbaşa seçkilərlə nəinki bələdiyyə yığıncaqlarının deputatları, həm də qubernatorlar və merlər seçilirlər. Sakinlər deputatları geri çağırmaq, bələdiyyə yığıncağını buraxmaq, yığıncaqda icrası məcburi olan bu və ya digər qərar qəbul etmək, bələdiyyə orqanlarının maliyyə-büdcə fəaliyyətini təftiş etmək hüququna malikdirlər.

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətini yerli özünüidarəetmə işləri üzrə xüsusi nazirlik əlaqələndirir. Bu nazirlik məsləhətlər verməklə və yerlərdə təftişlər keçirməklə əslində onlara faktiki rəhbərlik edir.

MÖVZU: TÜRKİYƏ

P L A N:

1. Türk xalqının azadlıq mübarizəsi.
2. Atatürkün ideyaları.
3. Dövlət quruculuğunun inkişafı.

1. TÜRK XALQININ AZADLIQ MÜBARİZƏSİ

XX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyası böhran keçirirdi. Sultan Türkiyəsi artıq öz dövrünü başa vurmuşdu. Türk dövlətinin düşmənləri bu şəraitdən istifadə edərək Türkiyəni öz aralarında parçalamaq qərarına gəldilər. Artıq yaranmış şəraitlə Osmanlı imperiyasının hakimiyyət dairələri razılaşırdılar. Türk xalqının dövlətçiliyinin tarixdən silinmək təhlükəsi yaranmışdı. Ölkə daxilindəki ictimai-siyasi böhran, beynəlxalq aləmdəki durum Türkiyə dövlətinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. İnkişaf etməkdə olan bir sıra ölkələr Sultan Türkiyəsi ilə mübarizə aparmağın zəruriyyətə çevrildiyini vurğulayırdılar. Bütün dövrlərdə ən ağır itkilər müharibələr vasitəsi ilə baş verdiyindən, dünya müharibəsinin başlanması da Türkiyəyə çox ağır nəticələr verdi.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması ərəfsində imperialist dövlətlər Türkiyə dövlətinin öz aralarında bölüşdürülməsi planını hazırlamışdılar. Bu layihəyə görə, Türkiyənin şərq vilayətlərinin Rusiyaya, Suriya və ətraf ərazilərin Fransaya, Mesopotamiya, İzmir-Aydın dəmir yollarının keçdiyi ərazinin ingilislərə, Anadolunun isə almanlara verilməsi nəzərdə tutulurdu.

Müharibə ərəfəsində Türkiyə özünün, demək olar ki, bir çox ərazilərini itirdi.

Nəticədə müttəfiqlər Sultan Türkiyəsini ağır şərtlərlə müqavilə bağlamağa vadar etdilər. 1918-ci il oktyabrın 30-da bağlanmış Mudros müqaviləsi buna bariz misaldır. Türkiyə bu müqaviləni imzalamaqla Birinci dünya müharibəsindən çıxdı. Müqavilə Egey dənizində, Lemnos adasında olan Mudros limanında (İngiltərənin gəmisində) Türkiyə və İngiltərə dövlətləri arasında imzalandı. Türkiyə qarşısında ağır tələblər qoyuldu. Bağlanmış müqavilənin şərtlərinə görə, Dardanel, Bosfor boğazları, ərəb ölkələri, buradakı hərbi hissələr, strateji əhəmiyyətli bütün məntəqələr müttəfiqlərin ixtiyarına verilməli idi.

Bir neçə gündən sonra Antanta dövlətləri Bosfor, Dardanel boğazlarını tutdular. İstanbulda müttəfiqlər özlərinin ali komissarlıqlarını yaratdılar. Türkiyəyə qarşı işğalçılıq siyasəti mərhələlərlə həyata keçirilməyə başladı. 1919-cu ildə Antanta yunan ordusuna Türkiyənin qərb hissəsi olan İzmir rayonunu tutmağı əmr verdi. Fransa Suriyanı, Adananı, Maraş, Yurkeşi tutdu. Belə bir şəraitdə xarici ölkələrin işğalçılıq siyasətinə qarşı mübarizə aparmaq lazım idi. Türk xalqı özünün dövlətçiliyini itirmək təhlükəsi ilə qarşılaşmışdı. Qəsbkarlara qarşı mübarizə ittifaqları yarandı. Bunlardan ən nüfuzlusu Milli Hüququ Müdafiə Cəmiyyəti adı ilə fəaliyyət göstərirdi. Bu təşkilatların Qərbi Anadoluda, Ərzurumda və s. ərazilərdə konfransları keçirildi. Yığıncaqlarda M.Kamalin başçılığı ilə Nümayəndələr Palatası (Müvəqqəti hökumət) seçildi.

1919-cu ildə (04.09.12.09) Sivasda milli hüququ müdafiə cəmiyyətlərinin Ümumittifaq konqresi toplandı. Nümayəndələr komitəsi İstanbul hökumətinin istefaya getməsi haqqında qərar qəbul etdi. Yeni parlamentin yaradılması təklif olundu. İngilislərin təkidi

ilə parlamentin Anadoluda yox, İstanbulda çağırılması qərara alındı.

1919-cu ildə bu orqana seçkilər keçirildi. M.Kamalin tərəfdarları İstanbula getməkdən imtina etdilər. M.Kamal öz seçiciləri ilə Sivasdan Ankaraya gəldi və buranı paytaxt kimi qəbul etdi.

Seçicilərin bir qismi ingilislərin istəyinə uyğun olaraq İstanbula gəldi. Burada keçirilən yığıncaqda "Türkiyənin müstəqilliyi adlanan Milli and" qəbul edildi. İngilislər bu hadisədən qəzəblənərək parlamenti qovdular və üzvlərini Malta adasına sürgün etdilər. Milli mübarizənin baş qaldırdığını görən müttəfiqlər Türkiyə ərazisində kürd, erməni millətlərinin üsyanlarını hazırlamağa başladılar. Daha sonra "Xilafət ordusu" təşkil olundu. 1920-ci ilin sentyabrında Antantanın təkidi ilə daşnak hökuməti Ankara hökumətinə qarşı hərbi əməliyyatlara başladı.

Belə bir şəraitdə Türkiyə dövləti bütün sahələrdə öz siyasətini inkişaf etdirməyə səy göstərirdi. Daxildə xalqın birliyini yaratmaqla bərabər, yaxın qonşularla olan münasibətləri nizamlamaq lazım gəlirdi. Bu baxımdan Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin normal inkişafına nail olmaq vacib şərtlərdən biri sayılırdı. Elə buna görə də Atatürk Rusiya dövləti ilə danışığa başladı. Nəticədə qeyri-stabil olan vəziyyəti neytrallaşdırmağa qismən nail olundu. Türkiyə ilə Rusiya arasında münasibətlər nizama salındı.

Türkiyə dövlətinin bütün söylərinə baxmayaraq, müttəfiqlər öz nankor planlarını həyata keçirməyə çalışırdılar.

1920-ci il avqustun 10-da bağlanmış Sevr müqaviləsi buna əyani misaldır. Bu müqavilə ilə, demək olar ki, Türkiyənin taleyi həll olunmuşdu.

Müqavilənin şərtlərinə görə, Sultan Türkiyəsi öz ordusunu buraxmalı (cəmi 15 min əsgər, hər sahədə 7 gözətçi gəmi və polis üçün 6 minadaşyan saxlaya bi-

lərdir) idi. Bundan başqa Türkiyə özünün Suriya, Fələstin, Ərəbistan yarımadası, Transiordaniya, Mesopotamiya, Şərqi Frakiyadakı ərazilərini itirmişdi. İzmir Yunanıstana verilmiş, Ərzurum, Van, Trapezund, Bitlis ərazilərinin Ermənistanı verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Kürdüstan hökumətinin yaradılması planda var idi. Müqaviləyə görə, Türkiyəyə yalnız Mərkəzi Anadolu yaylası qalmalı idi. Ortada bir ovuc türkün yaşadığı ata yurdu qalmışdı.

Yaranmış şərait türk xalqını ölüm-dirim mübarizəsinə səsləyirdi. Beləliklə, Türkiyədə "Ya istiqlal, ya ölüm!" şüarı altında milli azadlıq hərəkatı başladı.

Türk millətinin azadlıq hərəkatı öz xüsusiyyətləri ilə səciyyələnirdi.

Bu mübarizədə xalqın yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, söz, fikir, mətbuat, sərbəst toplaşmaq azadlığı tərənnüm olunurdu.

Böyük Atatürk bu prinsipləri əsas tutaraq bütün türk millətini səfərbər edərək xarici düşmənlərə qarşı mübarizə aparmağa başladı. Nəticə etibarı ilə qeyribərabər qüvvələrlə mübarizə aparan türk xalqı milli birliyini yaratmağa müyəssər ola bildi. Bu xalq öz böyüklüyünü qoruyub saxlamağa nail oldu.

Silahlı mübarizə Türkiyə dövlətinin qələbəsinə gətirib çıxartdı.

Mərmərə dənizi sahillərində Mudanyada barışıq oldu. Sonra müttəfiqlərlə Türkiyə arasında saziş bağlanması üçün Lozannada konfrans keçirilməsi nəzərdə tutulurdu.

1922-ci il noyabrın 13-nə təyin olunmuş (İsveçrənin Lozanna şəhərində) konfrans noyabrın 20-də keçirildi. 1923-cü fevralın 4-də konfrans işini saxladı. Sonradan aprelin 23-də konfrans öz işinə yenidən başladı və 24 iyula qədər işini davam etdirdi.

1923-cü il oktyabrın 29-da Türkiyədə respublika elan olundu.

Böyük Türk dövləti öz dövlətçilik adət-ənənələrini qoruyub saxlamaqla bərabər yeni inkişaf yoluna qədəm qoydu.

2. ATATÜRKÜN İDEYALARI

Türkiyədə respublika elan olunduqdan sonra ölkə yeni formada inkişaf etməyi öz qarşısına məqsəd qoydu.

Böyük Atatürk artıq köhnə qaydada yaşamağın qeyri-mümkün olduğunu vurğuladı.

O öz çıxışlarında türk millətinin müasirləşmə probleminin reallığa çevrilməsinin vacibliyini söyləyirdi.

Yeni dövrün tələbləri əvvəlki dövrlərdən kəskin surətdə fərqlənirdi. Elə buna görə də M.K.Atatürk Türk millətinin inkişafı üçün yeni konsepsiya hazırladı. Bu konsepsiyanın əsasını aşağıdakı prinsiplər təşkil edir:

istiqlaliyyət, milli hegemonluq, respublikaçılıq, millətçilik, dünyəvilik, xalqçılıq, dövlətçilik, inqilabçılıq, sülhsevərlik və ağıllılıq.

İstiqlaliyyət prinsipi

İstiqlaliyyət ən öndə gələn Atatürk prinsipidir.

Tam istiqlaliyyət, Atatürkün başa saldığı kimi, siyasi, maliyyə-iqtisadi, hüquqi, hərbi, mədəni və bu kimi cəhətlərlə tam istiqlaliyyət və tam sərbəstlik deməkdir.

Respublikaçılıq prinsipi

Respublikaçılıq dövlət idarəsində milli hegemonluğu, milli iradəni və azadlıq seçməyi qəbul edən prinsipin adıdır. Bu prinsipin idarə üsulu və siyasi rejimi kimi ifadəsi respublikadır. Respublika rejiminin

də hər hansı bir vəzifə ömürlük ola bilməz. Əslində bu qayda nəticəsində dövlət idarəsinə layiq olanlar, millətin rəyi və iradəsi ilə iş başına gələ bilərlər. Respublikanın ləyaqəti və üstünlüyü də burasındadır.

Millətçilik prinsipi

Atatürkçülüyn ən mühüm prinsiplərindən biri də millətçilikdir. Bu prinsip milli mübarizənin yaranmasında və müvəffəqiyyətə nail olmasında başlıca rol oynamışdır. Yeni yaradılan dövlət artıq millətlər toplusuna deyil, yalnız türk ünsürünə dayanırdı və buna görə də milli bir dövlət idi.

Türkiyə Respublikasının Konstitusiyasına görə, Türkiyə Respublikasına vətəndaşlıq bağı ilə bağlı olan hər kəs türkdür; çünki bu insanlar eyni dildə danışır, eyni mədəniyyətə malikdir, eyni ideali bölüşdürürlər.

Atatürk millətçiliyinə görə, türk vətəndaşları hər şeydən əvvəl öz millətinin varlığı və səadəti üçün çalışmalı, lakin başqa millətin də rahatlıq və rifahı haqqında düşünməlidir.

Xalqçılıq prinsipi

Xalqçılıq prinsipi türk cəmiyyətində fərd, ailə, təbəqə və sinif hökmranlığının olmayacağı, bütün millət fərdlərinin qanun önündə bərabərliyi əsasında dayanır. Buna görə də türk inqilabının xalqçılıq anlayışı vətəni, ölkəsi və milləti ilə bölünməz tam kimi qəbul edən görüşdən qaynaqlanır. Bu prinsipdə dövlətin vətəndaşa, vətəndaşın da dövlətə qarşı qarşılıqlı hüquq və vəzifələri ən çağdaş, ən insani şəkildə nizamlanmışdır. Bu prinsipdə “millətə əfəndilik yoxdur; xidmət etmə vardır. Bu millətə xidmət edən onun əfəndisi olur”.

Dövlətçilik (etatizm) prinsipi

Dövlətçilik Türkiyənin ən qısa zamanda inkişafı üçün, xüsusən iqtisadi sahədə fərdlərin görə bilməyəcəyi bəzi işləri dövlətin öhdəsinə götürməsi əsasında dayanır. Atatürkçü dövlətçilik anlayışı hər hansı bir doktrinaya bağlı olmadan bizim ehtiyaclarımızdan doğmuş bir prinsipi simvolizə edir.

Dünyəvilik (laisizm) prinsipi

Dünyəvilik geniş mənada din və dövlət işlərinin bir-birindən ayrılması, dini etiqadların dövlət idarəsində və siyasətdə rol oynamaması prinsipinə əsaslanır.

Millətimiz yüzillər boyunca idarəsində bu prinsipin olmasının acılarını dadmış, çox zərərlərini görmüş, nəticədə isə inkişafı və irəliləyişi ləng getmişdir. Buna görə türk inqilabı dünyəvilik prinsipini Türkiyə Respublikasının və çağdaş türk cəmiyyətinin təməl prinsiplərindən biri kimi qəbul etmişdir.

Burada vətəndaşlara eyni hüquq verilməsi, dövlətin heç bir rəsmi dinə malik olmaması, dünyəvi və çağdaş əsaslara görə nizamlanması bu prinsipin başlıca ünsürlərini təşkil edir.

İnqilabçılıq prinsipi

İnqilabçılıq, Atatürkün ifadəsi ilə, "Türk millətini son əsrlərdə geri buraxmış olan qurumları ləğv edərək, yerinə millətin ən yüksək sivilizasiya ehtiyaclarına uyğun surətdə irəliləməsini təmin edəcək yeni qurumlar bərqərar etməkdir".

Atatürk inqilabının ən böyük xüsusiyyəti yenini, yaxşını, faydalını qəbul etməklə, özünəqədərki inqila-

bi hərəkətlərdə özünü göstərən bu ikiliyi qəti şəkildə aradan qaldırmaq olmuşdur.

Sülhsevərlik prinsipi

Bu prinsipə görə, millətlərarası anlaşılmazlıqlar, hər şeydən öncə, barışdırıcı yollarla həll edilməli, hərbi müdaxilə siyasi fəaliyyətin ümitsiz olduğu nöqtədən başlamalıdır.

«Yurdda sülh, cahanda sülh» prinsipinin yaşaya bilməsi, hər şeydən əvvəl, ölkəmizi və xalqlarımızı qoruya biləcək qüvvədə olmamızdan asılıdır. Ancaq bu mühüm ünsür yerinə yetirildikdən sonra sülhü qoruyacaq beynəlxalq səylərə ehtiyac vardır. Atalarımızın “Əgər istəyirsənsə sülh və səlah, hazır ol cəngə” sözü bu mənədadır.

Ağıllıq, elmilik, gerçəklik prinsipi

Atatürkçülüyn bütün prinsipləri təməldə ağıllıq, elmilik və gerçəklikdən qaynaqlanır. Başqa bir ifadə ilə bu prinsiplərin hamısının özülündə ağıllıq, elmilik və gerçəklik yer alır. Çünki bu prinsiplər xəyaldən, nəzəriyyədən deyil, həqiqətdən irəli gəlmiş prinsiplərdir.

Milli hegemonluq prinsipi

Milli hegemonluq, yeni milləti bilavasitə öz müqəddəratına hakim etmək əsası atatürkçülüyn istiqalyyəti prinsipi ilə ayrılmaz vəhdət təşkil edən böyük prinsipdir. Bu prinsipə görə, hegemonluq qeydsiz, şərtsiz millətdir: heç bir mənə, heç bir şəkil və heç bir şəriklik qəbul edə bilməz. Bu iradənin bütün millət fərdlərinin arzularının, əməllərinin birləşməsindən

ibarət olmasına görədir ki, cəmiyyət içində hər cür qüvvə bu iradədən yaranır.

Türk istiqlaliyyət müharibəsi də bu görüşlərin işığı altında millətin hegemonluğu öz əlinə alması ilə başlamış, bu iradə gücü ilə müvəffəqiyyət qazanmışdır.

3. DÖVLƏT QURUCULUĞUNUN İNKİŞAFI

M.K.Atatürkün rəhbərliyi ilə qələbə əldə etmiş böyük türk xalqı demokratik prinsiplərə əsaslanan yeni dövlətin qurulmasını bütün dünyaya bəyan etdi.

Türk millətini azadlığa çıxarmış Atatürk ilk dəfə olaraq prezident seçildi.

Xalq dövlət quruculuğu işində öz etimadını böyük oğluna həvalə etdi.

Qarşıda mühüm vəzifələr dururdu. Köhnə idarəçilik sistemi artıq öz əhəmiyyətini itirmişdi. Sultan rejimi xalqı müasirləşməyə doğru aparmaq iqtidarında deyildi. Müharibədən yenicə çıxmış, düşmən tapdağından təmizlənmiş məmləkət dağılmış vəziyyətdə idi. İqtisadiyyatın durumu, təbii ki, çox aşağı səviyyədə qalmaqda davam edirdi.

Belə bir şəraitdə türk millətinin lideri artıq öz ideyalarını reallığa çevirməyə başladı. Yeni quruculuq işini yerinə yetirmək üçün islahatlar aparılmasının zəruriliyini vurğuladı.

Demokratik prinsipləri özündə əks etdirən hakimiyyət orqanları təşkil olundu. Qanunvericilik sahəsində köklü dəyişikliklər aparıldı, yeni Konstitusiyaya qəbul olundu. Bu proses zaman keçdikcə inkişaf etdirilməyə başlandı.

Atatürkün siyasi sahədə apardığı islahatlar hələ respublikanın elan olunmasından əvvəl başlamışdı.

Belə ki, keçid dövrünü xarakterizə edən konstitusiyanın qəbulu 20.01.1921-ci il, səltənətin ləğvi

01.11.1922-ci il, xəlifəliyin və şəriət nazirliklərinin ləğv olunması 03.03.1924-cü ilə təsadüf edir.

Digər sahələrdə aparılan islahatlar aşağıdakılardır:

1925-ci il (17.02) Aşar vergisinin ləğvi;
1925-ci il (25.11) Şapka geyilməsi haqqında;
1925-ci il (30.11) təkke, zəviyyə və türbələrin bağlanması, rütbələrin ləğvi barədə qanunlar verildi;
1925-ci il (26.12) beynəlxalq saat, yeni təqvim;
1926-cı il (17.02) vətəndaşlıq haqqında qanunlar qəbul edildi.

1928-ci il (01.11) türk əlifbasının qəbulu;
1930-cu il (03.04) türk qadınının seçmək-seçilmək hüququ;

1934-cü il (21.06) soyad qanununun qəbulu;
1934-cü il (03.12) bəzi paltarların geyilməsinin qadağan olunması barədə və s. yeni qanunlar qəbul olundu.

Anayasanın bir neçə dəfə dəyişdirilməsi zaman keçdikcə dövrün tələblərinə uyğun həyata keçirilməyə başladı.

1961-ci ildə Anayasada müxtəlif dəyişikliklər edildi. Bu Anayasaya görə, Türkiyə Böyük Millət Məclisi iki palatadan ibarət oldu. Aşağı palata Milli Palata, yuxarı palata isə Senat adlandırıldı.

1982-ci ilin Anayasasına görə isə, Türkiyə Böyük Millət Məclisi artıq bir palatadan ibarətdir.

TBMM seçkiləri 5 ildən bir keçirilir.

Otuz yaşına çatmış hər bir türk millətin vəkili seçilə bilər (müxtəlif istisnalar olmaqla).

Tərkibi müxtəlif fraksiyalardan təşkil olunmuşdur. Bütün partiyalar seçkilərə qatılmaqla parlamentdə yer tutmaq imkanına malikdir.

Məclisin səlahiyyətləri:

- qanunlar vermək, dəyişdirmək və ləğv etmək;
- Bakanlar Şurasına və bakanlara nəzarət etmək;

- Bakanlar Şurasına müəyyən məsələlər üzrə qanun hökmündə qərarname çıxarma səlahiyyəti vermək;

- büdcə haqqında qanun qəbul etmək;

- para emissiyasına və savaşa elanına qərar vermək və s.

Prezident (cümhur başqanı), Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən, 40 yaşına çatmış və yüksək təhsil almış məclis üzvlərindən və yaxud millət vəkili seçilmək hüququ olan türk vətəndaşlarından seçilir. Onun səlahiyyət müddəti 7 ildir (bir dəfədən artıq seçilə bilməz).

Prezident Türk Millətinin birliyini təmsil edir və aşağıdakı səlahiyyətlərə malikdir:

- qanunları elan etmək;

- TBMM-in ilk günündə çıxış etmək (açılışında);

- zəruri olduqda TBMM-in sessiyasını çağırmaq;

- Anayasaya dəyişikliklə bağlı qanunları, zəruri olduqda, referenduma çıxarmaq;

- baş bakanı təyin etmək, istefasını qəbul etmək.

- baş bakanın təklifi ilə bakanları təyin etmək və onları vəzifədən azad etmək.

- TBMM adından Türk Silahlı Qüvvələrinin Baş Komandanlığını təmsil etmək.

- silahlı qüvvələrin tətbiq olunmasına qərar vermək.

- Ümumi Qərargah başqanını təyin etmək və s.

Məhkəmələr müstəqil demokratik qaydada fəaliyyət göstərirlər. Bu orqanların quruluşu, vəzifə və səlahiyyətləri qanunla tənzimlənir.

Dövlət təhlükəsizliyi məhkəmələri, Anayasa Məhkəməsi, Ali Kassasiya Məhkəməsi, Əsgəri Yüksək Kassasiya Məhkəməsi (Yarğıtay), Əsgəri Yüksək İnzibati Məhkəmə, İxtilaf Məhkəməsi və s. orqanlar mövcuddur.

Hakimlər və prokurorlar öz inzibati vəzifələri ilə bağlı Ədalət Nazirliyinə tabedirlər.

Yerli idarəçilik sistemi ərazi-inzibati bölgüsünə müvafiq olaraq təşkil olunmuşdur.

Türkiyə Respublikasının hüququ Roma-alman hüquq sisteminə istinad edir.

Ümumiyyətlə, bu dövlət Atatürk ideyalarına sadıq qalaraq inkişaf etməkdə davam edir. Türk cümhuriyyəti islami dəyərləri özündə əks etdirməklə, insan hüquqlarını üstün tutur.

Dövlətin qarantı onun hərbi qüvvələri sayılır. Hakimiyyətin bölünmə prinsipinə uyğun idarəçilik sistemi fəaliyyət göstərir.

Dövlətin başçısı digər orqanlara təsir etmək imkanına malik olsa da, əsas rolu Türkiyə Böyük Millət Məclisi oynayır.

Beləliklə, respublika elan olunduqdan sonra Türkiyə dövləti bütün demokratik qaydalara üstünlük verən müasir (sivil) dövlətə çevrilmişdir.

MÖVZU: İRAN

P L A N:

1. İran dövləti XX əsrin I yarısında.
2. İran dövləti inqilabdan sonrakı dövrdə.

1. İRAN DÖVLƏTİ XX ƏSRİN I YARISINDA

XX əsrin əvvəllərində İran dövləti özünün böhran dövrünü yaşayırdı. Beynəlxalq aləmdəki ictimai-siyasi durum öz təsirini İran dövlətinə də göstərirdi. Feodal despotizminin hökmranlığı xalqın böyük narazılığına gətirib çıxarmışdı. Digər ölkələrdə olduğu kimi, İranda da inqilab yetişməkdə idi. Ölkə daxilində artıq xalq hərəkatını özündə cəmləşdirən partiyalar, müxtəlif təşkilatlar fəaliyyət göstərirdi. İnqilabın birinci mərhələsi 1905–1907-ci illəri əhatə edir. Hərəkatın hakimiyyətə ciddi təsiri nəticəsində İran konstitusiyalı ölkə olduğunu elan etməyə məcbur oldu. Hakimiyyət böhranı ölkə daxilində tüğyan edirdi. İnqilabçılar cənub və qərb vilayətlərini ələ keçirməyə müvəffəq ola bildilər.

1908-ci ildə Səttarxan və Bağır xanın rəhbərliyi ilə inqilabi hökumət yarandı. Məqsəd konstitusiyanın bərpa olunması, ölkənin məclis vasitəsilə idarə edilməsi, demokratik azadlıqlar proqramının həyata keçirilməsi idi.

Artıq yerlərdə Səttar komitələri vasitəsilə idarəçilik həyata keçirilirdi. Əyalət və vilayətlərdə, mahalalarda yeni orqanlar təşkil olundu. İri feodalların mülkiyyətlərinin bir qismi müsadirə olundu. Xalqın müqavimətini qırmaq üçün hakimiyyət orqanları bütün vasitələrdən istifadə etməklə hərəkatın rəhbərlərini aradan götürməyə nail oldular. Bütün təzyiqlərə

baxmayaraq, xalq öz müstəqilliyinə can atırdı. 1917-ci ildə Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə başlanan hərəkət buna bariz misaldır. Xiyabani demokratik dövlət qurmaq şahın taxtdan salınmasına və respublikanın yaradılmasına çalışırdı. Onun rəhbərliyi ilə Milli hökumət, yeni jandarm, polis dəstələri, milli qvardiya təşkil olundu.

Xiyabani hərəkəti qəddarlıqla yatırıldı. Buna baxmayaraq, İranda hökumət böhranı davam edirdi.

1925-ci ildə İranda Qacarlar sülaləsi devrildi, əvəzində isə Pəhləvilər sülaləsi hakimiyyətə gəldi. Rza Pəhləvi şah elan olundu. Şah zamanında İran dövləti inkişaf etməkdə olan dövlətlərlə yeni əlaqələr qurmağa, kapitalist münasibətlərini inkişaf etdirməyə başladı.

Dövlət quruluşuna görə İran unitar dövlət olmuşdur. Dövlətin idarə olunmasında parlament, şah, hökumət, yerli idarə orqanları və məhkəmə sistemi böyük rol oynayırdı.

Konstitusiyaya görə parlament İranın ali hakimiyyət orqanı sayılırdı. Parlament iki palatadan – Senat və Məclisdən ibarət idi. Senat parlamentin yuxarı palatası kimi faktiki olaraq 1950-ci ildə təşkil edilmişdir. Parlament 1950-ci ilə kimi bir palatadan – məclisdən ibarət idi. Halbuki hər iki palatanın təşkil olunması haqda 1906-cı il Konstitusiyasında xüsusi maddə qəbul olunmuşdu. Senat demokratik və tərəqqipərvər qüvvələrə qarşı irticanın başlıca orqanı idi. Senat üzvlərinin yarısı şah tərəfindən təyin edilir, yarısı isə ikidərəcəli seçki üsulu ilə seçilirdi. Şah tərəfindən təyin olunan 30 senatordan 15-i Tehran şəhərindən seçilirdi. Konstitusiyanın 46-cı maddəsinə uyğun olaraq bütün qanun layihələri parlamentin hər iki palatasında müzakirə edilməli idi.

Məclis parlamentin aşağı palatası olmaqla Konstitusiyaya əsasən ümumi və müstəqil yolla seçilirdi. Məclisin səlahiyyət müddəti 4 il nəzərdə tutulmuşdu.

Konstitusiyanın 7-ci maddəsinə müvafiq olaraq məclisin iclaslarını açmaq üçün deputatların 2/3 hissəsinin iştirakı tələb olunurdu. Qanunvericilik hakimiyyəti funksiyası parlament və şah tərəfindən həyata keçirilirdi. Palatalar arasında qanun layihəsi üzrə razılıq əldə edilmədiyi halda mübahisəli məsələni həll etmək üçün Məclisin və Senatın üzvlərindən ibarət qarışıq komissiyanın yaradılması qanunvericilikdə öz əksini tapırdı.

Konstitusiyaya əsasən parlamentin büdcəni qəbul etmək, qanunların yerinə yetirilməsini yoxlamaq, hökumətin fəaliyyətinə nəzarət etmək, konstitusiyayı dəyişdirmək zəruriliyi haqda qərar qəbul etmək hüquqları var idi. Mahiyyət etibarı ilə ölkənin siyasi həyatında parlamentin rolu o qədər də böyük deyildi.

Parlamentin hər iki palatasına eyni hüquqlar verilir. Lakin bəzi hallarda yuxarı palataya, yəni Senata üstünlük verilə bilərdi. Senatın razılığı ilə şah Məclisi vaxtından əvvəl buraxmaq hüququna malik idi.

Konstitusiyaya əsasən qanun layihələri Məclisin və Senatın deputatları, şah və hökumət tərəfindən irəli sürülə bilərdi. Məclisdə baxılmış qanun layihələri məclisin müvafiq komissiyalarında öyrənilib baxıldıqdan sonra onlara Məclis iclaslarında baxılırdı. Məclis tərəfindən qəbul edilmiş qanun layihəsi Senata göndərilir, müzakirə edilib bəyənildikdən sonra təsdiq olunması üçün şahə göndərilirdi. Şahın təsdiqindən 10 gün sonra qanun hüquqi qüvvə kəsb edirdi.

İran dövlətinin başçısı şah, daha doğrusu, şahənşah taxt-tacı və rəşəxlik üzrə nəsil-dən-nəslə keçirdi. Şah taxt-tacının varisi şahın iranlı mənşəyi olan 20 yaşına çatmış böyük oğlu olmalı idi. Şah öldükdən sonra va-

ris 20 yaşına çatmamışsa, Məclis tərəfindən regent seçilirdi. Regent varis həddi-bülüğa çatanadək onun işinə istiqamət verirdi. Konstitusiyaya ilə müəyyən edilmişdir ki, şahın varisi Qacarlar nəslindən ola bilməzdi. Şahın varisi hakimiyyət başına keçdikdə Məclisin, Senatın və Nazirlər Kabinəsinin qarşısında taxt-taca sadıq olmaq haqqında and içir və şah hakimiyyətini icra etməyə başlayırdı.

Konstitusiyaya əsasən şahın səlahiyyəti olduqca geniş olmuşdur. Şah fərmanlar vermək, yüksək rütbəli şəxsləri təyin etmək hüququna malik idi. Şahın dövlət işlərinə dair fərman və göstərişləri danışıqsız icra olunurdu. Nazirlər şahın fərmanı ilə təyin və azad olunurdular.

Parlamentin baş nazir vəzifəsinə irəli sürdüüyü namizədi şah mütləq təsdiq etməli idi. Şahın Məclisi və Senatı buraxmaq hüququ var idi. Parlament buraxıldıqda hökumətin başçısını şahın özü təyin edə bilərdi. Ali komandanlıq hüququ şaha məxsus idi. Şahın nisbi veto hüququ, yeni parlament tərəfindən qəbul edilmiş qanun layihəsini 2 ay saxlamaq və yenidən baxılmaq üçün parlamentə qaytarmaq hüququ var idi. Onun razılığı olmadan bu və ya digər qanun qəbul edilə bilməzdi. Şah istədiyi vaxt vəzifə sahiblərini dəyişdirə və yaxud başqa sahəyə təyin edə bilərdi.

Yerli hakimiyyət orqanları ölkənin ərazi-inzibati bölgüsünə müvafiq olaraq təşkil olunmuşdu.

Şah hakimiyyəti İranın hakim dairələrinin ağırlığını qoruyub saxlamaq məqsədinə xidmət edirdi.

2. İRAN DÖVLƏTİ İNQİLABDAN SONRAKI DÖVRDƏ

İnqilabdan sonra İran İslam Respublikasının yeni qanunverici orqanı formalaşdı. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, indiki İran İslam Respublikasının ali

orqanı Məclis adlanır. Tərkibi 270 millət vəkilindən ibarət olmaqla, bir palatadan ibarətdir. Şah rejimindən fərqli olaraq, indiki hakimiyyətdə islam təmayüllü qüvvələrdir. Siyasi hakimiyyətə rəhbərliyi həyata keçirdikləri kimi, parlament vasitəsilə də öz istəklərini hər hansı bir formada əhaliyə tətbiq edirlər. Dövlət dini yolla, yəni şəriət qanunları əsasında öz işini qurur. Ona görə də parlamentə başçılıq edən və bütün qəbul olunmuş qanunlar şəriətə uyğunlaşdırılır.

Qanunverici orqan İran İslam Şurası Məclisi adlanır. Məclis seçkilər vasitəsilə formalaşır, onun səlahiyyət müddəti 4 ildir. Bu orqanın fəaliyyəti üçün onun üzvlərinin 3/2-nin iştirakı vacib sayılır. Məclisin sədri, onun rəyasət heyəti təşkil olunur.

Qanunverici hakimiyyətə seçkilər formal surətdə aparılır. Digər ölkələrdən fərqli olaraq burada milli azlıqların hakimiyyətdə daha çox təmsil olunmasına yol verilmir. Ölkə daxilində azəri türklərinin çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq, demək olar ki, onlar bütün hüquqlardan məhrumdurlar. İslam normalarını əldə əsas tutaraq türk tayfalarına qarşı düşünülmüş antitürk siyasəti aparılır. Milli azlıqların hüquqları qorunduğu halda azərilərin hüquqları pozulur. Dövlət dili fars dilidir.

Ölkə daxilində müxtəlif partiyalar fəaliyyət göstərir. Onların hər biri parlamentdə təmsil olunsa da, formal xarakter daşıyır.

İran İslam Şurası Məclisi ölkənin bütün işləri üzrə təhqiqat və yoxlama aparmaq hüququna malikdir. Bütün müqavilələr Məclis tərəfindən təsdiq olunur. Məclis dövlət başçısından, nazirlərdən və s. vəzifə sahiblərindən hesabat istəyə bilər.

İcraedici hakimiyyət cümhuriyyət başçısına, nazirlərə (kabinet) həvalə edilmişdir. Dövlət başçısı səs-

vermə yolu ilə seçilir, onun səlahiyyət müddəti 4 ildir, iki dəfədən artıq seçilə bilməz.

Cümhuriyyət başçısı aşağıdakı səlahiyyətlərə malikdir:

- referendum üçün fərman verir;
- silahlı qüvvələrə komandanlıq edir;
- müharibə və sülh elan edir;
- vəzifəli şəxslərin bir çox qismini vəzifəyə təyin edir (Məs: Birləşmiş Qərargahın rəisini, İslam inqilab mühafizə dəstəsinin baş komandanını, hərbi və daxili qüvvələrin komandanını, Nəzarət Şurasının üzvlərini və s.). Bundan başqa, nazirləri, məhkəmə hakimiyyətini seçir, Ali Məhkəmənin sədrini, baş prokuroru təyin edir.

Nəzarət Şurası Konstitusiya Məhkəməsinin funksiyasını yerinə yetirir. Bu orqanın üzvləri 6 il müddətinə seçilir. 3 ildən bir yarısı püşk yolu ilə təzələnilir. İslam Şurası Məclisinin qərarları 10 gün müddətinə Nəzarət Şurasına göndərilir. Bu orqan qanunların islam normalarına uyğun olub-olmadığını yoxlayır (verilmiş müddət azlıq təşkil edərsə, Nəzarət Şurası bu vaxtı 10 gün Məclis vasitəsilə də artıra bilər). Müzakirə olunan məsələlərin təsdiqi üçün şura üzvlərinin 4/3-nün rəyi əsas götürülür.

Bundan əlavə, Nəzarət Şurası seçkilərin, referendumların keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Mühakimə orqanları İran İslam inqilabından sonra köklü sürətdə yenidən formalaşmağa başladı. Ədalətli orqanlardan, onların fəaliyyətlərindən danışmaq, əlbəttə, bu ölkədə mümkün deyil. İnkişaf etmiş ölkələr bu ölkədə mövcud olan qanunların heç biri ilə razılaşmırlar, çünki təşkil olunmuş məhkəmələr daha çox mərkəzə xidmət etməklə məşğul olurlar. Ölkənin ən yüksək məhkəməsi ölkə rəhbərliyi tərəfindən təşkil olunur. Bütün hökmlər, qərarlar şəriət qanunları əsasında verilir. Mövcud olmuş qanunların mənbəyi "Qu-

rani-Kərim" sayılır. Ölkədə apellyasiya, kassasiya və s. digər məhkəmələr fəaliyyət göstərir. Başqa ölkələrdən fərqli olaraq burada cismani cəzaların verilməsindən, edam – ölüm hökmünün yerinə yetirilməsinə qədər qəddar hökmlər əhaliyə tətbiq edilir. İslam Şurası Məclisi ölkənin bütün işlərinə müdaxilə etmək səlahiyyətinə malikdir.

Mühakimə orqanları Ədliyyə Nazirliyinin tərkibində fəaliyyət göstərir.

Məhkəmə sistemində Ali Məhkəmə başçılıq edir. Bundan başqa, ali kassasiya, apellyasiya, hərbi, dairə, barışıq və s. digər məhkəmələr fəaliyyət göstərir.

Məhkəmə hakimiyyətinin nəzarəti altında inzibati idarə ədalət divanı təşkil olunmuşdur. Bu orqanın işinə nəzarət edən baş təftiş idarəsi mövcuddur.

Dövlət idarəçiliyində mühüm orqanlardan biri milli təhlükəsizlik üzrə Ali Şuradır. Bu orqan cümhuriyyət başçısının rəhbərliyi ilə yaradılır. Əsas məqsəd ölkənin mənafeyini, milli hakimiyyətin, islam inqilabının nailiyyətlərini qoruyub saxlamaqdan ibarətdir.

Ali Şuranın tərkib hissəsini müdafiə və təhlükəsizlik şuraları təşkil edir.

Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də inqilabdan sonrakı dövrdə İranda yerli idarə orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı olan münasibətlərdir. Bu baxımdan da yerli idarə orqanlarının idarəçiliklə bağlı olan xüsusiyyətləri inqilabdan qabaqkı dövrdən fərqlənir.

Yerli özünüidarə orqanları seçki yolu ilə formalaşdırılır. Bu cür təşkilətmə əsas qanun olan konstitusiyaya əsaslanır.

İdarəetmə ölkənin ərazi-inzibati bölgüsünə uyğun olaraq təşkil olunmuşdur. Bu bölgüyə görə ölkə ərazisi əyalətlərə (ostan), vilayətlərə (şəhristan), məhəllələrə, bəxşilərə, kəndlərə bölünür.

Əyalətlərdə ali şura, digər ərazilərdə icra başçıları, şəhərlərdə valilər və s. fəaliyyət göstərir.

Hər bir ərazidə təşkil olunmuş şuralar idarəetmədə mühüm rol oynayır.

Yeni təşkil olunmuş yerli idarəçilik əvvəlki dövrlərdən bir elə fərqlənmir. Yerlərdə, demək olar ki, bütün hakimiyyət yerli rəhbərlərə həvalə edilmişdir. Hər bir orqanın, qeyd olunduğu kimi, ali şurası fəaliyyət göstərir. Burada hakimiyyət orqanlarının mənafeyinə uyğun bütün qərarlar, əmrlər və s. verilir. Dini ayinlərlə başlanan bütün məclislər, mərasimlər əhalini təzyiqlə altındadır saxlamaqdan başqa bir şey deyildir. Şəriət qanunları əsas sayılır və qanunların tətbiqi üçün bütün zəruri vasitələrdən istifadə olunur. Yerli idarələrin vəzifə sahibləri seçki yolu ilə seçilsə də, burada bürokratik çinovnik aparatı öz işi ilə bütün sahələrə müdaxilə edir. Əhalisinin çox qismi azərbaycanlılar olmasına baxmayaraq, ölkənin idarə olunmasına azərilər, demək olar ki, çox az cəlb olunurlar. Yuxarı dairələrdə bütün səlahiyyətlərə bürokratik aparat sahib olduğu kimi, yerlərdə də bunun təkrarı öz funksiyasını yerinə yetirir.

Ə D Ə V İ Y U A T

1. Алексеев Ю.Г. Псковская судная грамота и ее время. Л., 1980.
2. Батыр К.И. Всеобщая история государства и права. М., 1998.
3. Ваğırov Z.M. Roma hüququnun əsasları (mühazirələr toplusu). B., 2002.
4. Черепнин Л.В. Образование Русского централизованного государства. М., 1960.
5. Черепнин Л.В. Земские соборы Русского государства в XVI-XVII вв. М., 1978.
6. Черниловский. З.М. История рабовладельческого государства и права. М., 1959.
7. Черниловский З.М. История феодального государства и права. М., 1959.
8. Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права. М., 1998.
9. Çirkin V.Y. Xarici ölkələrin konstitusiyaya hüququ. B., 2000.
10. Емелин А.С. История государства и права России (IX—начало XVI вв). М., 1998.
11. Əliyev Ə. Quldarlıq ölkələrinin dövlət və hüquq tarixi. B., 1991.
12. Ələsgərov M. Burjua ölkələrinin dövlət hüququ. B., 1964.
13. Хрестоматия о всеобщей истории государства и права. Под. ред. З.М.Черниловского. М., ВЮЗИ, 1973.
14. Хрестоматия по истории Древнего Востока. Т.1-2. М., 1980.
15. Хрестоматия памятников феодального государства и права. М., 1962.
16. Хрестоматия по истории Древнего Рима. М., 1962.
17. Хрестоматия по новой истории. Т.1-2. М., 1963.
18. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. М., 1984.
19. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi (sxemlər albomu). Polis Akademiyası. B., 2002.

20. Иванов М.С. Новейшая история Ирана. М.,1965.
21. История государства и права СССР. Ч.І. Под ред. О.И. Чистякова и И.Д.Мартысевича М., 1985.
22. Исаев И.А. История государства и права России. М.,1999.
23. История государства и права СССР. Ч.І. Под ред Ю.П.Титова. М.,1988.
24. История государства и права зарубежных стран (рабовладение и феодализм). Под ред. П.Н.Галанзы и Б.С. Громакова. М.,1980.
25. История государства и права зарубежных стран. Под ред. О.А.Жидкова и Н.А.Крашенинниковой. Ч.І. М., 1988.
26. История государства и права зарубежных стран. Под ред. О.А. Жидкова и Н.А. Крашенинниковой. Ч.2. М.,1991.
27. Конституции буржуазных государств. Под ред. П.К. Контелеева. М.,1982.
28. Qocatürk U. Atatürk. В.,1991.
29. "Qanun". Müstəqil ictimai-siyasi və hüquq jurnalı. № 2-3, В.,1994.
30. Məlikova M., Nəbiyev E. Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi. I hissə. В., 1997.
31. Моисеев П.П. Развитие капитализма в Турции. М.,1987.
32. Novitski İ.В. Roma hüququ. В., 1999.
33. Носов Н.Е. Становление сословно-представительных учреждений в России. Л.,1969.
34. Orta əsrlər tarixi. Qutkova Y.V., Danilov A.İ., Korsunskiy A.R. В., 1988.
35. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. М.,1982.
36. SSRİ dövlət və hüquq tarixi. O.İ.Çistyakov və Y.S.Kukuşkinin redaktorluğu ilə. В.,1977.
37. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. В.,1993.
38. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX в. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. М.,1978.

M Ü N D Ə R İ C A T

ÖN SÖZ.....	3
Mövzu: <i>Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixinin anlayışı və predmeti</i>	4
Mövzu: <i>Qədim Misir dövləti</i>	13
Mövzu: <i>Qədim Babilistan dövləti</i> <i>və hüququ.</i>	21
Mövzu: <i>Qədim Hindistan.</i>	28
Mövzu: <i>Qədim Çin dövləti.</i>	35
Mövzu: <i>Qədim Yunanıstanda quldarlıq dövləti və hüququ.</i>	43
Mövzu: <i>Qədim Romada quldarlıq dövləti</i> <i>və hüququ.</i>	65
Mövzu: <i>Fransada feodal dövləti</i> <i>və hüququ.</i>	81
Mövzu: <i>İngiltərədə feodal dövləti</i> <i>və hüququ.</i>	92
Mövzu: <i>Almaniyada feodal dövləti</i> <i>və hüququ.</i>	102
Mövzu: <i>Bizans dövləti və hüququ.</i>	113
Mövzu: <i>ABŞ dövlətinin yaranması</i> <i>və inkişafı (1787-ci il Konstitusiyası).</i>	126
Mövzu: <i>Rus dövləti və hüququ</i> <i>(IX–XV əsrlər).</i>	139
Mövzu: <i>Rus dövləti və hüququ</i> <i>(XVI–XVIII əsrlər).</i>	149
Mövzu: <i>Rus dövləti və hüququ</i> <i>(XIX–XX əsrlərin başlanğıcı).</i>	158
Mövzu: <i>SSRİ.</i>	174
Mövzu: <i>Amerika Birləşmiş Ştatları.</i>	188
Mövzu: <i>Yaponiya.</i>	206
Mövzu: <i>Türkiyə.</i>	217
Mövzu: <i>İran.</i>	229
Ədəbiyyat	237
Mündəricat	240

Cəfərli Nazim Həsən oğlu
Xəlilov Nizami Qasım oğlu
Nəsirov Babək Rüşad oğlu

**XARİCİ ÖLKƏLƏRİN
DÖVLƏT VƏ HÜQUQ TARİXİ
(Dərs vəsaiti)**

Nəşriyyatın direktoru E.A.Əliyev
Mətbəenin direktoru S.O.Mustafayev
Texniki redaktoru F.Z.Kərimov
Kompüter dizaynı N.S.Hüseynova

Yığılmağa verilib 10.08.2004. Çapa imzalanıb 30.11.2004.
Formatı 60 x 90 ¹/₁₆. F.ç.v.15. Ş.ç.v. 15.
Sifariş №217. Sayı 500.

«Çaşıoğlu» mətbəəsi
Bakı, M.Müşfiq küç. 2a.